

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΙΓΑΙΟΥ
ΣΧΟΛΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΑΣ & ΙΣΤΟΡΙΑΣ
Π.Μ.Σ «ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ & ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΑ»

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ ΕΙΔΙΚΕΥΣΗΣ
Του Μεταπτυχιακού Φοιτητή
ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΚΟΠΑΝΟΥ Α.Μ.: 153/2015011
Επιβλέπουσα Καθηγήτρια
ΠΟΘΗΤΗ ΧΑΝΤΖΑΡΟΥΛΑ

**«ΤΟ ΒΙΩΜΑ ΤΟΥ ΠΟΛΕΜΟΥ ΣΤΑ ΗΜΕΡΟΛΟΓΙΑ ΕΛΛΗΝΩΝ
ΣΤΡΑΤΙΩΤΩΝ & ΑΞΙΩΜΑΤΙΚΩΝ ΤΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ 1912 – 1922»**

Μυτιλήνη, Μάϊος 2018

Στην μνήμη των γονιών μου

Ευχαριστίες

Στο μακρύ αυτό ταξίδι που ξεκίνησε το 2008 με τον προπτυχιακό κύκλο σπουδών μου στο Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο και κατέληξε εδώ στο Πανεπιστήμιο Αιγαίου, δέκα χρόνια μετά με την εκπόνηση της παρούσας Μεταπτυχιακής Διπλωματικής Εργασίας, είχα την βοήθεια καθηγητών και συμφοιτητών τους οποίους θα ήθελα να ευχαριστήσω. Ειδικά τους καθηγητές και συμφοιτητές μου στον μεταπτυχιακό κύκλο σπουδών, όπως και το προσωπικό της Βιβλιοθήκης του Πανεπιστημίου, καθώς η παρακολούθηση ενός μεταπτυχιακού και η εκπόνηση μιας μεταπτυχιακής εργασίας είναι ένα πολύ δύσκολο εγχείρημα, στο οποίο πάντα παίζει ρόλο η υποστήριξη και κυρίως το κουράγιο που σου δίνουν οι άλλοι.

Ευχαριστώ ιδιαίτερα την επιβλέπουσα καθηγήτρια κυρία Ποθητή Χαντζαρούλα, για τις συμβουλές της και την κατανόηση της στα προβλήματα που αντιμετώπισα κατά την διάρκεια της συγγραφής της παρούσας εργασίας.

Επίσης ένα μεγάλο ευχαριστώ στον φίλο και συμφοιτητή στον προπτυχιακό κύκλο σπουδών, Θανάση (Κάρολο) Κορώνη, για την συμβολή του στην ανεύρεση του ημερολογίου του Δημητρίου Υφαντή. Το *Ημερολόγιον Εκστρατείας Μικράς Ασίας*, του στρατιώτη στην Μικρασιατική Εκστρατεία Δημητρίου Υφαντή, βρίσκονταν στο οικογενειακό αρχείο των απογόνων του και είχα την τιμή να μου παραχωρηθεί αντίγραφο του από τον εγγονό του, κύριο Νίκο Τσονιχάκη τον οποίο ευχαριστώ θερμά, όπως και την ανιψιά του Δημήτριου Υφαντή, κυρία Βασιλική Υφαντή – Ζώη, για τις οικογενειακές φωτογραφίες και τα στοιχεία που μας έδωσε.

Τέλος, το πιο θερμό ευχαριστώ στην σύζυγο μου Αναστασία και στον γιό μου Γιάννη, για την υπομονή και την υποστήριξη τους.

Πίνακας Περιεχομένων

Εισαγωγή.....	5
Η Ερευνητική Πρόταση.....	5
Χαρακτηριστικά ενός Ημερολογίου.....	8
Γιατί Ημερολόγια.....	8
Οι Πηγές.....	10
Ποιοι και Γιατί Γράφουν Ημερολόγιο.....	10
Πότε και Πώς Γράφουν Ημερολόγιο.....	13
Ποιοι Είναι οι Ημερολογιογράφοι μας.....	14
1. Έθνος και Μνήμες Πολέμου.....	23
1.1 Εθνικισμός, Έθνος – Κράτος και «Επίσημη» Μνήμη.....	24
Το Έθνος – Κράτος ως Αφηγηματικό Πεδίο της Μνήμης του Πολέμου.....	24
Η Δημιουργία της «Επίσημης» Μνήμης.....	24
Η Μνήμη και η Μνημόνευση του Πολέμου στην Ιστοριογραφία.....	25
1.2 Η Εμπειρία του Μετώπου ως Προσωπικό Βίωμα.....	28
2. Οι Έμφυλες Προσδοκίες στην Ιστορία και ο Πόλεμος.....	31
Η Διαμόρφωση του Φύλου στην Ιστορία.....	31
Ηγεμονικός Ανδρισμός και Υποτελείς Ανδρισμοί.....	34
Η Επιτέλεση του ανδρισμού.....	36
Πόλεμος και Ανδρισμός.....	36
3. Το Ιδεώδες του Άνδρα στην Ελλάδα των Αρχών του 20^{ου} Αιώνα.....	38
3.1 Το Ιστορικό Πλαίσιο.....	38
3.2 Το Ιδεολογικό Πλαίσιο.....	41
Εθνικισμός και Ανδρισμός.....	41
Η Απεικόνιση του Έθνους ως Κοινότητα Συγγένειας.....	45
3.3 Το Ανδρικό Σώμα στην Ελλάδα των Αρχών του 20 ^{ου} Αιώνα.....	52
4. Τα Ημερολόγια.....	58
4.1 Η Καθημερινότητα στις Ημερολογιακές Καταγραφές.....	60
Οι Καιρικές Συνθήκες.....	60
Η Τροφή.....	62
Προσαρμοστικότητα και Έπαινος.....	62
Τα Παράπονα.....	69
Ο Ενθουσιασμός.....	72
Τα Διαλείμματα από τον Πόλεμο.....	74
Στρατιωτικό Χιούμορ.....	75
4.2 Η Φυγοπνία.....	77
4.3 Στο Μέτωπο.....	81
Ενθουσιασμός για την Μάχη.....	81
Ο Φόβος.....	84
Η Συντροφικότητα.....	87
Οι Σχέσεις με τους Ανωτέρους.....	90
Το Πένθος για τους Χαμένους Συντρόφους.....	93
Μίσος και Ηρωισμός.....	98
Ο Φόνος στην Μάχη.....	100
Η Λογχομαχία.....	102
Εγκλήματα Πολέμου.....	104
Η Έκφραση των Συναισθημάτων.....	109
Συμπεράσματα.....	112
Βιβλιογραφία.....	115

Εισαγωγή

Στόχος της εργασίας είναι να ερευνήσει τον αυτοβιογραφικό λόγο των στρατιωτών και χαμηλόβαθμων αξιωματικών που πολέμησαν στις πολεμικές αναμετρήσεις της περιόδου 1912 – 1922, με έμφαση στους Βαλκανικούς Πολέμους και στην Μικρασιατική Εκστρατεία. Ο αυτοβιογραφικός λόγος στα ημερολόγια αυτών των ανδρών μπορεί να μας δείξει κατά πόσο οι δημόσιοι λόγοι για τους πολέμους της δεκαετίας αυτής, συμβαδίζουν με τις αφηγήσεις όσων πολέμησαν. Η ανάλυση των ημερολογίων θα θέσει και περαιτέρω ερωτήματα, όπως η σχέση των κυρίαρχων αντιλήψεων περί ανδρισμού της εποχής αυτής, με τους ανδρισμούς των στρατιωτών όπως τους βίωσαν και τις ταυτότητες που δημιουργούνται στο μέτωπο.

Πολλοί άντρες στον πόλεμο γράφουν ημερολόγια αλλά και αργότερα γράφουν τα απομνημονεύματα τους από το μέτωπο, δίνοντας μας μία γραπτή μαρτυρία. Αυτός ο αυτοβιογραφικός λόγος προέρχεται από τη πλευρά του αυτόπτη μάρτυρα, ο οποίος αφηγείται την προσωπική του εμπειρία από το μέτωπο (κακουχίες, βομβαρδισμούς, μάχες, αλλά και την καθημερινότητα της στρατιωτικής εμπειρίας). Πρόκειται για «*μια κατηγορία αφηγήσεων γνωστών με τον όρο “μαρτυρίες”*», οι οποίες θεωρούνται πηγές τεκμηρίωσης της εμπειρίας και της υποκειμενικότητας (Αμπατζοπούλου 1994: 25). Γίνεται σταδιακά συνείδηση ότι η αξία τεκμηρίων όπως τα ημερολόγια ξεπερνά την οικογενειακή ιστορία και μπορούν να συμβάλλουν στην κατανόηση του τρόπου που οι άνθρωποι βιώνουν τα γεγονότα (Σπηλιωτοπούλου 1992: 328).

Η Ερευνητική Πρόταση

Αρχική μου πρόθεση ήταν να αναδείξω μέσα από τέτοιου είδους μαρτυρίες, τα στοιχεία τα οποία συνιστούν την μικροϊστορία του θέματος αυτού, τις καθημερινές τους στιγμές, τις μάχες, όπως επίσης και γεγονότα τα οποία αποσιωπά η επίσημη ιστορία όπως τις βιαιότητες εναντίον αμάχων, μέσα από το βλέμμα των αυτοπτών μαρτύρων¹ και όχι από την επίσημη εκδοχή τους, όπως αυτή εκφράζεται σε εκδόσεις ή και σε αναμνηστήριες τελετές. Γι' αυτό και μεγάλο μέρος της αρχικής μου βιβλιογραφίας, όσον

¹ Δεν είναι βέβαια απαραίτητο ότι η χρήση τέτοιων τεκμηρίων από μόνη της μπορεί να αποκαλύψει τα γεγονότα τα οποία κρύβει η επίσημη ιστορία. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η έκδοση της Διεύθυνσης Ιστορίας Στρατού του ΓΕΣ με τίτλο «*Μνήμες Πολέμου 1897 – 1974. Οι Αγώνες του Έθνους μέσα από Προσωπικές Μαρτυρίες*», η οποία να μεν αποτελείται από προσωπικά ντοκουμέντα, όπως απομνημονεύματα και ημερολόγια στρατιωτών και αξιωματικών, αλλά στα κρίσιμα ερωτήματα, όπως η αγριότητα του πολέμου, εξετάζει το θέμα μόνο από την πλευρά των όσων διέπραξαν οι αντίπαλοι εις βάρος των ελληνικών πληθυσμών και στρατευμάτων. Αποσιωπώνται εντελώς τα αντίποινα του Ελληνικού Στρατού εις βάρος των «άλλων».

αφορά στο θεωρητικό της πλαίσιο έχει να κάνει με την μνήμη και μνημόνευση του πολέμου, ώστε να γίνουν οι απαραίτητες συγκρίσεις με την πιο «προσωπική» μνήμη του.

Όμως μια μελέτη των βιωμάτων των στρατιωτών στο μέτωπο, αφορά και στην μελέτη του ανδρισμού, καθώς οι άνδρες συνήθως κατέχουν τα μέσα της βίας, την οποία ασκούν έναντι των γυναικών και έναντι άλλων ανδρών. Τα περισσότερα επεισόδια μεγάλης βίας (στρατιωτική μάχη, φόνος, ένοπλες επιθέσεις) γίνονται μεταξύ ανδρών. *«Η βία μπορεί να γίνει ένας τρόπος διεκδίκησης ή επιβεβαίωσης του ανδρισμού σε ομαδικές διαμάχες»*² (Connell 1996:83). Ο πόλεμος και ο στρατός την περίοδο που εξετάζουμε είχαν έμφυλα χαρακτηριστικά (τα οποία στους σύγχρονους επαγγελματικούς στρατούς βαίνουν μειούμενα, καθώς οι γυναίκες σταδιακά τοποθετούνται σε περισσότερο «μάχιμες» θέσεις, θέτοντας σε αμφισβήτηση τον καταμερισμό εργασίας με βάση τα δύο φύλα), οπότε έπρεπε απαραίτητα να συμπεριλάβω στην μελέτη μου τις θεωρίες περί ανδρισμού, οι οποίες αναδεικνύουν αυτό το θέμα και να προσπαθήσω αντίστοιχα να αναδείξω τον κυρίαρχο λόγο περί ανδρισμού της περιόδου αυτής στην χώρα μας και πως ανταποκρίθηκαν στον ρόλο αυτό οι ημερολογιογράφοι, υπό το φως των πολεμικών τους εμπειριών.

Καθοριστικό χαρακτηριστικό του ανδρισμού εξαρχής, ήταν η ανάγκη το άτομο να υπηρετήσει έναν σκοπό υψηλότερο από αυτόν, θέτοντας τον ανδρισμό του στην υπηρεσία ενός ιδανικού. Το έθνος εκπλήρωνε αυτόν τον σκοπό (Mosse 1996: 109) και το κράτος χαρακτηρίζεται ως ένας «ανδροπρεπής θεσμός» (Connell ό.π.:73).

Στο ελληνικό κράτος και στα πλαίσια της προσπάθειας ολοκλήρωσης της *Μεγάλης Ιδέας*, στα τέλη του 19^{ου} – αρχές του 20^{ου} αιώνα ο ανδρισμός στρατιωτικοποιήθηκε. Εκδηλώσεις αυτού του στρατιωτικού ηγεμονικού ανδρισμού μπορούμε – μεταξύ άλλων – να δούμε στον αθλητισμό και στις προπαγανδιστικές απεικονίσεις της περιόδου αυτής. Εξετάζοντας τις ημερολογιακές καταγραφές των στρατιωτών, θα δούμε πως ανταπεξήλθαν στις απαιτήσεις αυτού του στρατιωτικού ηγεμονικού ανδρισμού.

Το θέμα του ημερολογιακού λόγου των στρατιωτών και της σχέσης του με τον

² Η συλλογική βία μεταξύ ανδρών μπορεί να συντελέσει έμμεσα στην πρόοδο των έμφυλων σχέσεων, όπως με την εξέλιξη στην εργασία των γυναικών, με τους δύο παγκόσμιους πολέμους, λόγω της έλλειψης ανδρών εργατών (Connell ό.π.:84). Παρόλο τον ρόλο τους στην ενδυνάμωση της ανεξαρτησίας των γυναικών όμως, πόλεμοι όπως ο Πρώτος Παγκόσμιος χαρακτηρίζονται ως «ανδροπρεπή γεγονότα» (Mosse ό.π.:107).

ανδρισμό, το έχει ήδη πραγματευθεί στην Μεταπτυχιακή Εργασία Ειδίκευσης της η Μαργαρίτα Δαλεζίου (Δαλεζίου: 2010). Εγώ με την σειρά μου προσπάθησα να επεκτείνω το χρονικό διάστημα της έρευνας, πέρα από την Μικρασιατική Εκστρατεία, επιστρέφοντας χρονολογικά πίσω, στην περίοδο των Βαλκανικών Πολέμων, καθώς όλη αυτή η περίοδος (1912 – 1922), χαρακτηρίζεται από την προσπάθεια υλοποίησης της *Μεγάλης Ιδέας*. Η Μικρασιατική εκστρατεία ήταν προέκταση του Α΄ Παγκόσμιου Πολέμου και των Βαλκανικών Πολέμων. Βιώθηκε και «επιτελέστηκε» από τον Έλληνα μαχητή με πρακτικές που έχουν σχέση με τις συρράξεις του 1912 – 1913 και του 1914 – 1918 (Κωστής 2013: 553).

Έτσι, θεώρησα ότι θα είχε ενδιαφέρον να δούμε πως εκφράζονται οι άνδρες – στρατιώτες, καθ' όλη αυτή την πολεμική περίοδο, μία ιστορική περίοδος που αρχικά είχε επιτυχίες για τον ελληνικό εθνικισμό, αλλά σταδιακά χαρακτηρίστηκε από τον *Διχασμό* και τα διάφορα εγχειρήματα καθ' υπόδειξη των μεγάλων δυνάμεων (Εκστρατεία στην Ρωσία, Απόβαση στην Σμύρνη, Μικρασιατική Εκστρατεία), όπου η ελληνική πολιτική «*εναρμονιζόταν τόσο με το κυρίαρχο διεθνώς πολιτικό πρότυπο του επεκτατικού ιμπεριαλισμού όσο και με την κατά παράδοση αλυτρωτική πολιτική της Ελλάδας*» (Λεονταρίτης 2000: 15), θέτοντας σταδιακά σε δοκιμασία τις πεποιθήσεις των στρατιωτών. Χαρακτηριστικό είναι ότι ενώ στους Βαλκανικούς Πολέμους, δύο εκ των ημερολογιογράφων είχαν επιστρέψει από το εξωτερικό για να καταταχθούν (Μαθιός Μακκάς και Βασίλειος Σουρράπας), γεγονός το οποίο μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι οφείλεται στην πίστη τους στο δίκαιο του πολέμου αυτού, στην Μικρασιατική Εκστρατεία δεν καταγράφεται αντίστοιχος ημερολογιογράφος, ούτε στην καταγραφή των ημερολογίων της, που έχει κάνει ο Τιμολέοντας Κουτσουραδής.

Χρήσιμη για την ανάλυση μας θα είναι η σύγκριση με τους στρατιώτες του ANZAK όπως τους ανέλυσε ο Alistair Thomson στο *Αναμνήσεις Ανζακιτών. Ζώντας με το Θρύλο*, όπως και το να δούμε εάν οι ημερολογιογράφοι εξέφραζαν μέσα από τα ημερολόγια τους τις ταυτότητες τις οποίες είχαν στην ειρήνη, ως επιστήμονες, αγρότες ή σύζυγοι και γονείς, ή εάν απορροφήθηκαν πλήρως από την στρατιωτική ταυτότητα τους. Όπως υπογράμμισε η Meyer (2009: 44), οι στρατευμένοι φαίνεται πως θεωρούσαν την στρατιωτική τους ταυτότητα ως προσωρινή, στοχεύοντας να επιστρέψουν στην πολιτική όταν τελείωναν την δουλειά τους στο μέτωπο. Όμως, οι δύο ταυτότητες – στρατιωτική και πολιτική – φαίνεται πως δανείζονται στοιχεία η μια από την άλλη, καθώς στο μέτωπο οι στρατιώτες προσπαθούσαν να μιμηθούν στοιχεία

της πολιτικής τους ζωής, αλλά και συνέχιζαν να ανησυχούν για τα τεκταινόμενα στο σπίτι τους.

Χαρακτηριστικά ενός Ημερολογίου

Ο Γεώργιος Μπαμπινιώτης ορίζει το ημερολόγιο ως: «*Είδος αυτοβιογραφίας που στηρίζεται στην χρονολογική καταγραφή προσωπικών βιωμάτων καθώς και κρίσεων, παρατηρήσεων στα καθημερινά γεγονότα*» (Μπαμπινιώτης 2002: 730). Χαρακτηριστικά του ημερολογίου είναι ότι συντάσσεται την στιγμή που τα πράγματα συμβαίνουν και η δημοσίευση του δεν αποτελεί πρώτο μέλημα του συγγραφέα του (Σπηλιωτοπούλου ό.π.: 327). Η μελέτη των ημερολογίων σήμερα, δεν αφορά μόνο σε αυτά γνωστών προσωπικοτήτων. Ως προσωπικές μαρτυρίες, αποτελούν πηγές για την ανασύνθεση της τοπικής και οικογενειακής ιστορίας (Βλέπε το ημερολόγιο του Γιάννη Κουτσονικόλα το οποίο είναι έκδοση του Δήμου Αράχοβας και το ημερολόγιο του Δημήτρη Υφαντή ως οικογενειακό κειμήλιο, αντίστοιχα), της μικροϊστορίας που αναζητά την συλλογική μνήμη όπως εξατομικεύεται σε αυτοβιογραφικά κείμενα (Μυλωνάκη 2007: 43).

Συχνά, έναυσμα για να αρχίσει κάποιος να κρατά ημερολόγιο είναι ο αποχωρισμός του από το σύννηθες περιβάλλον του, η αίσθηση ότι οι εμπειρίες που βιώνει τον ξεπερνούν, η ανάγκη για ένα στήριγμα όταν ανατρέπονται όσα έχει συνηθίσει. Ένα κατεξοχήν γεγονός πέρα από τα συνηθισμένα, είναι ο πόλεμος. Έτσι, στην νεότερη Ελλάδα, πολλά είναι τα πολεμικά απομνημονεύματα που βασίστηκαν σε ημερολογιακές σημειώσεις ή έχουν ημερολογιακή μορφή, όπως το «ημερολόγιο» του Μανώλη Σοφούλη *Ημερολόγιο Πολέμου (1906 – 1941)*. Ωστόσο, τα ανεπεξέργαστα ημερολόγια διασώζουν σκέψεις, συναισθήματα και λεπτομέρειες που πιθανόν να χάνονταν εάν δεν καταγράφονταν εκείνη την στιγμή. Δεν έχουν συνήθως ως σκοπό, όπως στα απομνημονεύματα να δικαιολογήσουν μια κατάσταση (παρουσιάζουν για παράδειγμα τον φόβο και άλλα συναισθήματα των ανδρών, χωρίς κάποιο «φίλτρο»), ή να υποστηρίξουν πράξεις εκ των υστέρων. Τα ημερολόγια αποτελούν μία προσπάθεια του συντάκτη τους να «κρατηθεί» από κάπου, να κατανοήσει τα γεγονότα, να «αντισταθεί, σε τελευταία ανάλυση στην ορμή του πολέμου που τον παρασέρνει» (Σπηλιωτοπούλου ό.π.: 327).

Γιατί Ημερολόγια

Στην ανάλυση του αυτοβιογραφικού λόγου των στρατιωτών, προτιμώ να χρησιμοποιήσω ημερολόγια αντί απομνημονευμάτων, γιατί τα απομνημονεύματα, «πατώντας με το ένα πόδι στην αυτοβιογραφία και με το άλλο στην ιστοριογραφία,

αποτελούν ένα υβρίδιο ιστορίας και μυθοπλασίας» Στα απομνημονεύματα, ο αυτοβιογραφούμενος είναι ταυτόχρονα παρατηρητής και αντικείμενο της παρατήρησης. Έτσι χάνεται η αντικειμενικότητα, γιατί προσπαθεί να παρουσιάσει μια εκδοχή της ζωής του, με συνέπεια να τονίζει κάποια γεγονότα και να υποβαθμίζει ή να αποσιωπά κάποια άλλα, κάνοντας «ένα πρώτο βήμα για την κατασκευή μιας πλοκής» (Χρυσανθόπουλος κ.α. 2015: 47).

Η διαφορά μεταξύ απομνημονεύματος και ημερολογίου καταγράφεται στην Εισαγωγή του *Ενθυμίου Πολέμου* του Ιωάννη Μεντζάλη όπου η επιμελήτρια της έκδοσης λέει ότι σε άλλο ανέκδοτο κείμενο του με τίτλο «*Βιβλείον Εκστρατείας Από 1917-1923*», το οποίο έγραψε μετά την επιστροφή του από την Μικρά Ασία, ο λόγος του είναι περισσότερο επίσημος, προτακτικός στους τόπους, τις ημερομηνίες και τα γεγονότα, ενώ λείπει η αμεσότητα του ημερολογίου του, όπου αποτυπώνει εν θερμώ το συναίσθημα και την ψυχολογία του.

Αυτό όμως δεν σημαίνει ότι και στα προσωπικά ημερολόγια δεν υπάρχουν αποσιωπήσεις, καθώς και όσοι κρατούν ημερολόγιο τείνουν συχνά να αυτολογοκρίνονται. Άλλες φορές γιατί έχουν την επίγνωση του ότι το γραπτό τους αποτελεί ένα ιστορικό κείμενο, το οποίο πιθανόν θα διαβαστεί από τους μεταγενέστερους, ή και γιατί «*ίσως γράφουν με την προοπτική της δημοσίευσης*» (Πατρίκιος 2008: 130). Έτσι βλέπουμε συχνά, να αναφέρονται σε κάποιο φανταστικό κοινό: «*καλοί μου αναγνώστες*» λέει ο στρατιώτης Χρήστος Καραγιάννης (1976: 150) κάτι που δείχνει ότι είχε επίγνωση του ότι τα γραπτά τους ίσως έπεφταν στα χέρια άλλων αναγνωστών. Υπήρχε φυσικά και ο φόβος, το ημερολόγιο να πέσει και στα χέρια του εχθρού ή και των ανωτέρων τους, γεγονός το οποίο επίσης μαρτυρεί ο Καραγιάννης στο *Ημερολόγιο* του:

«Δεν θα τον ονομάσω το νέο διοικητή για τι μήπως τύχει και γράφω άσχημα λόγια γι' αυτόν και πέσουν στα χέρια του κι ίσως φέρω καμιά ευθύνη» (στο ίδιο: 144).

Στα ημερολόγια πρέπει πάντα να λαμβάνουμε υπόψιν το πρίσμα της λογοκρισίας και τις αυτολογοκρισίας, βάσει και των πολιτικών συνθηκών (Πατρίκιος ό.π.: 130). Στο μακεδονικό μέτωπο του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, το ημερολόγιο του είχε πέσει στα χέρια ενός αξιωματικού που παραλίγο να τον τιμωρήσει για τις φιλοβασιλικές του απόψεις:

«Παίρνει ο κυρ. ανθυπολοχαγός στα χέρια του και διάβασε τα του ημερολογίου μου (...) βρήκε μέσα στο βιβλιαράκι μου κάτι στιχάκια που είχα γράψει για το βασιλιά μας τον Κωνσταντίνο...» (Καραγιάννης ό.π.: 37)

Οι Πηγές

Τα ημερολόγια στρατιωτών και χαμηλόβαθμων αξιωματικών του ελληνικού στρατού αποτελούν λοιπόν τις πηγές μας. Σημαντική καταγραφή των ημερολογίων που έγραψαν οι στρατιώτες και οι χαμηλόβαθμοι αξιωματικοί της Μικρασιατικής Εκστρατείας έχει γίνει από τον Τιμολέοντα Κουτσουραδή στο *Ημερολόγια και Απομνημονεύματα Κατώτερων Αξιωματικών και Οπλιτών της Μικρασιατικής Εκστρατείας*. Από αυτή την έκδοση χρησιμοποίησα όσα ημερολόγια μπόρεσα να βρω όσον αφορά στην περίοδο 1919 – 1922. Επίσης η Λύντια Τρίχα έχει επιμεληθεί την έκδοση *Ημερολόγια και Γράμματα από το Μέτωπο. Βαλκανικοί Πόλεμοι 1912 – 1913*, στην οποία περιλαμβάνονται τα περισσότερα ημερολόγια των Βαλκανικών Πολέμων, τα οποία ήταν ο βασικός κορμός των ημερολογίων αυτής της περιόδου.

Τα ημερολόγια που γράφτηκαν, πιθανόν να είναι περισσότερα από όσα έφτασαν σε εμάς. Πολλά ίσως να χάθηκαν στην μάχη ή μεταπολεμικά, άλλα ίσως να είναι αδημοσίευστα και βρίσκονται σε κάποιο οικογενειακό αρχείο ακόμα, όπως το *Ημερολόγιον Εκστρατείας Μικράς Ασίας*, του Δημητρίου Υφαντή, το οποίο βρίσκονταν στο οικογενειακό αρχείο των απογόνων του.

Ποιοι και Γιατί Γράφουν Ημερολόγιο

Το δείγμα των ημερολογιογράφων προέρχεται από όλα τα κοινωνικά στρώματα. Ο Μαθιός Μακκάς ήταν διάσημος χειρουργός, ο Βασίλειος Σουρραπάς ήταν μετανάστης στις Η.Π.Α., ο Ιωάννης Παπαδήμας ήταν απόφοιτος της Στρατιωτικής Σχολής Ευελπίδων. Ο Ευθύμιος Κατσιαπής ήταν αγρότης και ο Χρήστος Καραγιάννης βοσκός. Το μορφωτικό τους επίπεδο επίσης ποικίλει. Άλλοι είχαν σπουδάσει, όπως ο Απόστολος Πουλόπουλος, που σπούδασε χημεία στο Πανεπιστήμιο του Leeds στην Αγγλία και νομικά στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, ενώ άλλοι, όπως ο Δημήτριος Κεφαλογιάννης είχαν πάει στο *Σχολαρχείο*, που για τα δεδομένα της εποχής θεωρούνταν ως αρκετά μορφωμένοι. Πάντως, την καλύτερη και λεπτομερέστερη περιγραφή των γεγονότων της περιόδου από το 1918 έως το 1922, μας την δίνει ο Χρήστος Καραγιάννης, ένας άνθρωπος που δεν πήγε σχολείο, ήταν αυτοδίδακτος και μάλιστα οι γονείς του μιλούσαν την αρβανίτικη διάλεκτο «αλβανικά» όπως λέει ο ίδιος.

Φαίνεται πάντως πως ακόμα και οι λιγότερο μορφωμένοι ήταν φιλομαθείς και είχαν επαφή με τον γραπτό λόγο. Ο Καραγιάννης γράφει ότι: «στο στρατιωτικό μου βίο ως κληρωτός ακόμα και στους πολέμους έσερνα στη ράχη μου τετράδια και διάφορα βιβλία για να φτάσω σε κάποιο βαθμό μορφώσεως και τελειότητας» (Καραγιάννης ό.π.: 9) και «Είμαι μανιώδης βιβλιοφάγος» (στο ίδιο: 320), ενώ ο Κεφαλογιάννης

επισκεπτόμενος τον ελληνικό *Φιλεκπαιδευτικό Σύλλογο* της Νικομήδειας, γράφει πως: «*Εκεί εδιάβασα και τά Κατά συνθήκην ψεύδη του Μάξ Νορδάου*» (Κεφαλογιάννης 2005: 118), αλλά και ο Παρασκευαΐδης, ο οποίος μάλιστα έστειλε βιβλία και στο σπίτι του, στον Μανταμάδο της Λέσβου.

Ημερολόγιο πιθανόν να τηρούσαν συχνότερα άντρες που υπηρετούσαν σε επιτελικές θέσεις ή ως γραφείς (όπως για παράδειγμα ο Λεφτέρης Παρασκευαΐδης που υπηρετούσε ως γραφέας στον Λόχο του), επηρεασμένοι από την τήρηση αρχείων, όπως το γράψιμο της Ημερήσιας Διαταγής της Μονάδας τους. Όμως και πολλοί μαχητές της πρώτης γραμμής το έκαναν, όπως ο Ευθύμιος Κατσιαπής.

Εντύπωση μου έκανε κατά την διάρκεια της έρευνας μου το γεγονός ότι όλοι οι ημερολογιογράφοι υπηρετούσαν στο Πεζικό, στο Πυροβολικό, ή σε βοηθητικά Σώματα, όπως το Υγειονομικό και δεν υπήρξε κάποιος που να υπηρετεί στο Ιππικό, με την εξαίρεση του Κωνσταντίνου Βάσσου, ο οποίος ήταν Αξιωματικός του Ιππικού, αλλά υπηρετούσε σε επιτελική θέση της 1^{ης} Μεραρχίας. Ακόμα και στο βιβλίο του Τιμολέοντα Κουτσουραδή, δεν καταγράφεται κάποιος που να υπηρέτησε στο Ιππικό, με εξαίρεση την καταγραφή ενός Λοχία ο οποίος έδωσε κάποιες πληροφορίες, όμως υπό μορφή συνέντευξης και σε μεγάλη ηλικία και δεν είναι ένα τεκμήριο το οποίο γράφτηκε στο μέτωπο. Μία πιθανή εξήγηση ίσως είναι ότι το Ιππικό λόγω της αποστολής του, μετακινούνταν διαρκώς. Επίσης ήταν συγκριτικά μικρότερο σε δύναμη ανδρών, σε σχέση με το Πεζικό και το Πυροβολικό, οπότε αναλογικά εάν υπήρχαν κάποιοι που έγραφαν θα ήταν λιγότεροι σε σχέση με τα άλλα Όπλα και Σώματα, γεγονός το οποίο κάνει αυτά τα τεκμήρια σπανιότερα άρα και δυσκολότερα στην ανεύρεση.

Κάποιοι γράφουν ημερολόγιο από παιδιά, όπως ο Ιωάννης Παπαδήμας, ενώ άλλοι όπως ο Γιάννης Κουτσονικόλας, ο οποίος ενώ το 1918 υπηρετούσε ως στρατιώτης για ένα ολόκληρο χρόνο δεν έχει τηρήσει ημερολόγιο, το 1919 με την αναχώρηση του για την Μικρά Ασία, προμηθεύτηκε το σημειωματάριο του, ίσως γιατί διαισθάνθηκε τις ιστορικές στιγμές που έρχονταν και ήθελε να τις καταγράψει.

Η γέννηση του ελληνικού ιστορισμού συνδέθηκε με τα απομνημονεύματα των αγωνιστών του '21 (Δημητρίου 2007: 44). Τέτοιου είδους απομνημονεύματα, όπως του Μακρυγιάννη, ίσως να έπαιξαν τον δικό τους ρόλο σε ότι αφορά στην ανάγκη των ημερολογιογράφων να τους μιμηθούν στην καταγραφή της πολεμικής τους δράσης. Και αν αυτό είναι κάτι απίθανο για απλούς ανθρώπους που με δυσκολία μάθαιναν κάποια γράμματα, υπήρχαν και οι προφορικές διηγήσεις για τους αγωνιστές του '21

από τους παππούδες και τις γιαγιάδες, που θα τους έκαναν να θέλουν αντίστοιχα να καταγραφεί με κάποιο τρόπο η δράση τους.

Άλλοι έγραφαν για τον εαυτό τους, χωρίς φιλοδοξία να εκδώσουν τα κείμενα τους. Η Γραφή του ημερολογίου έχει και αυτή την ιδιότητα, της ανακατασκευής του εαυτού. Μεταξύ του ημερολογιογράφου και του «ειδώλου» του μεσολαβεί η παραμόρφωση της κατασκευής. Σύμφωνα με την Μπενβενίστε (1994: 5), η αφήγηση δεν μιμείται την πραγματικότητα, δρα πάνω της και λόγω του μεσολαβητικού της ρόλου, αυτονομείται. Οι αφηγηματικές αναπαραστάσεις δρουν ενεργητικά. Και το ημερολόγιο λοιπόν, έχει τον ρόλο της *«ερμηνείας, ανασύνταξης και οργάνωσης του κόσμου της εμπειρίας»* (Πατρίκιος ό.π.: 130). Ίσως λοιπόν, ένιωθαν κάποια επιτακτική ανάγκη να βάλουν σε τάξη τις εμπειρίες τους όταν βίωναν τα γεγονότα. Κατά την συγγραφή ενός ημερολογίου λοιπόν, η λογική σειρά είναι προϋπόθεση της αφήγησης και λειτουργεί και ως τρόπος εκλογίκευσης που ανακουφίζει τον αφηγητή, βοηθώντας τον να καταλάβει *«τι έγινε»* (Αμπατζοπούλου ό.π.: 31 – 32).

Ίσως ήταν μια συνειδητή προσπάθεια να σώσουν τις αναμνήσεις τους από το μέτωπο εντός του ιστορικού χρόνου, θέτοντας τον πόλεμο στην πραγματική του διάσταση, όπως αυτοί τον βίωσαν και να μην μείνουν απλές αναμνήσεις που θα μεταφέρονταν προφορικά στους απογόνους τους, αποκτώντας τελικά, την διάσταση του θρύλου. Όταν γίνονταν αντιληπτό ότι τηρούν ημερολόγιο, ακόμα και κατά τις κρίσιμες ώρες της τουρκικής αντεπίθεσης το 1922, οι συνάδελφοι του Καραγιάννη, του επιτρέπουν να γράψει, ίσως γιατί και εκείνοι νιώθουν ότι έτσι σώζεται ένα κομμάτι από την δράση τους στο μέτωπο:

«τους αποτελειωμένους τους θάβουνε οι άντρες του λόχου μας. Εμένα ο λοχίας μου μ' απάλλαξε απ' αυτή την πένθιμη αγγαρεία για να μου δοθεί ο καιρός να γράψω» (Καραγιάννης ό.π.: 287).

Ακόμα και οι Αξιωματικοί του γνώριζαν για το ότι κρατά ημερολόγιο και ίσως ένιωθαν κι εκείνοι ότι έπρεπε να καταγραφούν οι εμπειρίες τους:

«Μη βιάζεσαι Καραγιάννη κι έχουν πολλά να γράψουν τα δεφτέρια σου ή μήπως βαρέθηκες και δεν συνεχίζεις το ημερολόγιο σου; Το συνεχίζω και θα το συνεχίσω μέχρι το θάνατο μου» (στο ίδιο: 220).

Όλοι πάντως μέσα από τις καταγραφές τους, δίνουν την ιστορική τους μαρτυρία, κατορθώνοντας έτσι, από υποκείμενα της κρατικής εξουσίας να μετατραπούν μέσα στο απρόσωπο που χαρακτηρίζει έναν στρατό και σε δύσκολες πολεμικές συνθήκες, σε ενεργά ιστορικά υποκείμενα, έστω και μέσα στον προσωπικό χώρο των ημερολογίων, παρά τις όποιες αποσιωπήσεις μπορεί να έχουν και αυτά.

Πότε και Πώς Γράφουν Ημερολόγιο

Ένα σημαντικό στοιχείο των ημερολογιογράφων είναι η αυτοαναφορικότητα τους, δηλαδή εκθέτουν τον προβληματισμό τους για την πράξη τήρησης ημερολογίου (Δημητρίου ό.π.: 35). Άλλοι γράφουν όποτε βρουν ευκαιρία, όπως ο Χρήστος Καραγιάννης:

«Γράφω κάθε φορά που βρίσκω ευκαιρία» (Καραγιάννης ό.π.: 189).

Γεγονός το οποίο είχαν αντιληφθεί και οι συνάδελφοι του:

«Εσυ θα θες και να γράψεις και να σε πάρει ο διάβολος δεν κοιτάς το κεφάλι σου να σώσεις, που από τη μια στιγμή στην άλλη δεν το ορίζεις παρά κουβαλάς στη ράχη σου ένα σωρό χαρτιά. Τι δημοσιογράφος θα γίνεις; Ναι του λέω και τώρα που θα ξεκουραστώ πάλι θα γράψω» (στο ίδιο: 314).

Ο Δημήτρης Υφαντής φαίνεται πως έγραφε με την πρώτη ευκαιρία:

«...διακόπτω το γράψιμο μου μπαίνουμε εις την γραμμή δεν γνωρίζω που θα μας πάνε»(Υφαντής: 6).

Ενώ άλλοι καταγράφουν πιο περιστασιακά στο ημερολόγιο τους, κυρίως όταν υπάρχει κάποια δράση, άρα και κάτι σημαντικό να καταγράψουν, όπως ο Μαθιός Μακκάς σε μια περίοδο παύσης των εχθροπραξιών για την μονάδα του:

«[1913] 18 Ιανουαρίου. Ένα μήνα δεν έγραφα τίποτα στο βιβλιαράκι. Το βαρέθηκα» (Μακκάς 1993: 147).

Η γραφή τους χαρακτηρίζεται ταυτόχρονα από τάσεις αυτολογοκρισίας και κριτικής στάσης έναντι στα τεκταινόμενα³, μια αμφισημία που γενικώς χαρακτηρίζει τον λόγο τους. Οι ιστορίες τους συχνά είναι αντιφατικές, αλλά: *«σύγχυση, ελπίδα και φαντασία αποτελούν το ίδιο το υλικό της ανθρώπινης εμπειρίας. Φυσικά στον ιστορικό χρόνο πολλά γεγονότα όντως συμβαίνουν ή δεν συμβαίνουν, αλλά η ίδια η πράξη της αφήγησης αλλάζει και σχηματοποιεί την εμπειρία»* (Bourke 1999: 10). Πίσω από τις πηγές *«δεν υπάρχει μια συνεκτική πραγματικότητα αλλά πολυπλοκότητες και αμφιλεγόμενα»* (Μπενβενίστε ό.π.: 12).

Στις καταγραφές τους, ρόλο παίζει η προσωπική ιδιοσυγκρασία και το υπόβαθρο του εκάστοτε συντάκτη, αλλά και η εμπλοκή του στα τεκταινόμενα. Έχει διαφορετικές παραστάσεις ο Δημήτρης Υφαντής ως οδηγός αυτοκινήτου και διαφορετικές ο Ιωάννης

³ Ήδη μετά την ήττα του 1897, πολλοί στρατιώτες και κάποιοι από τους Αξιωματικούς, άρθρωσαν έναν επικριτικό λόγο για τα τεκταινόμενα. Τότε διευρύνθηκε η βάση όσων τηρούσαν ημερολόγιο, πέρα από την μεγαλοαστική τάξη με το πρώτο μεγάλο σώμα δημοσιευμένων ημερολογίων να αφορά στους Βαλκανικούς Πολέμους (Δημητρίου ό.π.: 52 – 55).

Μεντζάλης που είναι Εύζωνας και εμπλέκεται άμεσα στις πολεμικές επιχειρήσεις, ενώ φυσικά ρόλο παίζει και ο βαθμός που φέρει.

Ενώ οι περισσότεροι αναφέρουν λεπτομερώς τις ταλαιπωρίες τους, ο Υφαντής, ενώ σημειώνει τις στιγμές που περνάει καλά, συχνά παραλείπει να αναφέρει τα βάσανα του. Για παράδειγμα περιγράφει στις 31 Μαρτίου 1921 ένα γλέντι στο Ουσάκ, μετά μεσολαβεί ένα διάστημα δύο εβδομάδων όπου δεν γράφει τίποτα και συνεχίζει ξανά στις 14 Απριλίου, γράφοντας μόνο ότι «λόγω των πολλών στεναχωριών κ.τ.λ. εξέχασα να εξακολουθήσω το ημερολόγιον και αρχίζω πάλι...» (Υφαντής: 9 – 10). Είναι ένα δείγμα αποσιωπήσεων τις οποίες δεν θα περιμέναμε, καθώς οι περισσότεροι ημερολογιογράφοι αναφέρουν τις δυσκολίες και τα βάσανα με μεγαλύτερη λεπτομέρεια. Ίσως ήταν η ιδιοσυγκρασία του τέτοια, που ήθελε να καταγράψει περισσότερο τις πιο ανθρώπινες στιγμές, καθώς στον ίδιο βλέπουμε ότι εκφράζει συχνά μια ταυτότητα που έχει περισσότερο στοιχεία της πολιτικής ζωής του, παρά της στρατιωτικής, όπως όταν εργάζεται φτιάχνοντας γραμμόφωνα. Εξάλλου όπως αναφέρει η Αμπατζοπούλου (ό.π.: 35): «Καμμιά αφήγηση δεν μπορεί να αποτελείται από έναν καταιγισμό συμφορών (...) θα ήταν αφόρητα πληκτική. Αυτό που λέμε “αναλαμπές ελπίδας” είναι σταθερό χαρακτηριστικό των αφηγήσεων του πολέμου γενικότερα».

Τα ημερολόγια τους παρατίθενται όπως γράφτηκαν, συχνά με ορθογραφικά ή συντακτικά λάθη, καθώς έτσι ερχόμαστε πιο κοντά στον αυθεντικό εαυτό των συντακτών τους, αφού η μόρφωση ή η αγραμματοσύνη τους, αποτελεί κομμάτι της ταυτότητας τους.

Ποιοι Είναι οι Ημερολογιογράφοι μας

Για να κατανοήσουμε την πολεμική εμπειρία των ημερολογιογράφων μας, θα πρέπει να δούμε το ατομικό προφίλ του καθενός, καθώς το κοινωνικό και οικονομικό τους υπόβαθρο, έπαιξε καθοριστικό ρόλο στην διαμόρφωση του χαρακτήρα τους, μέσα στο γενικότερο ιστορικό πλαίσιο των τελών του 19^{ου} – αρχών του 20^{ου} αιώνα.

Απόστολος Πουλόπουλος

Σελίδα από το ημερολόγιο του Α. Πουλόπουλου

Το ημερολόγιο του καλύπτει την περίοδο από τις 18 Σεπτεμβρίου 1912 έως τις 12 Φεβρουαρίου 1913. Γεννήθηκε το 1891 στην Αθήνα και πέθανε το 1977. Σπούδασε χημεία στο Πανεπιστήμιο του Leeds στην Αγγλία και νομικά στο Πανεπιστήμιο Αθηνών. Αποφοιτώντας ανέλαβε την τεχνική διεύθυνση του οικογενειακού εργοστασίου πιλοποΐας Πουλόπουλου. Διατέλεσε πρόεδρος το Ελληνικού Βιομηχανικού Επιμελητηρίου (1941 – 1947). Υπηρετούσε στον 10^ο Λόχο του 1^{ου} Συντάγματος Πεζικού. Η πρώτη μάχη που έλαβε μέρος ήταν στο Σαραντάπορο. Έλαβε μέρος και στην κατάληψη της Χίου. Στις σελίδες του ημερολογίου έχει σχεδιάσει και σκηνές από το μέτωπο.

Βασίλειος Βελισσάριος

Το ημερολόγιο του καλύπτει την περίοδο από 20 τις Σεπτεμβρίου έως τις 25 Δεκεμβρίου 1912. Γεννήθηκε το 1880 στη Μήλο και πέθανε το 1925 στο Davos της Ελβετίας. Σπούδασε μηχανικός στο Παρίσι και επιστρέφοντας στην Ελλάδα ασχολήθηκε με επιχειρήσεις, με τα μεταλλεία της Μήλου και τα τραμ της Καλαμάτας. Η ενωμοτία του ανήκε στο 2^ο Τάγμα του 18^{ου} Συντάγματος της VI Μεραρχίας. Στις 4 Νοεμβρίου στην λίμνη του Οστρόβου (Βεγορίτιδα), πολέμησε για πρώτη φορά εναντίον των Τούρκων. Άρρωστος με φοβερούς πόνους σε πόδια και νεφρά ακολούθησε τον Λόχο του στην μάχη για την κατάληψη της Κορυτσάς.

Ιωάννης Παπαδήμας

Το ημερολόγιο του καλύπτει την περίοδο από τις 25 Σεπτεμβρίου 1912 έως την 1^η Νοεμβρίου 1913. Ο Ιωάννης Παπαδήμας ανήκε σε οικογένεια στρατιωτικών. Γεννήθηκε το 1889 και μεγάλωσε στην Αθήνα. Φοίτησε στη Σχολή Ευελπίδων (1905 – 1910) και έφτασε μέχρι τον βαθμό του Αντισυνταγματάρχη. Έλαβε μέρος στους βαλκανικούς, στον Α΄ Π. Π, στην εκστρατεία στη Ρωσία και τη μικρασιατική εκστρατεία. Αυτοκτόνησε έναν μήνα μετά την καταστροφή μην αντέχοντας την ήττα του Ελληνικού Στρατού και την συμφορά, σε ηλικία 34 ετών. Ημερολόγιο κρατούσε από παιδί, από

την 1^η Ιανουαρίου 1900. Ήταν Υπολοχαγός Πυροβολικού την εποχή των Βαλκανικών και προήχθη σε Λοχαγό όταν τελείωσαν.

Μαθιός Μακκάς

Το ημερολόγιο του καλύπτει την περίοδο από τις 30 Σεπτεμβρίου 1912 έως τις 29 Ιανουαρίου 1913. Ο Μαθιός Μακκάς ήταν διάσημος χειρουργός, γιός του καθηγητή της Παθολογικής κλινικής Νικολάου Μακκά, γεννήθηκε στην Αθήνα το 1879 και πέθανε το 1965. Σε όλους τους πολέμους της γενιάς του βρισκόταν στο μέτωπο, φροντίζοντας τους τραυματίες, αρχίζοντας από τον πόλεμο του 1897, οπότε, φοιτητής ακόμα, κατατάχθηκε ως εθελοντής και υπηρέτησε στα νοσοκομεία. Όταν κηρύχθηκε η επιστράτευση το 1912 βρισκόταν στη Γερμανία και γύρισε για να καταταγεί στον στρατό, γεγονός το οποίο μας δείχνει την επιρροή που είχε ο πατριωτισμός στην ταυτότητα του. Από τις 30 Σεπ 1912 άρχισε να κρατά σημειώσεις σε ένα μικρό σημειωματάριο. Το ημερολόγιο αυτό περιήλθε στην κατοχή της ανιψιάς του Ρωξάνης Φέσσα, η οποία το κατέθεσε στο ΕΛΙΑ.

Πετρόπουλος Πετροπουλάκης

Το ημερολόγιο του καλύπτει την περίοδο από τις 20 Οκτωβρίου 1912 έως τις 18 Αυγούστου 1913. Γεννήθηκε στη Μάνη το 1890 και πέθανε το 1921. Φοίτησε στην ΣΣΕ και έφτασε μέχρι τον βαθμό του Ταγματάρχη. Ήταν γόνος συντηρητικής οικογένειας και το 1916 υποστήριξε την βασιλική πολιτική. Στη νεκρολογία του που δημοσίευσε ο Γεώργιος Ιατρίδης στην εφημερίδα του Γυθείου «Λακωνίς», την 21^η Νοεμβρίου 1921, ο θάνατος του αποδίδεται στις κακουχίες που του προκάλεσε ο πόλεμος, ενώ στον επικήδειο του αναφέρθηκε ότι τραυματίστηκε ηρωικά στον πόλεμο. Καθώς το ημερολόγιο του φτάνει μέχρι τον Αύγουστο του 1913 και σ' αυτό δεν αναφέρεται τραυματισμός του κατά τους Βαλκανικούς Πολέμους, συνάγεται ότι τραυματίστηκε στον πρώτο παγκόσμιο. Κατά τους Βαλκανικούς Πολέμους υπηρετούσαν στον στρατό

και το ναυτικό συνολικά 22 μέλη της οικογένειας Πετροπουλάκη. Περιγράφει τις μάχες γύρω από το οχυρό του Μπιζανίου (20 Οκτωβρίου – 13 Δεκεμβρίου 1912). Κατόπιν, ο Λόχος του αναχωρεί από την Πρεμετή για να πολεμήσει εναντίον των Βουλγάρων.

Βασίλειος Σουρραπάς

Το ημερολόγιο του καλύπτει την περίοδο από τις 22 Δεκεμβρίου 1912 έως τις 5 Αυγούστου 1913. Γεννήθηκε στα Βέρβена Κυνουρίας το 1889 και πέθανε στην Αθήνα το 1975. Ήταν μετανάστης στην Αμερική από 8 χρονών, όπου με τα δύο μεγαλύτερα αδέρφια του ίδρυσαν εταιρεία πώλησης παγωτού. Επέστρεψε για να καταταγεί στον Στρατό. Μετά το τέλος του πολέμου επέστρεψε στην Αμερική. Το 1933 εγκαταστάθηκε μόνιμα στην Αθήνα και ίδρυσε την πρώτη βιομηχανία παστερίωσης γάλακτος, την ΕΒΓΑ. Μετά την βασική εκπαίδευση έφυγε με το Λόχο του για την Θεσσαλονίκη όπου περιγράφει τις αναταραχές που προκάλεσε η δολοφονία του Γεωργίου του Α΄. Ο Λόχος του βρίσκονταν στις Ελευθερές όταν άρχισαν τα επεισόδια με τους Βουλγάρους.

Κωνσταντίνος Βάσσος

Το ημερολόγιο του καλύπτει την περίοδο από τις 8 Απριλίου 1913, έως τις 11 Οκτωβρίου 1913. Γεννήθηκε στην Αθήνα το 1886 και πέθανε το 1963. Ήταν γιός του στρατηγού Τιμολέοντα Βάσσου, του αρχηγού του Εκστρατευτικού Σώματος που αποβιβάσθηκε στην Κρήτη το 1897 και εγγονός του αγωνιστή της Επανάστασης Βάσσου Μαυροβουνιώτη. Ήταν απόφοιτος της Στρατιωτικής Σχολής της Μοδένας στην Ιταλία και υπηρέτησε ως αξιωματικός του ιππικού κατά τους Βαλκανικούς πολέμους. Αργότερα, υπηρέτησε στην μικρασιατική εκστρατεία ως υπασπιστής του τότε Διαδόχου. Κατά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο επανήλθε στο στράτευμα και ακολούθησε την κυβέρνηση στο Κάιρο. Αποστρατεύθηκε με τον βαθμό του υποστρατήγου. Χαρακτηριστικό του ημερολογίου του είναι το ότι σχολιάζει αρκετά τις κακές συνθήκες,

παρότι προέρχονταν από οικογένεια με παράδοση στους εθνικούς αγώνες και ήταν και εκείνος επαγγελματίας στρατιωτικός.

Ευθύμιος Κατσιαπής

Το ημερολόγιο του καλύπτει την περίοδο από τον Σεπτέμβριο του 1912 έως τις 27 Νοεμβρίου 1913 και περιγράφει τα γεγονότα αρκετά συνοπτικά. Γεννήθηκε το 1886 στο Σέρβου Ηραίας της Επαρχίας Γορτυνίας του Νομού Αρκαδίας. Συμμετείχε σε όλες τις φάσεις των Βαλκανικών Πολέμων ως στρατιώτης του 1^{ου} Λόχου του 1^{ου} Τάγματος του 11^{ου} Συντάγματος Πεζικού, της 4^{ης} Μεραρχίας. Μεταπολεμικά επέστρεψε στο χωριό του και ασχολήθηκε με την αγροτοκτηνοτροφία. Το ημερολόγιο του, όπως μαρτυρούν στον πρόλογο του βιβλίου οι απόγονοι του, το είχε πάντα μαζί του, ως φυλακτό, παρότι ήταν ένας ολιγογράμματος χωρικός και τους το άφησε ως κληρονομιά.

Παναγιώτης Δημόπουλος

Το ημερολόγιο του καλύπτει την περίοδο του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, την Εκστρατεία στην Ουκρανία για να καταλήξει στην Μικρά Ασία. Γεννήθηκε στο Ριζόμυλο Αχαΐας το 1897 και πέθανε το 1978. Είχε σπουδάσει στην Νομική Αθηνών και εργαζόταν στην Λαϊκή Τράπεζα. Στις 27 Αυγούστου 1917 κατετάγη ως κληρωτός. Τον Ιούνιο του 1918 η Μονάδα του μετέβη στο μακεδονικό μέτωπο. Εκεί προάχθηκε από στρατιώτης σε δεκανέα και αργότερα σε λοχία. Μετά του πέρας του Α΄ Π.Π η ΙΙ μεραρχία όπου υπηρετούσε απεστάλη στην Ουκρανία και μετά στην Μικρά Ασία. Εκεί έδωσε εξετάσεις και προήχθη σε έφεδρο ανθυπολοχαγό διαχειρίσεως υγειονομικού.

Χρήστος Καραγιάννης

Το ημερολόγιο του καλύπτει την περίοδο από τον Φεβρουάριο του 1918 έως την μικρασιατική καταστροφή το 1922. Ο Χρήστος Καραγιάννης γεννήθηκε το 1892 στο

χωριό Αγ. Τριάδα (Στεβενίκο) της Βοιωτίας και κατάγονταν από Αρβανίτικη οικογένεια. Δεν πήγε σχολείο και οι γονείς του μιλούσαν μόνο αρβανίτικα, «αλβανικά» όπως γράφει στο ημερολόγιο του. Έμαθε μόνος του ανάγνωση. Από το 1918 συμμετείχε διαδοχικά ως απλός στρατιώτης, στο μακεδονικό μέτωπο του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, στο ελληνικό εκστρατευτικό σώμα στην Ουκρανία κατά των Μπολσεβίκων και στην μικρασιατική εκστρατεία. Πολεμούσε κι έγραφε ημερολόγιο, το οποίο το 1976 έγινε βιβλίο.

Δημήτριος Κεφαλογιάννης

Το ημερολόγιο του καλύπτει την περίοδο από τον Ιούνιο του 1920 έως τον Ιανουάριο του 1921. Γεννήθηκε στα Ανώγεια Μυλοποτάμου Ρεθύμνου, πιθανόν το 1899 και ήταν πρωτότοκος γιός του Ιωάννη Κεφαλογιάννη και της Ζαφειρίας, κόρης του οπλαρχηγού Γεώργιου Μανούρα (καπετάν Ζωνού-Μανούρα). Φοίτησε στο Δημοτικό Σχολείο Ανωγείων και μετά στο Γυμνάσιο Αρρένων του Ηρακλείου, ενώ παρακολούθησε από το 1915 έως το 1919, τα μαθήματα της Εμπορικής Σχολής Ηρακλείου. Κατατάχθηκε ως στρατιώτης στο 8^ο Σύνταγμα Κρητών το οποίο ακολούθησε στο μικρασιατικό μέτωπο. Οι καταγραφές του φανερώνουν ότι υποστήριζε τον Βασιλιά Κωνσταντίνο. Σκοτώθηκε στην Κίο της Προποντίδας στις 22 Αυγούστου 1922, κατά την υποχώρηση του Ελληνικού Στρατού. Λίγες μέρες πριν, είχε προαχθεί σε έφεδρο Ανθυπασπιστή, κατόπιν εξετάσεων.

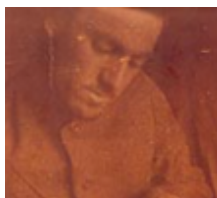
Ιωάννης Μεντζάλης

Το ημερολόγιο του καλύπτει την περίοδο από τις 4 Σεπτεμβρίου 1921 έως τον Αύγουστο του 1922. Γεννήθηκε το 1896 στη Βοστανίτσα Δωρίδος και πέθανε το 1979 στο Ν. Ηράκλειο. Κατατάχθηκε ως κληρωτός στις 28 Αυγούστου 1917 στο 5/42 Σύνταγμα Ευζώνων και υπηρέτησε στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, όπου όπως λέει (σε άλλο ανέκδοτο κείμενο του με τίτλο «*Βιβλείον Εκστρατείας Από 1917-1923*», το οποίο

έγραψε μετά την επιστροφή του από την Μικρά Ασία, σε περισσότερο επίσημη μορφή, ως απομνημονεύματα και για το οποίο πληροφορούμαστε στον πρόλογο του *Ενθύμιον Πολέμου*): «καθήσαμε επή έξι Μίνας μέσα στα χαρακώματα με αντιπάλους τους Βουλγάρους και Γερμανούς και Τούρκους. Ο πόλεμος αυτός λέγεται Πόλεμος Χαρακομάτων Πόλεμος Ευρωπαϊκός Πώλεμος». Μετά υπηρέτησε στην εκστρατεία στην Ουκρανία, στην μικρασιατική εκστρατεία, ενώ επιστρατεύθηκε και στον πόλεμο του 1940, όπου και τραυματίστηκε. Με τον βαθμό του Λοχία έλαβε μέρος στις επιχειρήσεις του θέρους 1920, του Μαρτίου 1921, Ιουνίου – Ιουλίου 1921 και στην Προέλαση προς την Άγκυρα. Όταν έγινε η τουρκική αντεπίθεση το 1922, είχε προαχθεί σε έφεδρο Ανθυπασπιστή.

Λεφτέρης Παρασκευαΐδης

Το ημερολόγιο του καλύπτει την περίοδο από τον Μάιο του 1919 έως τις 30 Αυγούστου 1922 και την μικρασιατική καταστροφή. Πρόκειται για σημειώσεις που κρατούσε κατά την διάρκεια της Μικρασιατικής Εκστρατείας. Γεννήθηκε στον Μανταμάδο της Λέσβου το 1900, όπου και πέθανε το 1996. Είχε τελειώσει τις δύο τάξεις του Γυμνασίου (Σχολαρχείου τότε) ήταν αυτοδίδακτος στα Γαλλικά και τη γραφομηχανή. Υπηρέτησε στην Μεραρχία Αρχιπελάγους ως στρατιώτης, φτάνοντας στον βαθμό του Λοχία. Κυρίως είχε τα καθήκοντα του σιτιστή του Λόχου του, καθήκοντα που του επέτρεπαν να γράφει. Στην μικρασιατική εκστρατεία έλαβε μέρος και ο μεγαλύτερος αδελφός του, Στρατής, ο οποίος ήταν φοιτητής Φιλολογίας και υπηρέτησε ως Εύζωνας. Μεταπολεμικά ασχολήθηκε με διάφορα επαγγέλματα. Ήταν ανταποκριτής σε διάφορες τοπικές εφημερίδες της Λέσβου και συνεργάστηκε με το περιοδικό «*Αιολικά Γράμματα*». Στο *Ημερολόγιο* του εμπεριέχεται και η αλληλογραφία που τηρούσε με την *Αδελφή Στρατιώτου*, Άννα Σαρόγλου από την Σμύρνη.

Σταύρος Δομουχτσής

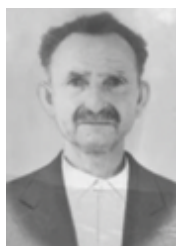
Το ημερολόγιο του καλύπτει την περίοδο από την 7^η Απριλίου 1921 όταν και επιστρατεύθηκαν οι Μικρασιάτες στον Ελληνικό Στρατό, έως την μικρασιατική καταστροφή, τον Αύγουστο του '22 (συνεχίζει να καταγράφει σποραδικά την πολιτική του ζωή πλέον ως πρόσφυγας, έως το 1924). Γεννήθηκε στην Απολλωνιάδα της Βιθυνίας το 1894. Ήταν πρωτότοκος γιός του Δημήτρη και της Αλτίνας Δομουχτσή. Τρία αγόρια και τρία κορίτσια ήταν τα μικρότερα αδέρφια του. Δεκαπέντε χρονών έπιασε δουλειά στο καΐκι του πατέρα του, αφού προηγουμένως είχε φοιτήσει στο Αρρεναγωγείο και στο Σχολαρχείο της Απολλωνιάδας. Και αυτό για τα δεδομένα της εποχής δεν ήταν λίγο, έτσι είχε την γνώση να μεταφέρει στο σημειωματάριο του, τα όσα παρατηρούσε.

Χαράλαμπος Πληζιώτης

Το ημερολόγιο του καλύπτει την περίοδο από τον Απρίλιο του 1920 έως τον Οκτώβριο του 1921. Γεννήθηκε στην Σμύρνη στα τέλη του 19^{ου} αιώνα και είχε άλλα οκτώ αδέρφια. Έφυγε κρυφά το 1913 για να πολεμήσει στους Βαλκανικούς Πολέμους. Τα τέσσερα από τα πέντε αδέρφια, κατατάχθηκαν στην επιστράτευση στον Ελληνικό Στρατό, με τους δύο να μην επιστρέφουν από την εκστρατεία. Ο πατέρας του ήταν καπετάνιος από την Άνδρο και η μητέρα του από την Σμύρνη. Σταδιακά φαίνεται να χάνει το ενδιαφέρον του για να καταγράφει τα γεγονότα που παρατηρεί: *«έχω αρκετάς ημέρας να γράψω τίποτε, αλλά και τι να γράψω;»* γράφει χαρακτηριστικά. Υπηρέτησε ως στρατιώτης και προάχθηκε σε δεκανέα.

Γιάννης Κουτσονικόλας

Το ημερολόγιο του καλύπτει την περίοδο από τα τέλη Ιουνίου – αρχές Ιουλίου του 1919 έως τις 8 Σεπτεμβρίου 1922, όταν πλέον γύρισε στο χωριό του, την Αράχοβα. Είχε τελειώσει το Σχολαρχείο της Αράχοβας, ήταν δηλαδή σχετικά μορφωμένος για την

εποχή του. Χαρακτηριστικό του ημερολογίου του, ακόμα και στην τελευταία καταγραφή όταν απαγκιστρώθηκαν τα στρατεύματα προς την Χίο, είναι ότι δεν ασκεί κριτική. Ένα άλλο χαρακτηριστικό είναι ότι ενώ το 1918 υπηρετούσε ως στρατιώτης για ένα ολόκληρο χρόνο δεν έχει τηρήσει ημερολόγιο, το 1919 με την αναχώρηση του για την Μικρά Ασία, προμηθεύτηκε ένα σημειωματάριο, ίσως γιατί συναισθάνθηκε τις ιστορικές στιγμές που έρχονταν και ήθελε να τις καταγράψει. Οι καταγραφές του δεν είναι καθημερινές, γράφει σποραδικά όταν είναι σίγουρος για το τι θα γράψει, βέβαια οι αναφορές του γίνονται σε ημερήσια βάση, αλλά αγνοούνται οι μέρες που δεν έχουν κάτι σημαντικό, στρατιωτικό ή μη. Υπηρέτησε ως Δεκανέας Πυροβολικού.

Δημήτρης Υφαντής

Το ανέκδοτο αυτό ημερολόγιο, καλύπτει την περίοδο από τις 20 Μαρτίου 1921 έως τις 5 Αυγούστου 1921. Ο Δημήτρης Υφαντής του Βασιλείου και της Βασιλικής, γεννήθηκε στο χωριό Καθενοί Ευβοίας το 1895 και πέθανε στην Χαλκίδα το 1985. Είχε έξι αδέρφια: Βαγγέλης, Ελένη, Μαρία, Νίκος, Αθανάσιος και Σταυρούλα. Νυμφεύτηκε την Ιουλία και απέκτησαν πέντε παιδιά, Βασιλική, Μαργαρίτα, Μελπομένη, Βασίλης, και Ερωφίλη. Ήταν πρακτικός μηχανικός και με αυτή την ιδιότητα εργάστηκε στην ηλεκτρική Εταιρεία, μετέπειτα ΔΕΗ. Στην Μικρασιατική Εκστρατεία υπηρέτησε στο Μηχανικό ως στρατιώτης και ήταν οδηγός αυτοκινήτου. Το διάστημα που καλύπτει το ημερολόγιο του είναι σχετικά μικρό, καθώς διακόπτεται χωρίς εξήγηση στις 5 Αυγούστου 1921, αλλά οι πληροφορίες που μας δίνει είναι πολύ πυκνές και αποτελεί ο ίδιος ένα χαρακτηριστικό δείγμα «αντιήρωα», καθώς δεν έχει ενδιασμό να σημειώσει τον φόβο του και τα τεχνάσματα που μηχανεύεται ώστε να αποφύγει τους κινδύνους της πρώτης γραμμής.

Κεφάλαιο 1

Έθνος και Μνήμες Πολέμου

Ο πόλεμος είναι κεντρικό συστατικό ενός έθνους – κράτους, το οποίο γι' αυτό τον λόγο παίζει κεντρικό ρόλο στις πολιτικές μνημόνευσης του. Η επίσημη ιστοριογραφία αναδεικνύει κάποιες εμπειρίες και αποσιωπά άλλες, αλλά το κυρίαρχο εθνικό αφήγημα αμφισβητείται από κοινωνικές ομάδες οι οποίες αρθρώνουν δημόσια τις μνήμες τους (Asplant κ.α. 2004: 5).

Ως πολιτικές μνήμες, εννοούμε την ιδεολογική και πολιτική χειραγώγηση της μνήμης κάποιων γεγονότων. Οι πολιτικές μνήμες, κατασκευάζουν την «εθνική μνήμη» την οποία μοιράζονται όσοι ανήκουν στην «φαντασιακή κοινότητα» του έθνους,⁴ που πιστεύουν πως συνδέονται όταν θυμούνται κάποια γεγονότα, ενώ ταυτόχρονα προσπαθούν να ξεχάσουν άλλα γεγονότα, δυσάρεστα για την συλλογική μνήμη της κοινότητας, καθώς οι νέες μνήμες απαιτούν ένα είδος «συλλογικής αμνησίας» (Gillis 1996: 7 · Άντερσον 1997: 51). Η ιστορία δεν αντιστρατεύεται μόνο την λήθη αλλά και την παράγει (Λιάκος 2007: 275).

Δηλαδή, η επίσημη ιστορία⁵ χρησιμοποιεί μνήμες οι οποίες συνήθως αφορούν σε νίκες και κατορθώματα, πραγματικά ή φανταστικά, αποσιωπώντας ή καταπιέζοντας πιο δυσάρεστες αναμνήσεις, αντίθετες με το ηγεμονικό αφήγημα. Αλλά και τα ίδια τα υποκείμενα, επιλέγουν τις μνήμες που τους χρησιμεύουν ώστε να αποκτήσουν ομοιογένεια ως πολίτες ενός εθνικού κράτους.

Χαρακτηριστικές μελέτες της εμπειρίας του μετώπου ως προσωπικό βίωμα και ως επιτέλεση της ανδρικής ταυτότητας των στρατιωτών, θα μας βοηθήσουν στην προσπάθεια να μελετήσουμε την προσωπική εμπειρία του πολέμου, όπως την καταγράφουν στρατιώτες και αξιωματικοί. Επίσης, χρήσιμες θα είναι και αντίστοιχες μελέτες των επίσημων αναπαραστάσεων αυτής της μνήμης, καθώς μας δίνουν την ιδεατή εικόνα του έθνους ως οικογένεια, ως «μητέρα – πατρίδα» και του ρόλου των ανδρών ως ηρώων που θυσιάζονται γι' αυτήν, εικόνες που καλλιεργήθηκαν και παρουσιάζονταν στα πολιτιστικά προϊόντα του εθνικισμού, επηρεάζοντας τις ταυτότητες των στρατιωτών, πριν βιώσουν τον πραγματικό πόλεμο.

⁴ Ο Άντερσον παρουσίασε το έθνος ως φαντασιακή κοινότητα: «Αποτελεί κοινότητα σε φαντασιακό επίπεδο επειδή κανένα μέλος, ακόμα και του μικρότερου έθνους, δε θα γνωρίσει ποτέ τα περισσότερα από τα υπόλοιπα μέλη, δε θα τα συναντήσει ούτε καν θα ακούσει γι' αυτά, όμως ο καθένας έχει την αίσθηση του συνανήκειν» (Άντερσον ό.π.: 26).

⁵ Για παράδειγμα, θυμόμαστε την καταστροφή της Σμύρνης, αλλά ξεχνάμε (ή δεν διδασκόμαστε) τις βιαιότητες του Ελληνικού Στρατού κατά την μικρασιατική εκστρατεία (Λιάκος ό.π.: 280).

1.1 Εθνικισμός, Έθνος – Κράτος και «Επίσημη» Μνήμη

Το Έθνος – Κράτος ως Αφηγηματικό Πεδίο της Μνήμης του Πολέμου

Για να δούμε πως αρθρώνεται η μνήμη του πολέμου στο επίπεδο των επίσημων αναπαραστάσεων, πρέπει πρώτα να δούμε το κυρίαρχο αφηγηματικό της πεδίο, το έθνος – κράτος, το οποίο αποτελεί το κύριο πεδίο άρθρωσης πολεμικών αναμνήσεων και κινητοποίησης της μνημόνευσης, αφού ο πόλεμος αποτελεί κεντρικό συστατικό και κομμάτι της συμβολικής συνέχειας ενός έθνους – κράτους (Asplant κ.α. ό.π.: 22).

Σύμφωνα με τον Άντερσον (1997), τα έθνη εμφανίστηκαν όταν εδραιώθηκε ο «έντυπος καπιταλισμός», κάνοντας προσιτή την ανάγνωση στα λαϊκά στρώματα που μπορούσαν πλέον να διαβάζουν στην καθομιλουμένη και όχι στις «ιερές γλώσσες» (εβραϊκά, ελληνικά και λατινικά), εδραιώνοντας τις γλωσσικές εθνικές «φαντασιακές κοινότητες». Αυτό αποδεικνύει την πρόσφατη ιστορικά δημιουργία του έθνους.

Το έθνος: *«αποτελεί κοινωνική οντότητα μόνο όταν σχετίζεται με ένα εδαφικά προσδιορισμένο κράτος, το “έθνος – κράτος”. Δηλαδή, όταν μιλάμε για έθνη και εθνικισμό, μιλάμε και για το έθνος – κράτος»* (Gellner 1992: 20 · Hobsbawm 1994: 22).

Επίσης, ο Ernest Gellner (1992) υποστηρίζει ότι προϋπόθεση του εθνικισμού, είναι η ταύτιση όσων ζουν στα όρια ενός έθνους – κράτους, συνήθως όμως, αυτή η ταύτιση, αποτελεί «μια μυθοπλασία» (Yuval – Davis 2013: 37). Έτσι, το εθνικό κράτος προσπαθεί να ομογενοποιηθεί μέσω του πολιτισμού και της εκπαίδευσης:

«κάθε τέτοιο κράτος προΐσταται, συντηρεί και ταυτίζεται με έναν πολιτισμό, ένα στυλ επικοινωνίας, το οποίο υπερισχύει εντός των συνόρων του και εξαρτάται για τη διαίωνιση του από ένα συγκεντρωτικό εκπαιδευτικό σύστημα που βρίσκεται υπό την εποπτεία και συχνά υπό τη διαχείριση του εν λόγω κράτους, το οποίο μονοπωλεί τη νόμιμη κουλτούρα όσο σχεδόν και τη νόμιμη βία, ή ίσως περισσότερο» (Gellner ό.π.: 244).

Αυτός ο πολιτισμός είναι *«μια τράπεζα επίκτητων γνωρισμάτων, τα οποία διαιώνίζονται και ενίοτε μετασχηματίζονται και χειραγωγούνται»* (Gellner 2002: 17). Αυτή η χειραγωγήση καθιστά την ηγεμονία των εκάστοτε ελίτ στους ιδεολογικούς μηχανισμούς του κράτους ως «φυσική». Αυτοί οι ιδεολογικοί μηχανισμοί καθορίζουν το ηγεμονικό αφήγημα ή την επίσημη μνήμη του πολέμου, καταπιέζοντας, τις μνήμες οι οποίες της εναντιώνονται.

Η Δημιουργία της «Επίσημης» Μνήμης

Τα ηγεμονικά αφηγήματα συνήθως επανακαθορίζονται μετά από κάθε πολεμική αναμέτρηση, χρησιμοποιώντας και προϋπάρχουσες πολεμικές αφηγήσεις, που τους παρέχουν τις απαραίτητες ηρωικές μορφές και εικόνες (Asplant κ.α. ό.π.: 22 – 25).

Βασική τους λειτουργία είναι να εμπνεύσουν τα έθνη – κράτη στους πολίτες τους, το συναίσθημα της αγάπης, καθιστώντας τους ικανούς να θυσιάσουν για την πατρίδα. Τα πολιτισμικά προϊόντα του εθνικισμού, όπως η ποίηση, το μυθιστόρημα, και οι πλαστικές τέχνες,⁶ δείχνουν αυτή την αγάπη με διάφορους τρόπους (Winter 1998: 96 – 98). Επίσης χρησιμοποιούνται οι εικόνες της συγγένειας, της τιμής και του ήθους, ώστε να δημιουργηθεί μια κοινή μνήμη (Banti 2008: 54 – 55).

Η Μνήμη και η Μνημόνευση του Πολέμου στην Ιστοριογραφία

Ο Ashplant υποστηρίζει ότι υπάρχουν δύο κυρίαρχα παραδείγματα στην μελέτη της μνήμης και της μνημόνευσης του πολέμου. Το πρώτο υποστηρίζει μια πρωτίστως «πολιτική» λειτουργία της μνήμης και της μνημόνευσης, μέσω τελετών εθνικής ταυτοποίησης που χρησιμοποιούν ένα συμβολικό ρεπερτόριο ώστε να «δέσουν» τους πολίτες σε μια συλλογική εθνική ταυτότητα. Στο δεύτερο η μνημόνευση του πολέμου γίνεται κυρίως για ψυχολογικούς λόγους, ως ανθρώπινη αντίδραση στις απώλειες του πολέμου και έκφραση πένθους (Ashplant κ.α. ό.π.: 7).

Σε όσους υποστηρίζουν πρωτίστως μια «πολιτική» λειτουργία της μνήμης του πολέμου, ανήκει ο George Mosse. Υποστηρίζει ότι στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο, τα εμπόλεμα έθνη προσπάθησαν να κάνουν το δυσάρεστο παρελθόν αποδεκτό πρωτίστως για να δικαιωθεί το έθνος και δευτερευόντως για να παρηγορηθούν οι πενθούντες. Έτσι, χρησιμοποιήθηκε αυτό που χαρακτηρίζει ως «*Μύθο της Εμπειρίας του Πολέμου*»,⁷ μέσω του οποίου συνδέθηκε η θρησκεία με τα μνημεία των πεσόντων, δίνοντας μια «ιερή» διάσταση στα πραγματικά βιώματα του πολέμου, με αγίους και μάρτυρες τους πεσόντες στρατιώτες και με τόπους λατρείας τα στρατιωτικά νεκροταφεία, τα πολεμικά μνημεία και τις τελετές (Mosse 1991: 7).

Τα νιάτα και ο θάνατος συνδέονται στενά στον «*Μύθο*»: τα νιάτα συμβολίζουν τον ανδρισμό και την δύναμη και ο θάνατος την θυσία και την ανάσταση του έθνους. Οι πεσόντες νέοι εκφράζουν τα ιδανικά του ανδρισμού, μετασχηματίζοντας την μάχη και τον θάνατο (στο ίδιο: 69 – 73). Χρησιμοποιείται δηλαδή το πλαίσιο των έμφυλων

⁶ Η γλυπτική θεωρείται κύριος εκφραστής της άρχουσας ιδεολογίας και είδος επίσημης τέχνης. Απεικονίζει τα σημαντικότερα ιστορικά γεγονότα κάθε εποχής. Είναι μια τέχνη της μνήμης, συνήθως επιλεκτικής. Μετά τους Βαλκανικούς Πολέμους ο Τύπος καλούσε τους γλύπτες να εμπνευσθούν από τους δοξασμένους αγώνες του Ελληνικού Στρατού και να δημιουργήσουν αντίστοιχα μνημεία (Γεωργιάδου – Κουντουρά 2003: 236).

⁷ Κεντρική για τον «*Μύθο της Εμπειρίας του Πολέμου*», ήταν η «*Λατρεία του Πεσόντος Στρατιώτη*», που του παρέιχε τα απαραίτητα σύμβολα, που θα έσβηναν από την μνήμη του πολέμου τις εμπειρίες των κακουχιών και του θανάτου (Mosse ό.π.: 106).

σχέσεων για να δημιουργηθεί η εθνική ταυτότητα (Connell ό.π.: 245) με τις εθνικές απεικονίσεις να επικεντρώνονται στην εξιδανικευμένη εικόνα του αρρενωπού – πολεμιστή. Έτσι κατασκευάζονται οι κυρίαρχες μνήμες, ενώ υποβιβάζονται οι αναμνήσεις άλλων, κυρίως των γυναικών (Asplant κ.α. ό.π.: 21).

Αυτή η εικόνα της αυτοθυσίας ή του μαρτυρίου, είναι ο σημαντικότερος καθαγιαστικός παράγοντας του εθνικιστικού λόγου. Ο Alberto Banti παρατηρεί ότι η θυσία προσδίδει στο έθνος μια θρησκευτική διάσταση, καθώς καθαγιάζει τον θάνατο (Banti ό.π.: 56 – 57). Το να πεθαίνει κανείς για την πατρίδα του, την οποία συνήθως δεν έχει επιλέξει, περικλείει ένα μοναδικό ηθικό μεγαλείο (Άντερσον ό.π.: 216).

Όπως ο Ιησούς Χριστός, έτσι και ο εθνικός ήρωας είναι ένας μάρτυρας, μια προσέγγιση, που επιτρέπει στον εθνικιστικό λόγο να μιλά για «μάρτυρες», «θυσία», «πίστη», «αποστολή», «αναγέννηση», «ανάσταση» και «αναβίωση». Επιπλέον, εξευγενίζει κάνοντας αποδεκτούς και τους θανάτους των «άλλων», των εχθρών, ως «θυσίες» για το καλό της κοινότητας (Banti ό.π.: 56 – 57). Σε αυτό το πλαίσιο, οι πολεμιστές του Α΄ Π. Π ταυτίζονται με την πολεμική αρετή, παρουσιάζοντας την χαρακτηριστική εικόνα του πολεμιστή – ήρωα που εκπληρώνει τον έμφυλο ρόλο του (Winter ό.π.: 82), μια εικόνα που πρόβαλλε την αρρενωπότητα των πεσόντων⁸ και την βλέπουμε σε πολεμικά μνημεία και στρατιωτικά νεκροταφεία, (Mosse 1991: 101 – 105).

Η προσπάθεια διατήρησης της μνήμης κάθε πεσόντος στα μνημεία, που κατασκευάστηκαν μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, κορυφώθηκε στα *Μνημεία του Άγνωστου Στρατιώτη*⁹ (Gillis ό.π.: 11). Ο Άντερσον τα χαρακτηρίζει ως «τα πιο παραστατικά εμβλήματα της σύγχρονης κουλτούρας του εθνικισμού», γιατί «εκπέμπουν ένα τελετουργικό δέος στον δημόσιο χώρο, ακριβώς γιατί κανείς δεν γνωρίζει ποιος κείται μέσα, κάτι που παλιότερα δεν υπήρχε» (Άντερσον ό.π.: 31). Ξεκίνησαν από την Αγγλία, αλλά σταδιακά έγιναν το επίκεντρο της «*Λατρείας του Πεσόντα*» σε όλα τα εμπόλεμα έθνη.¹⁰ Αυτή η «*Λατρεία του Πεσόντα*» συνδέθηκε με την αυτό – απεικόνιση

⁸ Τα μνημεία μετά τον Α΄ Π. Π απεικόνιζαν σπαθιά για να μεταμφιέσουν τον θάνατο στον μηχανικό πόλεμο της νέας εποχής, σε «ηρωικό» θάνατο σε μάχη σώμα με σώμα (Mosse 1991: 101 – 105).

⁹ Τα στρατιωτικά νεκροταφεία επειδή ήταν διασκορπισμένα δεν εξυπηρετούσαν ως επίκεντρα της «λατρείας» του πεσόντος, όπου τα πλήθη θα συμμετείχαν σε τελετές όπως η *Ημέρα της Ανακωχής*. Αυτό τον σκοπό εκπλήρωσε ο *Άγνωστος Στρατιώτης*, που έγινε το επίκεντρο των εθνικών τελετών και σημαντικότερο εθνικό ιερό. Ο *Άγνωστος Στρατιώτης* αντιπροσώπευε όλους τους πεσόντες στην μάχη, αδιακρίτως βαθμού ή κοινωνικής θέσης. Αυτή η «δημοκρατικότητα» του *μύθου του πολέμου*, μπορούσε θεωρητικά να σβήσει τον τρόπο από την μνήμη των στρατιωτών (στο ίδιο: 93 – 99).

¹⁰ Στην Αγγλία ο άγνωστος στρατιώτης θάφτηκε στο Αβαείο του Westminster, αλλά ως Μνημείο χρησιμοποιήθηκε ένα κενοτάφιο που μεταμόρφωσε το διοικητικό κέντρο του Λονδίνου σε εικονικό

του έθνους. Χρησιμοποιήθηκε ένα κοινό πλαίσιο αναφοράς, με προχριστιανικά αλλά και χριστιανικά σύμβολα,¹¹ για να αποσπαστεί η προσοχή από το απρόσωπο του πολέμου των χαρακωμάτων, προς προβιομηχανικά ιδανικά ατομικότητας και ιπποσύνης (Winter ό.π.: 82 · Mosse 1991: 105 – 107), ώστε να δοθεί νόημα στον πόλεμο και την απώλεια¹² (Winter ό.π.: 223).

Ο Jay Winter (1998), δεν υπερτονίζει τα πολιτικά νοήματα της μνήμης του πολέμου. Υποστηρίζει ότι οι πενθούντες χρησιμοποίησαν ένα ρομαντικό λεξιλόγιο για να αντιμετωπίσουν την θλίψη τους. Έτσι, οι τελετές και τα μνημεία του Α΄ Π. Π σκόπευαν να μετατρέψουν την ατομική θλίψη σε δημόσιο πένθος, ώστε να επανορθωθεί ο τραυματικός αντίκτυπος του θανάτου στον πόλεμο. Οι τεθλιμμένοι δημιουργούν μορφές μνημόνευσης και τελετές για να εκφράσουν και να καταπραΰνουν την συλλογική απώλεια (Asplant κ.α. ό.π.: 8). Ο *Άγνωστος Στρατιώτης* για τον Winter, είναι ένα μνημείο που ναι μεν έχει πολιτική λειτουργία, αλλά παράλληλα εκφράζει υπαρξιακές αλήθειες (Winter ό.π.: 93 – 94 και: 104 – 105).

Και η Joanna Bourke όμως, εξετάζοντας την ανάμνηση των νεκρών ανδρών σε πολιτικό – θρησκευτικές τελετές, βλέπει ότι για τους πενθούντες ο *Άγνωστος Στρατιώτης* αντιπροσώπευε τους πεσόντες. Το κοινό επιθυμούσε να αναζωογονήσει

νεκροταφείο (Winter ό.π.: 104 – 105). Στην Γαλλία θάφτηκε στην Αψίδα του Θριάμβου. Στην Ιταλία το 1920, επιλέχθηκε το μνημείο της ιταλικής ενοποίησης του 1910, συνδέοντας τον θρίαμβο του έθνους και των πεσόντων (Mosse 1991: 96). Μηνύματα σχετικά με το *Risorgimento* είναι σημαντικά στην ιταλική μνημειακή τέχνη (Winter ό.π.: 94). Στην Γερμανία, χρησιμοποιήθηκε το *Neue Wache* στο Βερολίνο, ένα φυλάκιο του παλατιού του 18^{ου} αιώνα, κενοτάφιο με χριστιανικά και κλασσικά στοιχεία (Mosse 1991: 97). Το πρώτο Μνημείο του *Άγνωστου Στρατιώτη* στην Ελλάδα, αφιερωμένο στους άγνωστους πεσόντες του αγώνα του 1821 ανεγέρθηκε για πρώτη φορά από τον Δήμο Ερμούπολεως στην Σύρο, στις 16 Ιανουαρίου του 1858 (το σχέδιο εκτελέστηκε το 1880). Μετά τον Α΄ Π. Π, ακολουθώντας το παράδειγμα των υπόλοιπων Ευρωπαίων, αποφασίστηκε η ανέγερση εθνικού μνημείου του *Άγνωστου Στρατιώτη* στην Αθήνα, με τα αποκαλυπτήρια να γίνονται στις 25 Μαρτίου του 1932, ανήμερα της εθνικής μας εορτής (ΓΕΣ/ΔΙΣ χ.χ.: 9).

¹¹ Το ίδιο παράδειγμα ακολούθησε και η χώρα μας, καθώς στο Μνημείο του *Άγνωστου Στρατιώτη* συνυπάρχουν οι ορειχάλκινες ασπίδες και οι φράσεις από τον «Επιτάφιο» του Περικλέους («*μια κλίνη κενή φέρεται εστρωμένη των αφανών*» και «*ανδρών επιφανών πάσα γη τάφος*»), με την φωτιά που καίει στο ακοίμητο καντήλι, το φως του οποίου μεταφέρθηκε από την Αγία Λαύρα.

¹² Σύμφωνα με την έκδοση *Μνημείο του Άγνωστου Στρατιώτη* της Διεύθυνσης Ιστορίας Στρατού: «Ο τάφος του άγνωστου στρατιώτη εξωτερικεύει την έννοια της φιλοπατρίας, συγκεντρώνει τα στοιχεία μιας υψηλής στρατιωτικής πράξεως και αποτελεί τη φανερότερη εκδήλωση του οφειλόμενου επαίνου και της δόξας που πρέπει να ακολουθεί τη μνήμη των πεσόντων και την εθελουσία τους υπέρ της πατρίδας (ΓΕΣ/ΔΙΣ ό.π.: 6). Σκοπός δηλαδή είναι και με στην επίσημη εκδοχή όπως την βλέπουμε σε αυτή την ιστορική έκδοση, η απόδοση επίσημης συνολικής τιμής μνημονεύοντας όλους τους πεσόντες που θυσιάστηκαν εθελοντικά υπέρ της πατρίδας. Έτσι αποκτά νόημα η θυσία τους και εξωτερικεύεται η έννοια της φιλοπατρίας, λειτουργώντας ως παράδειγμα για τους μεταγενέστερους.

έναν αποσυντιθέμενο άντρα – ήρωα που μπορούσε να ανακουφίζει τον προσωπικό πόνο, καθησυχάζοντας και την αστική πάλη (Bourke 1996: 210 – 211).

Η πρώτη προσέγγιση πάνω στην μνημόνευση του πολέμου λοιπόν, δίνει προτεραιότητα στους τρόπους με τους οποίους αυτή σχηματίζεται από το κράτος, ενώ η δεύτερη δίνει έμφαση στην μνημόνευση που σχηματίζει η κοινωνία πολιτών. Στην προσέγγιση αυτή, τα πολεμικά μνημεία αρχικά κατασκευάστηκαν πρωτίστως ως μέρη θρήνου, αλλά έφεραν και πολιτικά μηνύματα. Στην συνέχεια η τελετουργική τους σημασία έγινε δυσδιάκριτη, λόγω του πολιτικού συμβολισμού (Winter ό.π.: 93 – 94 και: 104 – 105). Γεγονός πάντως αποτελεί ότι οι απεικονίσεις που χρησιμοποιήθηκαν, ήταν έμφυλες, καθώς επικεντρώνονται συχνά στην εξιδανικευμένη εικόνα του αρρενωπού – πολεμιστή, ο οποίος παρέπεμπε σε προβιομηχανικά ιδανικά ηρωισμού και τιμής, ώστε να καλύψει την φρίκη του σύγχρονου εκβιομηχανισμένου πολέμου.

Στην πραγματικότητα όμως και στην επικεντρωμένη στο κράτος προσέγγιση και στις προσεγγίσεις που δίνουν έμφαση στους κοινωνικούς παράγοντες δεν καταγράφονται ολοκληρωμένα οι σχέσεις μεταξύ ατομικής μνήμης, μνήμης της κοινωνίας πολιτών και των εθνικών μνημονευτικών πρακτικών του κράτους. Επίσης και οι δύο μορφές ανάλυσης χάνουν στο πεδίο της ατομικής υποκειμενικότητας, καθώς «τα κράτη δεν μπορούν να γνωρίζουν τι σκέπτονται και οι πλέον νομιμόφρονες πολίτες τους» (Asplant κ.α. ό.π.: 8 – 12·Hobsbawm ό.π.: 24).

1.2 Η Εμπειρία του Μετώπου ως Προσωπικό Βίωμα

Μία περισσότερο ολοκληρωμένη μελέτη των πολιτικών της μνήμης του πολέμου, απαιτεί να φύγουμε από το κοινωνικό πεδίο και να περάσουμε στο πεδίο της υποκειμενικότητας. Μια τρίτη προσέγγιση στην μνήμη του πολέμου, χρησιμοποιεί την προφορική ιστορία και τις ιστορίες ζωής και αντί για τις επίσημες μνημονευτικές πρακτικές και τα εθνικά αφηγήματα για τον πόλεμο ή τις πολεμικές μνήμες, επικεντρώνεται στις προσωπικές μνήμες όπως εξιστορούνται σε συνεντεύξεις προφορικής ιστορίας ή άλλες μορφές ιστορίας ζωής. Έχει ως αντικείμενο μελέτης τις αναμνήσεις του πολέμου που οι ίδιοι οι άνθρωποι συνθέτουν και εκφράζουν μέσα από τις ιστορίες τους.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί το βιβλίο *Αναμνήσεις Ανζακίτων. Ζώντας με το Θρύλο* (2003), του Alistair Thomson. Ο Thomson διακρίνει μεταξύ δημόσιων αναπαραστάσεων του παρελθόντος που αποκτούν κεντρική θέση στον δημόσιο λόγο μέσω της διάδοσης τους από το κράτος, τις βιομηχανίες πολιτισμού ή τα ΜΜΕ και «προσωπικής μνήμης», δηλαδή μιας «*πιο προσωπικής αίσθησης του παρελθόντος*» η

οποία διαδίδεται μεταξύ συγκεκριμένων κοινωνικών ομάδων «στην πορεία της καθημερινότητας». Την αλληλεπίδραση αυτών των οπτικών της μνήμης την αντιλαμβάνεται ως μια ηγεμονική διαδικασία ιδεολογικής κυριαρχίας και αντίστασης.

Η δύναμη της επίσημης μνήμης, όπως οι επίσημες ιστορίες πολέμου που χρηματοδοτούν πολλά κράτη, εξαρτάται από την δημόσια ορατότητα της και από την ικανότητα που έχει να αρθρώσει κάποιες δημοφιλείς αντιλήψεις, ενόσω αποσιωπά ή περιθωριοποιεί άλλες. Δεν μπορεί όμως να συμπεριλάβει όλες τις εκδοχές της μνήμης και έτσι, εναλλακτικές ιδιωτικές μνήμες μπορούν να κινητοποιηθούν σε τμηματικές και αντιθετικές αφηγήσεις που συχνά διαψεύδουν τις ηγεμονικές μορφές (Asplant κ.α. ό.π.:12-14). Όμως ακόμα και αυτές οι προσωπικές μνήμες «δεν μπορούν προθύμως να απεμπλακούν από την επίδραση των κυρίαρχων ιστορικών συζητήσεων», καθώς, συχνά αυτές παρέχουν τους όρους διαμέσου των οποίων στοχαζόμαστε μια προσωπική ιστορία.¹³

Η μνημόνευση του πολέμου είναι απαραίτητη και για τις ένοπλες δυνάμεις, ώστε να παγιωθεί η θεσμική τους ταυτότητα (στο ίδιο: 22 – 25). Στο επίσημο αφήγημα, ο πόλεμος είναι συναρπαστικός και ηρωικός, κάτι που συνέβη και με την εικόνα των Ανζακίτων, σε πολεμικές ιστορίες και μνημεία (Thomson 2003: 35 – 36). Στην πραγματικότητα, το ANZAC¹⁴ υπέστη συντριπτική ήττα στην Καλλίπολη, η οποία δεν αναπαρίσταται στα αγάλματα Αυστραλών στρατιωτών που ανεγέρθηκαν (στο ίδιο: 9).

Σε αντιστοιχία με τον «Μύθο της Εμπειρίας του Πολέμου», για τους Αυστραλούς πολεμιστές, κατασκευάστηκε ο «Θρύλος του Ανζακίτη».¹⁵ Πολλές φορές οι αναμνήσεις των σκαπανέων¹⁶ ταιριάζουν με το επίσημο αφήγημα (στο ίδιο: 75), καθώς υπόκεινται

¹³ Η δημόσια μνήμη παρακινεί την ατομική, κάτι που βλέπουμε στην μνήμη των βετεράνων Ανζακίτων η οποία διαμορφώθηκε σε σχέση με τον *θρύλο του Ανζακίτη* όπως αναπαραστάθηκε σε τελετές, στην ιστορία ή σε ταινίες που στηρίζουν την ανάμνηση κάποιων αναμνήσεων, ενώ αποσιωπούν άλλες (Thomson ό.π.: 400).

¹⁴ Το ακρωνύμιο ANZAC σημαίνει *Australian and New Zealand Army Corps – Σώμα Στρατού Αυστραλίας και Νέας Ζηλανδίας*. Με αυτό τον όρο προωθήθηκε η ταυτότητα των Αυστραλών ως ανεξάρτητου έθνους και χειραγωγήθηκαν οι στρατιώτες και η κοινή γνώμη με πατριωτικά μηνύματα (στο ίδιο: 13).

¹⁵ Ο «*θρύλος του Ανζακίτη*» συνοψίζεται ως εξής: στον Α΄ Π. Π, έδειξαν τον χαρακτήρα του αυστραλιανού ανδρισμού, καθιερώνοντας το αυστραλιανό έθνος, που «ενηλικιώθηκε» στην Καλλίπολη. Ο Ανζακίτης θεωρούνταν τολμηρός και αφοσιωμένος στους συντρόφους και στην χώρα του, ιδιότητες που καλλιεργήθηκαν στις αυστραλιανές πεδιάδες και χαρακτήριζαν την αυστραλιανή κοινωνία, μια κοινωνία ίσων ευκαιριών (Thomson ό.π.: 74). Ο *θρύλος* κατασκευάστηκε από το στρατό και τους πολεμικούς ανταποκριτές, επηρεάζοντας την κουλτούρα και την ταυτότητα του σκαπανέα (στο ίδιο: 110).

¹⁶ Ο όρος *Diggers* (*σκαπανείς*) ήταν το παρατσούκλι των Αυστραλών στρατιωτών και προέρχονταν από τα αυστραλέζικα χρυσορυχεία (στο ίδιο: 35).

στην ηγεμονική διαδικασία όπου η επίσημη ιστορία λειτουργεί ως πλαίσιο για τις μνήμες πολέμου που αρθρώνονται από τα κάτω (Asplant κ.α. ό.π.: 52 – 53). Όπως υποστηρίζει ο John Gillis: «η μνήμη αναπαριστά την πραγματικότητα υποκειμενικά και όχι αντικειμενικά. Συνεχώς αναθεωρούμε τις μνήμες μας για να ταιριάζουν με τις τρέχουσες ταυτότητες μας. Οι μνήμες μας βοηθούν να δώσουμε νόημα στον κόσμο που μας περιβάλλει» (Gillis ό.π.: 3).

Η μελέτη του Thomson για τους Anzak, δείχνει ότι οι μνήμες των πολεμιστών εκφράστηκαν σε αναλογία με την μεταπολεμική τους ζωή (Asplant κ.α. ό.π.: 14). Άλλες φορές, οι μαρτυρίες τους καταγράφουν μια εμπειρία πολυπλοκότερη ή και αντίθετη με τον *θρύλο*,¹⁷ ο οποίος, όπως όλες οι επίσημες εκδοχές της μνήμης του πολέμου, διαμορφώθηκε μέσα από διαδικασίες επιλογής και αποκλεισμού (Thomson ό.π.: 75).

Οι σχέσεις μεταξύ των επιμέρους αφηγήσεων του πολέμου και των ηγεμονικών επίσημων αφηγήσεων ποικίλουν, καθώς άλλες αναμνήσεις παρεμποδίστηκαν από το να αρθρωθούν, ενώ άλλες αρθρώθηκαν δημόσια χωρίς να αποτελέσουν όμως μέρος της δημόσιας μνήμης (Asplant κ.α. ό.π.: 19 – 20). Τέτοιες αναμνήσεις αποτελούν και τα ημερολόγια των στρατιωτών, τα οποία αν και έχουν δει το φως της δημοσιότητας,¹⁸ δεν αποτελούν κομμάτι της «επίσημης» μνήμης.

Όμως ακόμα και η προσωπική μαρτυρία πολέμου μπορεί να συναποτελείται από προσωπική εμπειρία και από προϋπάρχοντα πολιτισμικά περιγράμματα, όπως η ανάμνηση μιας ηρωικής νίκης σε έναν προηγούμενο πόλεμο, που μπορεί να αποτελέσει το πλαίσιο βάσει του οποίου κατανοούνται κατοπινοί πόλεμοι (στο ίδιο: 34).

¹⁷ Οι σκαπανείς δεν θυμούνται την μαχητική τους ικανότητα, αλλά την φρίκη του πολέμου των χαρακωμάτων που χαρακτήριζε η ρουτίνα, οι απώλειες φίλων και ο φόβος, οι ασθένειες και ο ψυχοσωματικός αντίκτυπος των βομβαρδισμών. Για να ανταπεξέλθουν στην φήμη περί ανδρείας, κατέπνιγαν τον φόβο τους, καταρρέοντας ψυχολογικά. Πάντως, οι περισσότεροι εκτέλεσαν τις διαταγές τους, χωρίς ενθουσιασμό, αλλά γιατί έπρεπε. Μερικοί ένιωθαν μια αίσθηση καθήκοντος, από αφοσίωση στους συναδέλφους τους που έγιναν η οικογένεια τους. Επίσης, χρησιμοποιούσαν προσωπικούς τρόπους ως ψυχολογική ασπίδα για να αντέξουν, όπως μια μοιρολατρική συμπεριφορά, που εξέφραζαν με το ιδιαίτερο χιούμορ των χαρακωμάτων. Παρόμοιες συμπεριφορές υιοθέτησαν βετεράνοι άλλων στρατών (στο ίδιο: 99 – 103), όπως και οι Έλληνες στρατιώτες.

¹⁸ Συχνά οι συγγενείς μεταφράζουν γεγονότα της οικογενειακής ιστορίας σε δημόσιες αναμνήσεις, που πρέπει να συντεθούν σε αφήγηση για να προβληθούν στην δημόσια σφαίρα. Έτσι, καθώς περνάμε από την άμεση μνήμη στην μνήμη της δεύτερης και τρίτης γενιάς, τα παιδιά και τα εγγόνια των μαχητών εμπλέκονται σε δραστηριότητες όπου μεταφράζεται η ατομική μνήμη και η άμεση εμπειρία σε «επικοινωνιακή μνήμη» (Asplant κ.α. ό.π.: 43 – 52). Σύμφωνα με τον Jan Assmann, η «επικοινωνιακή μνήμη», εκτείνεται σε έναν χρονικό ορίζοντα 80 – 100 ετών και εμπεριέχει ιστορικές εμπειρίες στο πλαίσιο ατομικών βιογραφιών (Assmann 2017: 65). Έτσι εκδίδουν απομνημονεύματα ή ημερολόγια των προγόνων τους, κάνοντας τα βιώματα τους γνωστά στο κοινό (Asplant κ.α. ό.π.: 43 – 52).

Στην προσωπική μνήμη μπορούμε να διακρίνουμε ατομικά νοήματα που την διαφοροποιούν από το μνημείο, τις εθνικές επετείους ή άλλες συλλογικές και επίσημες εκδοχές μνήμης (στο ίδιο: 43 – 52). Η αναδρομική φύση των απομνημονευμάτων ωστόσο, παράγει νέα στοιχεία, τα οποία καθρεπτίζουν τόσο τις μεταπολεμικές εμπειρίες των ανδρών, όσο και τις πολεμικές (Meyer ό.π.: 129).

Αντίθετα, τα προσωπικά ημερολόγια, ενώ ανακαλούν μνήμες της προπολεμικής ζωής των στρατιωτών, επικεντρώνονται στην πολεμική ταυτότητα του συγγραφέα τους. Εξετάζοντας αυτές τις αφηγηματικές μορφές, θα μπορέσουμε να δούμε την επιρροή της βιωμένης εμπειρίας και των κοινωνικών απαιτήσεων για τον κατάλληλο ανδρισμό. Πως τα κοινωνικά ιδεώδη περί ανδρισμού επηρέασαν τις αντιλήψεις για τον πόλεμο και πως ο πόλεμος επηρέασε τις αντιλήψεις περί ανδρισμού, δείχνοντας μας την πολυπλοκότητα του να είσαι άντρας στον πόλεμο (στο ίδιο: 12 – 13).

Κεφάλαιο 2

Οι Έμφυλες Προσδοκίες στην Ιστορία και ο Πόλεμος

Η Διαμόρφωση του Φύλου στην Ιστορία

Οι έμφυλες ιδεολογίες είναι *«κοινωνικά γεγονότα, συλλογικές αναπαραστάσεις οι οποίες πιέζουν τους ανθρώπους στο να συμπεριφέρονται με ορισμένους τρόπους – τρόπους οι οποίοι είναι συχνά περιοριστικοί ή απαιτούν θυσίες»* (Gilmore 1990: 224). Όπως αναφέρει η Connell, το φύλο είναι ένας τρόπος οργάνωσης της κοινωνικής πρακτικής (Connell ό.π.: 71). Τα υποκείμενα κοινωνικοποιούνται εκτός από ταξικούς και σε έμφυλους ρόλους. Οι ανδρισμοί δεν είναι έμφυτοι, καθώς τα κοινωνικά συστήματα κατασκευάζουν και ενσωματώνουν τα έμφυλα συστήματα, παράγοντας τους «άντρες» και τις «γυναίκες» που απαιτούνται για την συνέχιση των κοινωνιών (Horrocks 1994: 183). Υπό αυτή την έννοια, ο ανδρισμός είναι ένας τρόπος ένταξης των ανδρών στην κοινωνία τους (Gilmore ό.π.: 224).

Ως όρος, ο «ανδρισμός» περιγράφει τις αντρικές προσωπικότητες, τους κοινωνικούς ρόλους και τις προσδοκίες της κοινωνίας για αυτούς τους ρόλους. Το κύριο στερεότυπο συμπεριφοράς είναι ότι οι άντρες εργάζονται, αναπαράγουν τους εαυτούς τους και υπερασπίζονται την κοινωνία τους (Ashplant ό.π.: 25). Η προτροπή «να γίνεις άντρας» έγινε κοινότοπη στον 19^ο αιώνα και στο πρώτο μισό του 20^{ου} (Mosse 1996: 3 – 4), με τα ανταγωνιζόμενα έθνη να μοιράζονται το ίδιο ανδρικό πρότυπο (στο ίδιο: 39). Αρετές όπως τιμή, θάρρος, πειθαρχία, ανταγωνιστικότητα, στωικισμός, ψυχραιμία, επιμονή, αναζήτηση της περιπέτειας, ανεξαρτησία,

αξιοπρέπεια, ο George Mosse τις περιγράφει ως «κανονιστικό ανδρισμό» (στο ίδιο: 77 – 106). Έτσι, οι άντρες από μικροί εκπαιδεύονται ώστε να τις κατέχουν. Χαρακτηριστικό του ανδρισμού είναι και η μη έκφραση συναισθημάτων όπως φόβος και λύπη (Ashplant κ.α. ό.π.: 2 – 4).

Βέβαια, ο ανδρισμός είναι μια αφαίρεση, η οποία (όπως και η τάξη) χρησιμεύει μόνο για αναλυτικούς σκοπούς, αλλά στην πράξη δεν χρησιμοποιείται απομονωμένα. Πάντα ετεροκαθορίζεται με το αντίθετο του – την θηλυκότητα¹⁹ – και η έμφυλη δομή, την οποία μαζί συναποτελούν, πάντα διαπλέκεται με άλλες δομές, όπως η τάξη, το έθνος, η φυλή, ή η θρησκεία (Ashplant 2007: 25). Εδώ συμφωνεί και η Connell όταν λέει ότι: «Μπορούμε να δούμε τον ανδρισμό όχι ως ένα απομονωμένο αντικείμενο, αλλά ως μέρος μιας ευρύτερης δομής» (Connell ό.π.: 67).

Στην Δύση, τα αγόρια εμβαπτίζονται με μια πρώτο – θηλυκή ταυτότητα από την οποία απομακρύνονται όσο μεγαλώνουν, προς μια ανδρική ταυτότητα, ώστε να ενσωματωθούν στο σύστημα της ανδρικής δύναμης²⁰ (Hogrocks ό.π.: 183 – 184). Αυτό σημαίνει ότι κύρια απειλή για την ενηλικίωση είναι «η επιστροφή στην αρχική μητρική συμβίωση» (Gilmore ό.π.: 28). Καθώς η ατομική ταυτότητα σχηματίζεται από την βρεφική στην ενήλικη ζωή,²¹ το άτομο σταδιακά συνταυτίζεται με πιο απομακρυσμένα άτομα και θεσμούς, καθώς προετοιμάζεται για τους ταξικούς και εθνικούς του ρόλους (Ashplant ό.π.: 18 – 22).

Τους κατάλληλους έμφυλους ρόλους, όπως διαμορφώθηκαν στην δυτική Ευρώπη του 18^{ου} – 19^{ου} αιώνα, τα παιδιά τους διδάσκονταν μέσω του εκπαιδευτικού συστήματος.²² Η οικοκυρική διδάσκονταν στα κορίτσια ενώ τα αγόρια εκπαιδεύονταν

¹⁹ Ο ανδρισμός και η θηλυκότητα ως έννοιες έχουν νόημα όταν αλληλοεπιδρούν, ως κοινωνικός διαχωρισμός και πολιτισμική αντίθεση. Αυτό ισχύει άσχετα με το εναλλασσόμενο περιεχόμενο του διαχωρισμού σε διαφορετικές κοινωνίες και ιστορικές περιόδους. «Ο ανδρισμός ως αντικείμενο γνώσης, είναι πάντα ανδρισμός σε σχέση με» (Connell ό.π.: 44).

²⁰ Εδώ, σημαντικός θεωρείται ο ρόλος του πατέρα στο να εισάγει το αγόρι στον ανδρισμό, ταυτοποιώντας το ως «άντρα» και σώζοντας το από τον γυναικείο κόσμο (Hogrocks ό.π.: 77).

²¹ Η ποικιλία μορφών ανδρισμού και θηλυκότητας, συνεπάγεται διαφορετικές τροχιές καθώς διαμορφώνεται το φύλο. Ταξικές ανισότητες, εθνοτική και εθνική προέλευση, δημιουργούν διαφορετικά βιώματα στην παιδική ηλικία (Connell ό.π.: 201).

²² Μέχρι το 1870, οι ιδεολογίες των «ξεχωριστών σφαιρών» τοποθέτησαν άντρες και γυναίκες σε διαφορετικούς ρόλους. Η γυναίκα ήταν ευγενική και προορίζονταν για τον οικιακό χώρο, ενώ ο άντρας ήταν αθλητικός, στωικός και θαρραλέος και προορίζονταν για τον δημόσιο. Τον 19^ο αιώνα, υποστηρίχονταν πως τους ανδρικούς και τους γυναικείους ρόλους τους υπαγόρευε η «φύση», δηλαδή η ανατομία των ανδρικών και γυναικείων σωμάτων, άρα κάθε προσπάθεια μεταβολής των έμφυλων σχέσεων, πήγαινε κόντρα στην φύση (Laquer 2003: 38 – 39 και 219 – 221).

σε χειρωνακτικές εργασίες (Bourke 1996: 12 – 13). Τα παιδιά εκπαιδεύονται πάνω στα κυρίαρχα έμφυλα μοντέλα της εποχής τους. Τα αγόρια «*διδάσκονται τη σημασία του να φαίνονται σκληρά και κυριαρχικά*» (Connell 2006: 38). Το υποκείμενο που μαθαίνει δεν είναι απλά παθητικός δέκτης των πιέσεων που υφίσταται. Από την δική του οπτική θεωρείται ως «*επιτευγμένος ανδρισμός*» (Ashplant ό.π.: 30). Για παράδειγμα, πολλοί άνδρες ενεργά επιδιώκουν τον ρόλο τους ως βιοπαλαιστές²³ που φροντίζουν για την οικογένεια τους, ως μέτρο του ανδρισμού τους (Gilmore 1990: 43) και συχνά «φέρνουν» αυτή την ταυτότητα του βιοπαλαιστή μαζί τους και στο μέτωπο, προσπαθώντας να βγάλουν χρήματα ή να φροντίσουν τους συναδέλφους τους, όπως την οικογένεια τους.

Στην χώρα μας, με τον νόμο 3402 του 1909, καθιερώθηκε η στρατιωτική προπαίδευση για τους νέους από 16 ετών: «*Οι σωματικώς ικανοί νέοι από του 16ου έτους της ηλικίας των (...) υποχρεούνται εις στρατιωτικήν προεκπαίδευσιν επί τριετίαν συνεχώς προ της εν τω στρατώ κατατάξεως των (...) δυνέμενα να επεκταθή και μέχρι των ασκήσεων των μικρών στρατιωτικών μονάδων*» (ΦΕΚ 262/Α/ 11 – 11 – 1909: 1069). Η Εκπαίδευση γίνονταν δύο φορές την εβδομάδα και όσοι συμπλήρωναν 120 παρουσίες έκαναν μειωμένη θητεία (<http://www.army.gr/sites/default/files/main4d.pdf>). Έτσι οι νέοι άρχιζαν να προετοιμάζονται για τον εθνικό τους ρόλο.

Σε τέτοιου είδους διαδικασίες κοινωνικοποιήσεων όπως αναφέρει ο Ashplant (ό.π.: 23 – 24) υπάρχουν ατομικές ρήξεις όπως η σεξουαλική αφύπνιση της εφηβείας, ή η παγίωση του σεξουαλικού προσανατολισμού, μπορεί όμως και μια ιστορική ρήξη, όπως ένας πόλεμος, να θέσουν υπό αμφισβήτηση ή να επανακαθορίσουν τις ταυτότητες των υποκειμένων. Εφόσον το φύλο υπόκειται στους νόμους της ιστορικής αλλαγής, οι έμφυλες ταυτότητες μπορεί να ανατραπούν από μία ιστορική περίπτωση, όπως ένας πόλεμος (Connell ό.π.: 172 – 178).

Αυτή η διαδικασία απόρριψης των διαθέσιμων και προσφερόμενων ταυτοτήτων και ταξικών – έμφυλων ρόλων, δεν οδηγεί σε μια πλήρη ρήξη με τις αρχικές συνταυτίσεις, καθώς η ταυτότητα που προκύπτει σημαδεύεται από έναν αντιθετικό χαρακτήρα, ταυτόχρονα όμως και από ότι έχει απορριφθεί, καθώς υπάρχουν «*σημαντικές συνέχειες που επέβαλλε ο συναισθηματικός συντηρητισμός*» (στο ίδιο: 23).

²³ Ο ανδρισμός μετριέται εν μέρει με τα χρήματα, ως μοναδικό άμεσο τρόπο ενός άνδρα για να μεγαλώσει παιδιά (Gilmore 1990: 44).

Ηγεμονικός Ανδρισμός και Υποτελείς Ανδρισμοί

Για την Connell υπάρχουν πολλαπλά μοντέλα ανδρισμού μέσα σε μια πολλαπλά διαχωρισμένη κοινωνία (όπως ο ανδρισμός της εργατικής τάξης απέναντι στον ανδρισμό της μεσαίας τάξης) (Connell 2006: 189). Υποστηρίζει όμως επιπλέον ότι: «*Το να αναγνωρίσουμε πάνω από ένα είδος ανδρισμού είναι ένα πρώτο βήμα. Πρέπει να εξετάσουμε τις σχέσεις μεταξύ τους*» (Connell 1996: 76). Αυτές οι σχέσεις δημιουργούνται μέσω πρακτικών αποκλεισμού και επιλογής, εκφοβισμού και εκμετάλλευσης. Υπάρχει δηλαδή, μια έμφυλη πολιτική μέσα στον ανδρισμό.

Έτσι, μια ποικιλία ανδρισμών υπόκεινται σε υποτελείς σχέσεις απέναντι σε έναν ηγεμονικό ανδρισμό,²⁴ ο οποίος αποτελεί πρωτίστως μια ιδεολογική κατασκευή που την ιδιοποιούνται διάφορες κοινωνικές ομάδες (Ashplant ό.π.: 25 – 30). Ο ηγεμονικός ανδρισμός έχει έναν κεντρικό οργανωτικό ρόλο στην έμφυλη τάξη μιας δεδομένης κοινωνίας, καταλαμβάνοντας την ηγεμονική θέση σε ένα δεδομένο μοτίβο έμφυλων σχέσεων.

Η ηγεμονία αυτή, είναι μια ιστορικά μεταβαλλόμενη σχέση καθώς ο ανδρισμός αυτός ενσωματώνει μια «τρέχουσα αποδεκτή στρατηγική». Όταν οι συνθήκες για την υπεράσπιση της πατριαρχίας αλλάξουν, οι βάσεις της κυριαρχίας αυτού του συγκεκριμένου ανδρισμού διαβρώνονται. Σε αυτή την περίπτωση, μπορεί να εμφανιστούν νέες ομάδες που θα τον αμφισβητήσουν και θα κατασκευάσουν ένα νέο ηγεμονικό πρότυπο.

Εικόνα 1

(Πηγή: https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/b/b0/King_Constantine_I_of_Greece.jpg)

²⁴ Η έννοια της ηγεμονίας του Antonio Gramsci για τις ταξικές σχέσεις, αναφέρεται στην πολιτισμική δυναμική με την οποία μια ομάδα διεκδικεί ή συντηρεί την ηγετική της θέση. Η Connell τονίζει ότι όροι όπως ηγεμονικός και περιθωριοποιημένος ανδρισμός δεν αποτελούν σταθερούς τύπους χαρακτήρων αλλά «*συνθέσεις πρακτικής που δημιουργούνται σε συγκεκριμένες καταστάσεις σε μια μεταβαλλόμενη δομή σχέσεων*» (Connell 1996: 77 – 81).

Συχνά, οι εμφανέστεροι φορείς του ηγεμονικού ανδρισμού κάθε εποχής δεν είναι και οι δυνατότεροι άνθρωποι (Connell 1996: 76 – 77). Στην πραγματικότητα και ο βιωμένος ανδρισμός των ανδρών της ελίτ που διαδίδουν τον ηγεμονικό ανδρισμό, δεν είναι πάντα ταυτόσημος με αυτόν. Ο αριθμός των ανδρών που ταιριάζουν απόλυτα με τον ηγεμονικό ανδρισμό είναι μικρός, εν τούτοις μπορεί να κινητοποιηθούν για να τον υπερασπίσουν για να ικανοποιήσουν φαντασιώσεις σχετικές με τον δικό τους ανδρισμό (Ashplant ό.π.: 25 – 30).

Ακόμα: «η επιτυχία του ανδρισμού συχνά περιλαμβάνει την δημιουργία μοντέλων ανδρισμού τα οποία είναι αρκετά συγκεκριμένες φαντασιακές φιγούρες» (στο ίδιο: 46). Τέτοια μοντέλα μπορεί να είναι φανταστικά ή βασισμένα σε ιστορικές ή σύγχρονες προσωπικότητες. Τέτοιες μορφές για τους ημερολογιογράφους μας θα μπορούσαν να είναι οι επαναστάτες του '21 όπως ο Μακρυγιάννης, ή ο Βασιλιάς Κωνσταντίνος Α΄ ο επονομαζόμενος και Β΄ ως διάδοχος του Κωνσταντίνου Παλαιολόγου και εκπληρωτής του πόθου της *Μεγάλης Ιδέας*, όπως παρουσιάζονταν και σε λιθογραφίες της εποχής των Βαλκανικών Πολέμων (*Εικόνα 1*).

Τέτοιες μορφές μπορούν να συντηρούν την εικόνα του ανδρισμού της πατριαρχικής κοινωνίας στην καρδιά του πολίτη, ο οποίος παρότι μπορεί να προέρχεται από χαμηλά ταξικά στρώματα, νιώθει και αυτός νικητής, λόγω του ανδρισμού και της ακεραιότητας του. Χαρακτηριστική της ταύτισης με τον Κωνσταντίνο από άνδρες που πολέμησαν στους Βαλκανικούς είναι ότι εντάσσονταν στους *Συνδέσμους Επιστράτων* την περίοδο του Διχασμού πριν προλάβουν να ξαναβρούν τις ατομικότητες τους ως πολίτες, δηλώνοντας τυφλή πίστη και υπακοή στον Κωνσταντίνο ως αρχηγό του Στρατού το 1912 – 13 , μια υπακοή όμως που «*παραδόξως νομιμοποιούσε την άρνηση ενός νέου πολέμου*» (Μαυρογορδάτος 2003: 21).

Κάτω από τους ηγεμονικούς ανδρισμούς, βρίσκονται διάφοροι υποτακτικοί ανδρισμοί, οι οποίοι έχουν μια σχέση «συνενοχής» προς έναν ηγεμονικό ανδρισμό και αντλούν μέρος της δύναμης τους από την συνάφεια τους με αυτόν. Έτσι ασκούν συμβολική δύναμη και παίζουν ρόλο στην κινητοποίηση των ανδρών για να πολεμήσουν (Ashplant ό.π.: 30 – 37).

Το στάτους γύρω από το οποίο οι συγκρουόμενοι ανδρισμοί ανταγωνίζονται είναι αυτό του να είσαι ένας «πραγματικός άντρας». Αν και οι άνδρες συνήθως επωφελούνται από τις ανισότητες της έμφυλης τάξης, δεν ωφελούνται όλοι το ίδιο, μιας και πολλοί πληρώνουν σημαντικό τίμημα. Όσοι δεν ανταποκρίνονται στον κυρίαρχο

ορισμό του ανδρισμού, συχνά υπόκεινται σε διακρίσεις ή αποτελούν στόχο λεκτικών προσβολών (Ashplant ό.π.: 30 - 36·Connell 2006: 46). Τέτοιες προσβολές υφίστανται οι καταπιεσμένοι ανδρισμοί, όπως οι ομοφυλόφιλοι, τους οποίους ο ηγεμονικός ανδρισμός παρομοιάζει με την θηλυκότητα, αλλά και κάποιοι ετεροφυλόφιλοι άνδρες οι οποίοι βρίσκονται έξω από τον κύκλο της νομιμότητας (Connell 1996: 78 – 79).

Ηγεμονία, συννεοχή και υποταγή όπως είδαμε, είναι σχέσεις που βρίσκονται μέσα στην έμφυλη τάξη. Όταν το φύλο αλληλοεπιδρά με άλλες δομές όπως η τάξη και η φυλή, δημιουργεί περαιτέρω σχέσεις μεταξύ των ανδρισμών. Η περιθωριοποίηση πάντα έχει σχέση με την εξουσία του ηγεμονικού ανδρισμού της κυρίαρχης ομάδας. Σχέσεις περιθωριοποίησης και εξουσίας μπορούμε να βρούμε και μεταξύ υποτακτικών ανδρισμών (στο ίδιο: 81).

Η Επιτέλεση του Ανδρισμού

Ο ανδροπρεπής άνδρας είναι αυτός που επιτελεί, μέσω πράξεων που τις βλέπουν όλοι κι έτσι μπορούν να κριθούν συλλογικά (Gilmore ό.π.: 36). Η επιτέλεση του ανδρισμού αφορά στο πως κάποιος επιβεβαιώνει τον ανδρισμό του με πρακτικές που επιδεικνύουν την ενεργητικότητα του και όχι την παθητικότητα του. Όλες οι χειρονομίες και οι κινήσεις του σώματος, θεωρούνται ανδρικοί ή γυναικείοι αναλόγως των συνδηλώσεων παθητικότητας ή ενεργητικότητας που φέρουν σε ένα δεδομένο κοινωνικό περιβάλλον. *«Ο άνδρας διαρκώς απειλείται και συνεπώς φοβάται την απώλεια του κοινωνικού του γοήτρου. Ο άνδρας στιγματίζεται όταν δεν ανταποκρίνεται στις απαιτήσεις του ρόλου του»* (Γιαννακόπουλος κ.α. 2003: 553 – 559).

Πόλεμος και Ανδρισμός

Ο Στρατός, είναι ένας πατριαρχικός θεσμός, που έχει έμφυλη ιστορία (Connell 2006: 246). Οι εθνικοί στρατοί αποτελούν την υπέρτατη έκφραση πατριαρχικής κρατικής δύναμης, η οποία χρησιμοποιείται εξωτερικά εναντίον άλλων κρατών και εσωτερικά εναντίον αντιφρονούντων (Horrocks ό.π.: 32).

Στο παρελθόν, οι άντρες ήταν οι κυρίως υπεύθυνοι για την στρατιωτική άμυνα, καθώς εκείνοι υπηρετούσαν σε μάχιμες θέσεις (Gilmore 1990: 120), κάτι που στην χώρα μας ίσχυε μέχρι πρόσφατα. Στον στρατό, δίνεται έμφαση στον ανταγωνισμό, τη σωματική αντοχή, την πειθαρχία και μια αίσθηση συμμετοχής στην ελίτ, γεγονός που παράγει έναν στρατιωτικό ηγεμονικό ανδρισμό, ένα χαρακτηριστικό που καθορίζει όλη την στρατιωτική ζωή (στο ίδιο: 317).

Ο όρος «κοινωνικό φύλο» σημαίνει την πολιτισμική διαφορά γυναικών και ανδρών, βασισμένη στον βιολογικό διαχωρισμό αρσενικού και θηλυκού²⁵ (Connell 2006: 50 – 52). Δηλαδή ο ανδρισμός δεν αποτελεί μια βιολογική ή ψυχολογική κατηγορία, αλλά μια κοινωνική κατασκευή. Οι άνδρες δεν ανταποκρίνονται άμεσα σε αυτό τον ρόλο αλλά πρέπει να οδηγηθούν σε αυτόν μέσω τελετουργιών και κοινωνικών απαιτήσεων για να δείξουν ανδρεία. Αυτό σημαίνει ότι η ανδρική επιθετικότητα και το θάρρος δεν είναι «φυσικά». Για παράδειγμα, για τον Roger Horrocks (1994: 56), στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, έγινε μια τεράστια προπαγάνδα για να καταταγούν οι άνδρες, αναζητώντας τιμή και δόξα. Εδώ συμφωνεί και η Connell υποστηρίζοντας ότι *«Το γεγονός ότι τα όπλα συνδέονται με την κουλτούρα του ανδρισμού δε σχετίζεται με την φύση. Αποτελεί πολιτισμικό δημιούργημα, το οποίο πρέπει, συνεχώς, να διατηρείται»* (Connell 2006: 316).

Οι πολεμικές συγκρούσεις δεν παράγονται εξαιτίας της ανδρικής επιθετικότητας, αλλά οι κοινωνικές συγκρούσεις χρειάζονται την ανδρική επιθετικότητα και την φιλοπόλεμη στάση. Η σύγκρουση δεν είναι ορμονική αλλά κοινωνική. Ο Gilmore λέει ότι:

«Αντίθετα με τους μύθους για την φυσική ικανότητα των ανδρών να πολεμήσουν, οι περισσότεροι από αυτούς τους άνδρες δεν γίνονται καλοί στρατιώτες. (...) Πολλές μελέτες έχουν δείξει ότι ο μέσος στρατιώτης είναι εξαιρετικά δειλός σε συνθήκες μάχης και ότι υποχωρεί και αντιδρά παθητικά κάτω από τα εχθρικά πυρά και ο ανδρικός ρόλος συχνά απαιτεί ένα συγκεκριμένο ποσοστό πειθαρχίας ή κατήχησης για να βάλει τους απρόθυμους νέους στην κατάλληλη ψυχική διάθεση» (Gilmore 1990: 121).

Ο στρατιώτης, ενσαρκώνει την κρατική εξουσία, καταπιέζοντας την ατομική του συνείδηση. Αυτό γίνεται μέσω της στρατιωτικής εκπαίδευσης η οποία μειώνει μεθοδικά την ατομικότητα των στρατιωτών και τους μαθαίνει να υπακούουν στις διαταγές χωρίς ατομική κρίση (Horrocks ό.π.: 32). Οι ίδιοι οι άνδρες δέχονται ένα μεγάλο βαθμό βίας, με την μορφή φόνων, αυτοκτονιών κλπ. Ο Horrocks υποστηρίζει ότι *«ειδικά ο πόλεμος δείχνει τον μαζοχιστικό χαρακτήρα του ανδρισμού»* (στο ίδιο: 182).

²⁵ Οι έμφυλες σχέσεις δεν συμπεριλαμβάνουν μόνο την διαφορά άντρα – γυναίκας. Για παράδειγμα, το κοινωνικό φύλο στον σύγχρονο κόσμο ενέχει πολλές ιεραρχίες εξουσίας μεταξύ των ανδρών, όπως στον Στρατό (Connell 2006: 52).

Κεφάλαιο 3

Το Ιδεώδες του Άνδρα στην Ελλάδα των Αρχών του 20^{ου} Αιώνα

Κάθε κοινωνία έχει τα δικά της πρότυπα ανδρισμού, τα οποία μπορούν να αλλάζουν με την πάροδο του χρόνου, αποκτώντας διαφορετικό περιεχόμενο.²⁶ Για παράδειγμα, ο Campbell (1964), είδε ότι στους Σαρακατσάνους το ιδανικό του ανδρισμού το αντιπροσώπευε ο νέος που έπρεπε να υπερασπιστεί την οικογενειακή τιμή ή την τιμή της πατρίδας του.

Ποιο ήταν αντίστοιχα το ιδανικό του ανδρισμού στα τέλη του 19^{ου} αιώνα και στις αρχές του 20^{ου} αιώνα στην χώρα μας; Πως γαλουχήθηκαν οι νέοι άνδρες της εποχής, αυτοί που χρειάστηκε να πολεμήσουν στις διαδοχικές πολεμικές συγκρούσεις της περιόδου; Μπορούμε να κάνουμε κάποιες υποθέσεις εργασίας στο πως αντιλήφθηκαν τον ανδρικό ρόλο τους σε συνάφεια με τον εθνικό τους ρόλο, ως υποκείμενα που έζησαν σε μια περίοδο όπου ο αλυτρωτισμός βρίσκονταν σε έξαρση και γίνονταν μια προσπάθεια ολοκλήρωσης της *Μεγάλης Ιδέας*, υποθέσεις οι οποίες θα είναι χρήσιμες στην ανάλυση των ημερολογιακών καταγραφών τους.

3.1 Το Ιστορικό Πλαίσιο

Η χρεωκοπία του 1893, ο «ατυχής» ελληνοτουρκικός πόλεμος του 1897 και ο Διεθνής Οικονομικός Έλεγχος που επιβλήθηκε το 1898, κράτησαν στάσιμη την κοινωνία και την οικονομία, σφραγίζοντας αρνητικά την κοινωνικοπολιτική ζωή της χώρας, καθώς εισέρχονταν στον 20^ο αιώνα. Οι εθνικές διεκδικήσεις στην Μακεδονία και στην Κρήτη, επίσης χαρακτήρισαν το τέλος του 19^{ου} αιώνα και την πρώτη δεκαετία του 20^{ου}.

Η επανάσταση του 1909 προκάλεσε την ανανέωση της ελληνικής πολιτικής σκηνής, αναδεικνύοντας τον Ελευθέριο Βενιζέλο ως πρωταγωνιστή (Αναστασιάδης 2018: 227). Κεντρικός άξονας της πολιτικής του ήταν η πολεμική προετοιμασία, ώστε να πραγματοποιήσει η χώρα τους εθνικούς της στόχους (Μαυρογορδάτος ό.π.: 13) και όπως είχε αποδείξει η εμπειρία του 1897, ο στρατός ήταν ανέτοιμος (Αναστασιάδης ό.π.: 228). Ισχυρές κοινωνικές διεργασίες στήριζαν την επιλογή του πολέμου, όπως η έντονη κινητικότητα του αγροτικού χώρου, οι προσδοκίες της ανερχόμενης αστικής τάξης και η στροφή του εκτός της Ελλάδας, ελληνισμού προς το εθνικό κέντρο (Μαργαρίτης 1999: 163).

²⁶ Το μεταβαλλόμενο περιεχόμενο της έννοιας του ανδρισμού το αναδεικνύει η Ε. Αβδελά εστιάζοντας στα μεταπολεμικά χρόνια και μελετώντας εγκλήματα τιμής (Αβδελά 2015: 347).

Στις 5 Οκτωβρίου 1912, η Ελλάδα κήρυξε τον πόλεμο στην Τουρκία. Η επιστράτευση έγινε μέσα σε γενικό ενθουσιασμό. Εκτός από τους στρατεύσιμους κατέφτασαν πλήθη εθελοντών από το εξωτερικό ή τις απελευθερωμένες περιοχές για να καταταγούν. Αρχικά η χώρα παράταξε 120.000 άντρες και διέθετε τον μικρότερο στρατό μεταξύ των συμμάχων, εάν εξαιρέσουμε το Μαυροβούνιο. Μέχρι το τέλος των Βαλκανικών, οι ελληνικές δυνάμεις έφτασαν τις 240.000 (Μαργαρίτης 2003: 64). Με σχετικά μικρό έμψυχο και άψυχο κόστος, μόλις σε δέκα μήνες διπλασιάστηκε η επικράτεια και ο πληθυσμός της χώρας. Η Θεσσαλονίκη (26 Οκτωβρίου 1912) και τα νησιά του ανατολικού Αιγαίου καταλήφθηκαν σχετικά εύκολα. Αντίθετα, η κατάληψη των Ιωαννίνων (21 Φεβρουαρίου 1913) ήταν δύσκολη και πολύμηνη (Μαυρογορδάτος ό.π.: 16). Στον Β΄ Βαλκανικό (16 Ιουνίου – 18 Ιουλίου 1913), η αποφασιστικότερη μάχη έγινε στο Κιλκίς, όπου οι Έλληνες παρά τις απώλειες (10.000 σε τρεις ημέρες), νίκησαν χάριν στον γενικό φανατισμό που επικράτησε στον πόλεμο αυτό και στην αίσθηση της νίκης που είχαν (Μαργαρίτης 1999: 170).

Η επιτυχία των Βαλκανικών προκάλεσε ανάλογο ενθουσιασμό. Οι μαχητές τιμήθηκαν με διακρίσεις και άρχισαν να ανεγείρονται πλήθος μνημείων τα οποία αποτύπωναν σε όλη την χώρα την ευγνωμοσύνη του έθνους. Ο Ελληνικός Στρατός, δαφνοστεφανωμένος από τις νίκες αναβαθμίστηκε στην συνείδηση του λαού και οι Αξιωματικοί, έγιναν πολύ δημοφιλείς στον κόσμο. Είχε ήδη γίνει μία αλλαγή στον χαρακτήρα του σώματος των Αξιωματικών, καθώς μέχρι το 1909 ήταν απόφοιτοι της ΣΣΕ και γόνοι ευκατάστατων οικογενειών. Στους Βαλκανικούς, λόγω της ανάγκης για περισσότερους Αξιωματικούς, η Στρατιωτική Σχολή Ευελπίδων άνοιξε τις πόρτες της για ευρύτερα ταξικά στρώματα. Επίσης μονιμοποιήθηκαν πολλοί έφεδροι Αξιωματικοί, φτάνοντας το 1922 να αποτελούν τα $\frac{3}{4}$ των Αξιωματικών. Αυτή η αλλαγή στην κοινωνική σύνθεση του Σώματος των Αξιωματικών είχε ως συνέπεια την έκφραση νέων κοινωνικοπολιτικών τάσεων. «Ο στρατιωτικός μηχανισμός ήταν πλέον σημαντικό μέρος της κοινωνίας» (Μαργαρίτης 2003: 73).

Οι βαλκανικοί πόλεμοι ήταν υπόθεση πανστρατιάς για την Ελλάδα (Μαργαρίτης 1999: 174), ενίσχυσαν την μνήμη αναβίωσης της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, ισχυροποίησαν το γόητρο του Ελληνικού Στρατού και καλλιέργησαν τον μύθο του πολιτικού Μεσσία. Από την μία ο Βασιλιάς Κωνσταντίνος ενσάρκωνε τα οράματα περί της αναβίωσης της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας και από την άλλη ο Ελευθέριος Βενιζέλος εξέφραζε τις φιλοδοξίες του αστικού εθνικισμού (Σταυρίδη – Πατρικίου 2003β: 246).

Στον Α΄ Π. Π, ο Βενιζέλος πίστευε ότι μόνος τρόπος διατήρησης των κεκτημένων ήταν η συμμετοχή της Ελλάδας στο πλευρό της Αντάντ, η οποία θα έδινε την ευκαιρία περαιτέρω εδαφικής επέκτασης και ενσωμάτωσης των αλύτρωτων πληθυσμών. Αντίθετα ο Κωνσταντίνος επέλεξε την «ουδετερότητα» της Ελλάδας υποσχόμενος να προστατεύσει την χώρα από τα δεινά ενός ακόμη πολέμου (Μαυρογορδάτος 2003: 17 – 18). Για τον Βενιζέλο, η κατάληψη της ανατολικής Μακεδονίας από τους Βουλγάρους και η παράδοση του Δ΄ Σώματος Στρατού στους Γερμανούς, ήταν το σημείο καμπής. Έτσι, στις 12 Σεπτεμβρίου 1916, ο Βενιζέλος και οι συνεργάτες του, Ναύαρχος Κουντουριώτης και Στρατηγός Δαγκλής σχημάτισαν την λεγόμενη «τριανδρία» και έφυγαν από την Αθήνα για τα Χανιά επισημοποιώντας τον Εθνικό Διχασμό μεταξύ του κράτους του Κωνσταντίνου και του Έθνους ως ευρύτερο σύνολο.

Κρήτη και νησιά του Αιγαίου προσχώρησαν αμέσως στην προσωρινή κυβέρνηση που εγκαταστάθηκε στην Θεσσαλονίκη στις 26 Σεπτεμβρίου, αναλαμβάνοντας και την εκεί ηγεσία του κινήματος της *Εθνικής Άμυνας* που είχε εκδηλωθεί τον Αύγουστο. (Μαυρογορδάτος 2003: 23). Το μεγαλύτερο τμήμα του στρατού που ανήκε στην βασιλική κυβέρνηση της Αθήνας, το 1916 διαπραγματεύονταν την παράδοση των υλικών του στην Αντάντ ή με εμπλέκονταν σε αψιμαχίες, με αποκορύφωμα τις συμπλοκές του Νοεμβρίου 1916.

Προτεραιότητα για την Εθνική Άμυνα ήταν η συγκρότηση αξιόμαχου στρατού που θα πολεμούσε στο πλευρό των συμμάχων στο Μακεδονικό Μέτωπο. Για πρώτη φορά, χρησιμοποιήθηκαν από τους στρατολογικούς μηχανισμούς «σύγχρονα» μέτρα καταναγκασμού (Μαργαρίτης 1999: 175). Αποτέλεσμα ήταν, μέχρι την άνοιξη του 1917 να σχηματιστούν τρεις μεραρχίες (Σερρών, Αρχιπελάγους, Κρήτης). Ο Κωνσταντίνος αναχώρησε από την Ελλάδα στις 2 Ιουνίου 1917, χωρίς να παραιτηθεί και ανέλαβε ο δευτερότοκος γιός του Αλέξανδρος. Η νέα κυβέρνηση Βενιζέλου ορκίστηκε στις 14 Ιουνίου. Την επομένη κήρυξε επίσημα τον πόλεμο στις Κεντρικές Δυνάμεις (Μαυρογορδάτος 2003: 23).

Στις αρχές του 1919, λόγω της καθυστερημένης συμμετοχής της Ελλάδας στον πόλεμο, ο Βενιζέλος θεώρησε αναγκαία την συμμετοχή ελληνικών δυνάμεων στην συμμαχική εκστρατεία εναντίον των μπολσεβίκων στη Νότια Ρωσία. Αυτή η συμμετοχή έπαιξε ρόλο στην απόφαση της Αντάντ για αποβίβαση ελληνικών στρατευμάτων στην Σμύρνη (2 Μαΐου 1919). Ακολούθησαν η Συνθήκη του Νεϊγύ με την ηττημένη Βουλγαρία, η κατάληψη της Θράκης και η υπογραφή της Συνθήκης των Σεβρών (28 Ιουλίου 1920) (στο ίδιο: 25).

Στα τέλη Απριλίου 1919, οι σύμμαχοι αποφάσισαν να αποσταλεί ελληνικό εκστρατευτικό σώμα στην Σμύρνη, προκαλώντας τον ενθουσιασμό των Ελλήνων κατοίκων της και την αντίδραση των Τούρκων. Το τουρκικό εθνικιστικό κίνημα υπό την ηγεσία του Μουσταφά Κεμάλ δυνάμωνε διαρκώς κι έτσι οι σύμμαχοι έδωσαν άδεια στον Ελληνικό Στρατό να επιχειρήσει πέραν της αρχικής ζώνης επιχειρήσεων, όπως και έπραξε, από το καλοκαίρι του 1920 (Γιαννακόπουλος 2003: 83 – 88).

Μετά την ήττα των Φιλελευθέρων στις εκλογές του 1920 και ενώ στην Ελλάδα των *δύο ηπείρων και των πέντε θαλασσών*, ο αντιβενιζελισμός αντέταξε την *μικράν αλλά έντιμον Ελλάδα*, όταν απόκτησε τον έλεγχο της κατάστασης, η αντιβενιζελική ηγεσία κλιμάκωσε την εκστρατεία και αυτοπαγιδεύτηκε σε ένα αλυτρωτισμό στον οποίο θεωρητικά ήταν αντίθετη. Η κυβέρνηση του Δ. Γούναρη (που ανέλαβε πρωθυπουργός στις 26 Μαρτίου 1921, μετά από μια σύντομη πρωθυπουργία του Ν.Καλογερόπουλου), απέρριψε τις συμβιβαστικές προτάσεις της Αντάντ και επιδίωξε στρατιωτική λύση με επίθεση η οποία ξεκίνησε στις αρχές Ιουλίου 1921 και είχε ως αντικειμενικό σκοπό την κατάληψη της Άγκυρας και την καταστροφή των κεμαλικών. Χαρακτηριστική είναι η αναβίωση του μύθου του Κωνσταντίνου ως νικηφόρου Στρατηλάτη και η επιλογή της 29^{ης} Μαΐου ως ημέρα αναχώρησης του για την Σμύρνη, όπου επιστρατεύθηκε και το «βασιλικό επιτελείο» των Βαλκανικών Πολέμων, χωρίς τον Ιωάννη Μεταξά όμως.

Μετά την αποτυχία της εκπλήρωσης του αντικειμενικού σκοπού στον Σαγγάριο και την σύμπτυξη σε αμυντική διάταξη, ο Ελληνικός Στρατός παρέμεινε τελματωμένος για έναν σχεδόν χρόνο. Η τουρκική επίθεση (13 Αυγούστου 1922), προκάλεσε την κατάρρευση του μετώπου και άρχισε η εκκένωση της Μικράς Ασίας από τον Ελληνικό Στρατό που ολοκληρώθηκε στις αρχές Σεπτεμβρίου, μαζί με την μαζική έξοδο των ελληνικών πληθυσμών, για τους οποίους το αντιβενιζελικό καθεστώς δεν είχε λάβει καμία μέριμνα, γιατί φοβόταν ότι εάν έρχονταν στην Ελλάδα, θα ανέτρεπαν το καθεστώς. Στις 11 Σεπτεμβρίου, εκδηλώθηκε στρατιωτικό κίνημα από μονάδες που πέρασαν στην Χίο και στην Μυτιλήνη, με επικεφαλής τους συνταγματάρχες Νικόλαο Πλαστήρα και Στυλιανό Γονατά (Μαυρογορδάτος ό.π.: 26 – 30).

3.2 Το Ιδεολογικό Πλαίσιο

Εθνικισμός και Ανδρισμός

Στο γενικότερο ιδεολογικό κλίμα των αρχών του 20^{ου} αιώνα, μέσα στο οποίο γαλουχήθηκαν οι άντρες της εποχής, πρέπει να συμφωνήσουμε με τον Γ.Β. Λεονταρίτη, όταν επισημαίνει ότι: «*Στο επίπεδο της ιδεολογίας, η Μεγάλη Ιδέα λειτουργούσε ως σύμβολο συλλογικής αναγέννησης και εθνικής ενότητας*»

(Λεονταρίτης ό.π.: 14 – 20). Η *Μεγάλη Ιδέα* αποτελούσε την κυρίαρχη ιδεολογία της εποχής: «*Αφότου αναφάνηκε ο μεγαλοϊδεατισμός, επιβλήθηκε ως πρωταρχικό πρίσμα αντίληψης, στρεβλώνοντας αδιάλειπτα τις παραστάσεις τους για τον κόσμο*» (στο ίδιο: 18). Ο μεγαλοϊδεατισμός σφράγισε την συλλογική συμπεριφορά των ανθρώπων της περιόδου. Πρόκειται για «*ενδημικές απόψεις και διανοητικές σταθερές, καθοριστικές για τη σκέψη και τη δράση των ανθρώπων της εποχής εκείνης*» (Λαμπρινός 2005: 147). Όλοι οι Έλληνες είχαν ανατραφεί και επηρεαστεί από την αλυτρωτική ιδεολογία, μέχρι που κατάρρευσε το μικρασιατικό μέτωπο (Μαρκέτος 2000: 273).

Ο εθνικισμός υιοθέτησε το ανδρικό στερεότυπο ως ένα μέσο της αυτοπαρουσίασης του, αλλά και ο σύγχρονος ανδρισμός, πήγαινε παράλληλα με τα εθνικιστικά κινήματα του 19^{ου} αιώνα (Mosse 1996: 7), καθώς συμβόλιζε τα ιδανικά και τις ελπίδες της κοινωνίας (στο ίδιο: 16). Το φύλο ήταν στο επίκεντρο του εθνικού αυτοκαθορισμού. Η εθνική ταυτότητα κατασκευάστηκε μέσω μιας διαδικασίας διαφοροποίησης από τον Τούρκο, τον κατεξοχήν βάρβαρο, στον οποίο ο Έλληνας αντιπαρέβαλλε την δική του «δυτική» ταυτότητα, που όμως διέφερε και από τις θηλυπρεπείς πλευρές του Φράγκου, στον οποίο ο Έλληνας αντιπαρέβαλλε τις δικές του υγιείς εθνικές παραδόσεις. Συσχέτιζε με την θηλυκότητα τις αρνητικές πλευρές του Δυτικού (απρέπεια, πολυτέλεια, ηθική ελαφρότητα), όσο και του ανατολίτη Τούρκου (αμάθεια, οπισθοδρομικότητα, παραλογισμό). Ενώ στον ανδρισμό προσέδιδε τις θετικές πλευρές των δυτικών και των εθνικών παραδόσεων (Varikas 1993: 271).

Τέτοιες απεικονίσεις συνδυάζοντας τον ηγεμονικό ανδρισμό της εποχής με το κυρίαρχο ιδεολογικό της πλαίσιο, την *Μεγάλη Ιδέα*, δημιουργούσαν έναν στρατιωτικό ηγεμονικό ανδρισμό, όπως εκφράζονταν από τους ηγέτες της χώρας. Το ιδανικό του ανδρισμού, ουσιαστικά όλη η κοινωνία, χρειάζονταν εικόνες που θα λειτουργούσαν ως αντιπαράδειγμα, ενάντια στις οποίες θα μπορούσε να αυτοκαθοριστεί. (Mosse 1996: 56), με τους Εβραίους να αποτελούν το αρχέτυπο αντιπαράδειγμα (στο ίδιο: 65). Για τον Έλληνα, ο Τούρκος αντιπροσώπευε την δουλεία και το σκοτάδι της Ανατολής, ενώ ο Έλληνας την πρόοδο και τον πολιτισμό (Μήλλας 2005: 352). Ενώ οι Βούλγαροι έπαιξαν στις αρχές του 20^{ου} αιώνα και με την μακεδονική διαμάχη να μαίνεται, τον ρόλο του «εναλλακτικού προαιώνιου εχθρού» (Σκοπετεά 1999: 15)

Στους Έλληνες «*ανατέθηκε η εκπολιτιστική αποστολή, της διάδοσης των δυτικών πολιτιστικών αξιών, της υποτιθέμενης συνέχειας και των επιτευγμάτων του αρχαιοελληνικού πολιτισμού σε όλη την ανατολή μια οπτική που τους έφερνε σε αντιπαλότητα με τους υπόλοιπους βαλκανικούς λαούς*» (Varikas ό.π.: 271). Αυτή την

εκπολιτιστική αποστολή κήρυξε και ο Βασιλιάς Κωνσταντίνος στο διάγγελμα του προς τον ελληνικό λαό όταν ανέλαβε την αρχιστρατηγία στο μικρασιατικό μέτωπο, τον Μάιο του 1921, όπου μεταξύ άλλων έλεγε: «*Η επικράτησις ημών σήμερον θα εξασφαλίση εκεί, ως πάλαι των ημετέρων προγόνων, την πραγμάτωσιν των υψηλότερων ιδεωδών της ελευθερίας, της ισοπολιτείας, της δικαιοσύνης. Τα όπλα ημών οδηγεί ολόκληρον το παρελθόν της Φυλής μας. Παρελθόν θαυμασίου πολιτισμού...*» (ΓΕΣ/ΔΙΣ 1965: 9).

Ο ηρωισμός, ο θάνατος και η θυσία, συνδέθηκαν με τον ανδρισμό, ήδη από τον στρατό πολιτών της γαλλικής επανάστασης. Από το 1793 στην Γαλλία, καθιερώθηκε η υποχρεωτική στράτευση των ικανών να φέρουν όπλα γεγονός που θεωρείται ως η αρχή της δημιουργίας εθνικών στρατών, που ο Mosse χαρακτηρίζει ως ένα «*σχολείο ανδρισμού*» (Mosse 1996: 23). Αντίστοιχα, στην Ελλάδα, με τον νόμο ΨΙΣΤ´ (716) του 1878, καθιερώθηκε για πρώτη φορά η στρατιωτική θητεία ως καθολική υποχρέωση όλων των αρρένων πολιτών: «*Άρθρον 2. Η στρατιωτική υπηρεσία είναι υποχρεωτική εις πάντας τους άγοντας ηλικίαν από του 21 έτους, συμπεπληρωμένου, μέχρι του 40 συμπεπληρωμένου*» (ΦΕΚ 69/4 – 12 – 1878: 507). Έως τότε ο βασικός πυρήνας του Στρατού αποτελούνταν από εθελοντές, ενώ τα κενά συμπληρώνονταν με κληρωτούς, η συνεχής επιστράτευση στα χρόνια 1877 – 1882, κινητοποίησε τους πολίτες, εισάγοντας για πρώτη φορά την έννοια της *πανστρατιάς*. Το 1878 ο Στρατός έφτασε τους 80.000 άντρες κι έτσι έγινε για πρώτη φορά «*στρατός πολιτών*» (Μαργαρίτης 1999: 149 – 151).

Έτσι και με νόμο, η μοίρα του έθνους συνδέεται με την μοίρα των ανδρών του, οι οποίοι υποχρεούνται να το προστατεύσουν. Ο Λοχαγός Μηχανικού Π. Κοντογιάννης (όπως αναφέρεται από τον Παντουβάκη, 2016), περιγράφει το 1899, την συνεισφορά της θεσμοθέτησης της καθολικής στράτευσης στην προσπάθεια συγκρότησης συγχρόνου στρατού στην Ελλάδα:

«*(...)Ο θεσμός λοιπόν του μονίμου στρατού μετά της γενικής στρατολογίας είναι ο γενικώς σήμερον παραδεκτός γενόμενος στρατιωτικός θεσμός. Έρως κοινός πατρίδος κοινής επιβάλλει εις πάντας την στρατιωτικήν υποχρέωσιν, ως καθήκον περιποιούν τιμήν, και ουχί ως μισθωτήν αποστολήν. (...) Το εν ισχύει τόσον προς την πολιτικήν ανάπτυξιν της σήμερον συμβιβαζόμενο στρατιωτικό σύστημα, αποτελεί το ιδεώδες της στρατιωτικής διοργανώσεως των πεπολιτισμένων λαών, και συνδέει τον στρατόν μετά του έθνους εις τον μέγιστον δυνατόν βαθμόν. Το σύστημα τούτο παρέχει τον δικαίως αποκληθέντα «Εθνικό στρατό» οίος είναι και ο ημέτερος(...)*» (Παντουβάκης 2016: 200).

Η ήττα του 1897 έκανε την πραγματοποίηση της Μεγάλης Ιδέας να φαίνεται αδύνατη. Τα χρόνια που ακολούθησαν μπορούν να χαρακτηριστούν ως «*χρόνια της ωριμότητας*». Ο πόλεμος συνέχισε να θεωρείται η αποδεκτή και πιθανότερη λύση των εθνικών ζητημάτων, από την κοινωνία και τους πολιτικούς (Μαργαρίτης 2003: 63).

Όπως παρατηρεί η Ρεπούση (2003: 189 – 190), η κρίση της εθνικής ταυτότητας σε περιόδους εθνικής αναταραχής, όπως στην ήττα του 1897, συνδέεται με την επιμονή στις παραδοσιακές, έμφυλες αξίες. Εφαρμόζεται έτσι, αυτό που υποστηρίζει η Connell: «*Η κλίμακα σύγχρονης βίας οδηγεί σε τάσεις κρίσης στην σύγχρονη έμφυλη τάξη. Τέτοιες τάσεις κρίσης πάντα εμπλέκουν τους ανδρισμούς όχι όμως πάντα διακόπτοντας τους. Τάσεις κρίσης μπορεί για παράδειγμα να προκαλέσουν προσπάθειες αποκατάστασης ενός κυρίαρχου ανδρισμού*» (Connell 1996: 84). Το κύρος των Αξιωματικών αποκαταστάθηκε μετά την δράση τους στον «Μακεδονικό Αγώνα» (Μαργαρίτης 2003: 63), όπου το βάρος της προσπάθειας το σήκωσαν νεαροί αξιωματικοί και υπαξιωματικοί. Η ταπείνωση του 1897 δεν άλλαξε τις πολιτικές επιλογές και ο πόλεμος συνέχισε να θεωρείται το μέσο υλοποίησης των εθνικών οραμάτων (Μαργαρίτης 1999: 160 – 162). Έτσι, κατά τα έτη 1906 – 1907, η κυβέρνηση Θεοτόκη, ξεκίνησε ένα σημαντικό εξοπλιστικό πρόγραμμα, μετατρέποντας Στρατό και Ναυτικό στον πιο σύγχρονο μηχανισμό της χώρας. Χωρίς να ασκεί πλέον αστυνομικά καθήκοντα, ο Στρατός βελτίωσε την εκπαίδευση του. Το 1911 απέκτησε τα πρώτα πολυβόλα και μεταξύ 1904 – 1912 απέκτησε 4 μεγάλα και 10 μικρά αντιτορπιλικά, ένα υποβρύχιο, το «Δελφίν» και το θωρηκτό «Γεώργιος Αβέρωφ» (Μαργαρίτης 2003: 63).

Στην Ελλάδα, οι άνδρες ως εθνικά υποκείμενα προορίζονταν για να εκπληρώσουν τους εθνικούς πόθους όπως διαμορφώθηκαν κατά τον 19^ο αιώνα.²⁷ Οι άνδρες, προικισμένοι «από την φύση» με λογική και ανδρεία, έπρεπε να αποδείξουν ότι είναι γνήσιοι απόγονοι των δοξασμένων τους προγόνων εκπληρώνοντας την «*Μεγάλη Ιδέα*». Έτσι θα ολοκλήρωναν την επανάσταση του 1821 και θα απαντούσαν στο ιδεαλιστικό κάλεσμα της εποχής τους. Αυτό το ιδεαλιστικό κάλεσμα απηύθυνε και ο Παύλος Μελάς, μια μορφή που αποτέλεσε πρότυπο ήρωα και σύμβολο πανεθνικού συναγερμού (Μαργαρίτης 1999: 161). Στο *γράμμα του προς νεαρό Εύελπι*, στις αρετές που γράφει πως πρέπει να έχει ένας νέος αξιωματικός, συμπεριλαμβάνει όλες τις

²⁷ Η *Μεγάλη Ιδέα*, διατυπώθηκε πολιτικά από τον Ιωάννη Κωλέττη στις 14 Ιανουαρίου 1844, με προσαρμοζόμενο στις εκάστοτε συνθήκες περιεχόμενο. Ήταν το ηγεμονικό ιδεολογικό πλαίσιο της ελληνικής κοινωνίας μέχρι το 1922 (Σταυρίδη – Πατρικίου 2003: 171).

χαρακτηριστικές ανδρικές αρετές, όπως προστασία της πατρίδας, παράστημα, πειθαρχία, αντοχή, συνδεδεμένα με το κυρίαρχο ιδεολογικό πλαίσιο της εποχής, την *Μεγάλη Ιδέα*:

«Η ζωή είναι πόλεμος. Η γη σου είναι φρούριο και χρέος σου η νίκη. Μη μιλάς, να σκέπτεσαι, ν' αγαπάς, να μην πονάς. Ένας είναι ο σκοπός σου, ο πόλεμος. Πολέμα για τα ιδανικά σου, για τα Ελληνικά ιδανικά του ανθρωπισμού. Πολέμα για την Μεγάλη Ιδέα. Άνδρες που περπατούν στη ζωή ευθυτενείς και με γαλήνη, μαθημένοι να πονούν χωρίς να υποφέρουν, να νικούν χωρίς να θριαμβολογούν, να νικούνται χωρίς να μοιρολογούν. Αυτοί είναι οι πραγματικοί άνδρες, θεμέλια γενεών. Αυτοί είναι οι Ευέλπιδες οι αυριανοί ηγήτορες του Έθνους. Νεαρέ Εύελπι μάθε και εξασκήσου να είσαι απλός, ολιγόλογος, συγκροτημένος, σεμνός. Λίγα λόγια, πολλά έργα. Ανθρωπιά μεγάλη, πειθαρχία, πείσμα, αντοχή. Όποιος σε κοιτά, τα μάτια του να γεμίζουν παλληκάρι. Περισσότερο να προσβάλλεσαι όταν σε κυριεύει ο πόνος. Μη θυμώνεις, χειρότερα είναι να χτυπήσεις έστω και εάν μόλις κρατιέσαι με έναν κόμππο στο λαιμό. Να φύγεις είναι δειλία. Μόνος σου αποφάσεις να γίνεις Αξιωματικός. Απελπισία, ύστερα να γελάς και από την μία μέρα στην άλλη γίνεσαι άνδρας, δηλαδή, μαθαίνεις να κρατάς μέσα σου τον πόνο και την απορία, έτσι χωρίς να φαίνεται, αλλά να επιμένεις πάντα στο σκοπό σου, στα όνειρά σου». Παύλος Μελάς (ή Μίκης Ζέζας) Ανθυπολοχαγός Πυροβολικού Τάξης 1891.

Η Απεικόνιση του Έθνους ως Κοινότητα Συγγένειας

Το κράτος νομιμοποιεί και ιεροποιεί την βία, καθώς αναδύεται ως ο βραχίονας της κυρίαρχης κοινωνικής ομάδας και μετά εκπαιδεύει τους άντρες του, ώστε να αποτελέσουν τους πολεμιστές του (Horrocks ό.π.: 140 – 141).

Οι άντρες ωθούνται σε αυτή την κατεύθυνση μέσω της ιδέας του έθνους ως μιας κοινότητας συγγένειας, όπου η πατρίδα είναι η «μητέρα – πατρίδα» ή η «γη των πατεράδων» (motherland/fatherland) και οι ιδρυτές των εθνικιστικών κινημάτων ή νέων εθνών – κρατών αποτελούν τους «πατέρες του έθνους». Σε αυτό το πλαίσιο, η εθνική κοινότητα αποτελεί μια «αδελφότητα» που πρέπει να διατηρηθεί (Banti ό.π.: 54 – 55). Οι παραπάνω εικόνες, τις οποίες χρησιμοποιεί ο εθνικισμός ώστε να δημιουργήσει εθνική αλληλεγγύη, είναι έμφυλες (Connell 2006: 165), εφόσον οικογένεια και συγγένεια βασίζονται στους «φυσικούς» έμφυλους καταμερισμούς εργασίας, όπου οι άνδρες πρέπει να προστατεύσουν τα γυναικόπαιδα (Yuval – Davis ό.π.: 38 – 45). Μέσω των έμφυλων σχέσεων κατασκευάζεται σε μεγάλο βαθμό, η εθνική ταυτότητα.

Η ιδέα της εκτεταμένης συγγένειας είναι κεντρική στην εθνικιστική ρητορική και στην προσπάθεια δημιουργίας εθνικής αλληλεγγύης (Connell 2006: 245), γιατί είναι

μια άμεση και προσβάσιμη εικόνα, που μειώνει την αφαίρεση στην ιδέα του έθνους. Μας κάνει να φανταζόμαστε το έθνος ως μια κοινότητα καταγωγής με την δική της ιστορικότητα, όπου ο βιολογικός δεσμός εκφράζεται με όρους όπως «ράτσα» ή «αίμα», υπογραμμίζοντας τους δεσμούς μεταξύ των ατόμων (Banti ό.π.: 54 – 55). Το λαϊκό έρεισμα γύρω από το πρόσωπο του Βασιλιά Κωνσταντίνου, εκτός από το ότι αποκαλούνταν «Κωνσταντίνος Β΄», ως δήθεν απόγονος και διάδοχος του τελευταίου Βυζαντινού Αυτοκράτορα, αποκαλούνταν επίσης και ως «Κουμπάρος», γιατί ο Στρατός και ο Στόλος ήταν οι συλλογικοί «νοοί» στην βάπτιση της κόρης του Αικατερίνης την 1^η Ιουνίου 1913. Αυτή την έκφραση την βρίσκουμε στα ημερολόγια, καθώς οι στρατιώτες από την Παλαιά Ελλάδα, όπως ο Καραγιάννης ταυτίζονται με τον βασιλιά.

Η γενεαλογία και η κοινή καταγωγή ως οι κυριότερες οργανωτικές αρχές της εθνικής συλλογικότητας χαρακτηρίζονται από αυτό που η Yuval – Davis χαρακτηρίζει ως «*ανησυχία για την γενετική δεξαμενή του έθνους*» (Yuval – Davis ό.π.:65 – 66). Η υπεράσπιση της γυναικείας αρετής παρείχε ένα σπάνιο πεδίο κοινής συναίνεσης και εθνικής συνοχής για την κοινωνία (Varikas ό.π.: 271). Η αναπαραγωγή και η προστασία είναι απαιτήσεις που εκπληρώνονται από τις αξίες της τιμής²⁸ και του ήθους, που λειτουργούν σε έμφυλα καθορισμένα πλαίσια. Αυτό το έργο το εκπληρώνουν οι άντρες, καθώς αποτελούν τους τυπικούς χαρακτήρες μαχητή ήρωα, που πρέπει να υπερασπίζονται το έθνος (Banti ό.π.: 55).

Το έθνος όπως και μια οικογένεια, μπορεί να απαιτήσει θυσίες – όπως την θυσία του να σκοτωθείς ή να σκοτώσεις στην μάχη (Yuval – Davis ό.π.: 45). Μέχρι τον Μακεδονικό Αγώνα, η προσήλωση στην ιδέα του πολέμου ήταν αόριστη. Η βιαιότητα των εθνοκαθάρσεων στην Μακεδονία μεταξύ 1904 – 1905, την συμπλήρωσε με την έννοια της εθνοκάθαρσης. Ο πόλεμος που θα έρχονταν θα ήταν ολοκληρωτικός και ο θάνατος των άλλων προετοίμαζε τους ανθρώπους για όσα απαιτούσε η πολεμική επιλογή (Μαργαρίτης 1999: 162).

Στην φανταστική κοινότητα του έθνους – κράτους, «*ο καθένας έχει την αίσθηση του συνανήκειν*» (Άντερσον ό.π.: 26), κάτι που σημαίνει ότι ανεξάρτητα από τις

²⁸ Η τιμή εννοείται ως ένα σύστημα αξιών που έχει σεξουαλικό και έμφυλο περιεχόμενο. Στο επίπεδο μιας μεταπολεμικής ελληνικής κοινότητας, όπως την όρισε ο John Campbell στο *Honour, Family and Patronage* (1964), οι κυρίαρχες ιδιότητες της τιμής είναι ο ανδρισμός για τους άνδρες και η σεξουαλική ντροπή για τις γυναίκες. Στο επίπεδο του έθνους μετατοπίζεται η προστασία των γυναικών της οικογένειας από το ιδιωτικό πεδίο, στο δημόσιο πεδίο της προστασίας των γυναικών του έθνους, την προστασία δηλαδή του έθνους με την μορφή μιας γυναίκας (Banti ό.π.: 54 – 55).

ανισότητες που υπάρχουν μέσα σε ένα έθνος, αυτό μπορεί ως μια σχέση αδελφότητας, να πείθει τα μέλη του «όχι τόσο να σκοτώνουν, όσο να είναι πρόθυμοι να δίνουν τη ζωή τους» (στο ίδιο: 28). Η αλληλεπίδραση φύλου, σεξουαλικότητας και έθνους παράγει ηθικούς κώδικες που κινητοποιούν τους άνδρες στο να γίνουν οι προστάτες του έθνους και οι γυναίκες οι βιολογικοί αλλά και συμβολικοί²⁹ αναπαραγωγείς του. Σε περιπτώσεις κινδύνου, όπως σε έναν πόλεμο, οι άνδρες θεωρούνται αναλώσιμοι, ενώ οι μητέρες και τα παιδιά δεν είναι γιατί διαμέσου αυτών επιβιώνει η οικογένεια και η φυλή (Horrocks ό.π.: 60). Αυτό ίσως εξηγεί γιατί η ανάληψη κινδύνων αποτελεί και απόδειξη ανδρισμού. Οι άνδρες δεν είναι από την φύση τους περισσότερο γενναίοι, αλλά υπάρχει μια πολιτισμική προσδοκία να φερθούν γενναία, γεγονός που εξηγεί πολλά για τις ανδρικές εικόνες και πρότυπα (Gilmore ό.π.: 121 – 122).

Εικόνα 2

Όπως αναγράφει η λεζάντα της αφίσας:

«Ο Πρωθυπουργός Ελευθέριος Βενιζέλος μετά του στρατηλάτου νικητού Διαδόχου και του γενναίου στρατού μας συντρίβουν τα δεσμά και αποδίδων την ελευθερίαν εις τας υποδούλους αδελφάς μας».

(Πηγή:

<https://i.pinimg.com/originals/20/93/18/209318d4b208dcccc9fd03e2ca3075fc.jpg>).

Τα παραπάνω έχουν ως αποτέλεσμα την δημιουργία στερεοτύπων που προβάλλουν τον άνδρα ως θαρραλέο προστάτη της οικογενείας του, των παιδιών και των γυναικών οι οποίες αποτελούν τις «ηρωίδες του έθνους»³⁰ συνδέοντας παράλληλα την οικογένεια με την πατρίδα, η οποία αποτελεί επίσης μια «οικογένεια», την οποία όταν απαιτηθεί, ο άντρας ως στρατιώτης πρέπει να προστατεύσει, πράττοντας ότι απαιτηθεί προς την εκπλήρωση αυτού του σκοπού, κάτι που συνήθως σημαίνει την εξόντωση του αντιπάλου. Το έθνος και η κοινωνία αναπαριστάνεται μέσω κατανοητών και εμφανών συμβόλων (Mosse 1996: 23). Η συλλογική ταυτότητα μιας κοινότητας χρειάζεται σύμβολα και πρότυπα. Τα πρότυπα αυτά δημιουργούνται μέσα από

²⁹ Οι γυναίκες είχαν κοινωνική σημασία, όχι μόνο γιατί γεννούσαν άντρες (άρα και στρατιώτες), αλλά και ως φορείς της προφορικής παράδοσης, η οποία ήταν «αμόλυπτη» από εξωτερικές επιδράσεις (Varikas ό.π.: 271). Όπως έγραφε ο Γιάννης Ψυχάρης το 1888, στο πεζογράφημα του *Το Ταξίδι μου*: «Αλήθεια είναι μόνο το μίσος που έχει κάθε Γραικός για τον Τούρκο κ' η αγάπη που έχει για την πατρίδα του και για τη γλώσσα που του μίλησε η μάνα του παιδί» (Ψυχάρης 1993: 39).

³⁰ Ως ηρωίδες περιγράφονται οι γυναίκες οι οποίες φροντίζουν την οικογένεια και υποστηρίζουν τους άντρες και την σεξουαλική τους συμπεριφορά την χαρακτηρίζει η αυστηρή μονογαμικότητα ως ουσιαστική εγγύηση της σωστής ανάπτυξης των γενεαλογικών γραμμών, η οποία δομεί το έθνος ως

διαδικασίες επιλεκτικής μνήμης. Σε αυτό το πλαίσιο, ο Διάδοχος Κωνσταντίνος για παράδειγμα, θα προβάλλονταν μόνο ως ο αρχιστράτηγος των βαλκανικών πολέμων και όχι ως υπεύθυνος για την ήττα στον «ατυχή» πόλεμο του 1897.

Για τον George Mosse «*Τα στερεότυπα χρειάζονταν στην σύγχρονη εποχή ως μέρος μιας γενικότερης αναζήτησης για σύμβολα ώστε να γίνει το αφηρημένο συμπαγές μέσα στις αλλαγές της νεωτερικότητας*» (στο ίδιο: 5). Ο Roger Horrocks υποστηρίζει ότι για να εξετάσουμε προσεκτικότερα τις στερεοτυπικές εικόνες των ανδρών στον πολιτισμό μας, πρέπει να δούμε όσες βρίσκουμε στα μέσα ενημέρωσης και στις τέχνες. Εκεί θα βρούμε εικόνες που παγιώνουν ή ενισχύουν τα στερεότυπα του ανδρισμού: «*Εκεί θα δούμε εικόνες οι οποίες μας δείχνουν τις προσδοκίες του πολιτισμού μας και τα ασυνείδητα επίπεδα του ανδρισμού*» (Horrocks ό.π.: 145).

Έμφυλες εικόνες, ανδρικές και γυναικείες μορφές έγιναν δημόσια σύμβολα, αναπαριστώντας το έθνος. Ο εθνικός ρόλος των γυναικών, συμβάδιζε με την «φύση» τους, που την χαρακτηρίζει το συναίσθημα και λειτουργούσαν σε υποστηρικτικούς ρόλους, όπως η οικογένεια και η εκπαίδευση³¹ (Ρεπούση ό.π.: 189 – 190). Οι γυναίκες ως εθνικά σύμβολα δεν ενσωμάτωσαν γενικότερα πρότυπα όπως τις αρετές που πρόβαλλε ο ανδρισμός, αλλά τις μητρικές ιδιότητες του έθνους. Η γυναίκα ως δημόσιο σύμβολο υπενθύμιζε το παρελθόν την αθωότητα και την αγνότητα και συνήθως, τέτοιες γυναικείες μορφές φορούσαν αρχαία φορέματα³² (Mosse 1996: 8 – 9).

Έμφυλες εικόνες, όπως αυτή της *Εικόνας 2*, όπου Ήπειρος, Μακεδονία και Κρήτη παρουσιάζονται με γυναικεία μορφή, χρησιμοποιήθηκαν σε λαϊκές αφίσες της εποχής, ασκώντας προπαγάνδα υπέρ της ελληνικής πολιτικής.

Οι εθνικές απεικονίσεις και η κυρίαρχη μνήμη, συχνά επικεντρώνονται στην εξιδανικευμένη εικόνα του αρρενωπού – πολεμιστή (Asplant κ.α. ό.π.: 21), αυτό το

κοινότητα συγγένειας (Banti ό.π.: 56) γιατί εκείνες πρέπει να εκπληρώσουν τον «φυσικό» ρόλο των γυναικών, δηλαδή να γεννήσουν παιδιά (Yunal – Davis ό.π.: 65). Γι' αυτό, πολλά εθνικιστικά αφηγήματα περιλαμβάνουν ιστορίες βιασμών από τους εχθρούς του έθνους, ώστε να τονίσουν ότι η εχθρική απειλή δεν αφορά μόνο στην πολιτική αυτονομία του έθνους, αλλά και στην σεξουαλική – γενεαλογική του ακεραιότητα. Ως αποτέλεσμα, η αληθινή αξία των αντρών – ηρώων έγκειται στην ικανότητα τους να διαφυλάξουν την αγνότητα των γυναικών τους (Banti ό.π.: 56).

³¹ Και η δική τους αποστολή ήταν εθνική, καθώς ως μητέρες του έθνους έπρεπε να ενσταλάξουν την ελληνικότητα στους μελλοντικούς υπερασπιστές του έθνους, αλλά και στον δημόσιο χώρο να διαδώσουν τα ελληνικά γράμματα. Έτσι, στελέχωναν τα σχολεία στις «αλύτρωτες» περιοχές και σύστηναν εταιρείες εκπολιτιστικού – φιλανθρωπικού περιεχομένου (Ρεπούση ό.π.: 189 – 190), όπως τον Σύλλογο «Αδελφές Στρατιώτου», ο οποίος είχε ιδρυθεί στην Σμύρνη για να συντροφεύσει και να εμψυχώσει δι' αλληλογραφίας τους στρατιώτες που βρίσκονταν στο μικρασιατικό μέτωπο.

³² Τέτοιες μορφές, υπάρχουν και στον ανδρισμό, αλλά όχι στο επίκεντρο του (Mosse 1996: 8).

ιδανικό του ανδρισμού, με την δύναμη και την ομορφιά του, έγινε σύμβολο της κοινωνίας και του έθνους (Mosse 1996: 23). Παρόλο που συχνά οι επιφανέστεροι φορείς του ηγεμονικού ανδρισμού δεν πληρούν τις προϋποθέσεις του, η ηγεμονία συνήθως εγκαθιδρύεται όταν υπάρχει κάποια αντιστοιχία μεταξύ του πολιτισμικού ιδανικού και της θεσμικής εξουσίας. Έτσι, «τα ανώτερα επίπεδα του Στρατού και της κυβέρνησης παρέχουν μια αρκετά πειστική απεικόνιση ανδρισμού» (Connell 1996: 77).

Η εικόνα του ένστολου ανθρώπου, ειδικά του στρατιωτικού, κυριαρχεί ως εικόνα στην Ελλάδα ήδη από την περίοδο των βαλκανικών πολέμων, σε αντιστοιχία με τον ρόλο που είχε ο στρατός στην πολιτική ζωή της χώρας σε αυτή την περίοδο (Λαμπρινός 2005: 238). Η στολή συνιστά κοινωνική και επαγγελματική καταξίωση, παραπέμποντας συγχρόνως σε μια μορφή εξουσίας. «Ο στρατιωτικός παραπέμπει στην ισχύ, ασκώντας συγχρόνως γοητεία ως «γενναίος» άνθρωπος» (στο ίδιο: 242). Τέτοιες απεικονίσεις προσφέρει σε ικανοποιητικό βαθμό η εκάστοτε προπαγάνδα, που στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, βρίσκουμε κυρίως στην λαϊκή εικονογραφία.³³

Εικόνα 3

Λαϊκή εικόνα της εποχής του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου που εκφράζει την ευχή και τον πόθο του ελληνικού λαού. (Πηγή: <https://1.bp.blogspot.com/-PGYm6wzYbWQ/WLAFG55a1zI/AAAAAAB2IE/KQ0zQLCV2v8k5Rc8C6qiQTlo-6pMVPNyQCLcB/s640/agnostes-afises-ntokoumenta-a-pagkosmio.jpg>).

Οι πολεμικές επιχειρήσεις της περιόδου 1912 – '22, αφήνουν έντονο το στίγμα τους στις καλλιτεχνικές ανησυχίες της εποχής. Εκεί όπου τα έργα ζωγραφικής προορίζονταν για ένα κοινό περισσότερο καλλιεργημένο, οι λαϊκές έντυπες εικόνες απευθύνονται στο ευρύτερο κοινό, καθώς σχολιάζουν την επικαιρότητα αλλά και διαμορφώνουν την κοινή αισθητική αντίληψη (Γεωργιάδου – Κουντουρά ό.π.: 225 – 239).

Λαϊκές αφίσες χρησιμοποιούνταν για πατριωτικούς σκοπούς, από τις εμπόλεμες χώρες του πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου (Αναστασιάδης ό.π.: 112). Η ελληνική λαϊκή

³³ Απεικονίσεις του ηγεμονικού ανδρισμού της εποχής, βρίσκουμε και στον τύπο της εποχής, σε εικόνες και σε περιγραφές, όπως και στα κινηματογραφικά Επίκαιρα, αλλά και στην πολεμική λογοτεχνία. Μια εκτενής περιγραφή όλων των στερεοτύπων περί του άνδρα – ήρωα είναι δύσκολη στον σχετικό περιορισμένο χώρο μιας μεταπτυχιακής διατριβής.

εικονογραφία ιστορικών και επίκαιρων γεγονότων εμφανίστηκε περίπου στο 1840, αλλά άνθησε ιδιαίτερα στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, με την εξέγερση στο Γουδί το 1909, τους πολέμους 1912 – 1922, τον εθνικό Διχασμό. Ήταν φτηνές εικόνες που κυκλοφορούσαν ευρέως και ήταν διακοσμούσαν τοίχους σπιτιών και μαγαζιών, με επιγραφές ή σύντομο κείμενο και εξυμνούσαν εθνικά γεγονότα και πρόσωπα ή τα σατίριζαν. Διασώζουν το λαϊκό συναίσθημα απέναντι στα γεγονότα, με την απλοϊκότητα τους και τον αφηγηματικό τους χαρακτήρα, όπως και οι αφίσες που επίσης συνδύαζαν τον λόγο με το μήνυμα που ήθελαν να περάσουν, εξυπηρετώντας και αυτές, πολιτικές σκοπιμότητες (Γεωργιάδου – Κουντουρά ό.π.: 239 – 240).

Εικόνα 4

Απεικόνιση σε καρτ ποστάλ, της εισόδου του Διαδόχου Κωνσταντίνου στην Θεσσαλονίκη, κατά τον Α΄ Βαλκανικό Πόλεμο (Πηγή: <http://www.imma.edu.gr/macher/media/original/d5bf.jpg>).

Στην *Εικόνα 4*, η λαϊκή εικονογραφία, παρουσιάζει την είσοδο του στρατού στην Θεσσαλονίκη, με επικεφαλής τον έφιππο Διάδοχο Κωνσταντίνο, ο οποίος θα αποτελέσει ένα από τα πρότυπα ηγεμονικού ανδρισμού της εποχής, με το οποίο θα ταυτιστούν ιδιαίτερα όσοι πολέμησαν μαζί του στους Βαλκανικούς Πολέμους.

Εικόνα 5

(Πηγή: <https://i.pinimg.com/originals/67/e7/e8/67e7e803c3e02fginals/81/cf/ec/81cfeccb2cc5dbbfe433cbd6314d40.jpg>).

Εικόνα 6

(Πηγή: <https://i.pinimg.com/originals/81/cf/ec/81cfeccb2cc5a34df8e3f89c7b94254e.jpg>).

Απεικονίσεις όπως του Ελευθέριου Βενιζέλου (Εικόνα 5), ως του Καβούρ της Ελλάδος και του Διαδόχου του Θρόνου Κωνσταντίνου (Εικόνες 6 και 7) ως νικητή των βαλκανικών πολέμων, είναι δείγματα της απεικόνισης του άντρα – ήρωα και «συνεχιστή του ηρωικού παρελθόντος», στις οποίες θα είχαν πρόσβαση οι ημερολογιογράφοι μας, επηρεαζόμενοι από το πατριωτικό και πολεμικό κλίμα της περιόδου.

Για τον Jay Winter η ταύτιση των πολεμιστών του Α΄ Π. Π με την ιστορία της πολεμικής αρετής, παρουσιάζονταν μέσω της εικόνας του πολεμιστή – ήρωα που εκπληρώνει τον έμφυλο ρόλο του (Winter ό.π.: 82). Απεικονίσεις όπως στην Εικόνα 7, παρουσίαζαν την συνέχεια της πολεμικής αρετής του Έλληνα μαχητή ανά τους αιώνες και ήταν σύμφωνες με την ανάγνωση της ιστορικής συνέχειας του ελληνισμού³⁴ και με την έμφυλη διάσταση του άνδρα – ήρωα στο πεδίο της μάχης.

Εικόνα 7

Ο νικητής των Βαλκανικών Πολέμων, Διάδοχος Κωνσταντίνος συναντάται με αγωνιστή του 1821, βυζαντινό στρατιώτη και αρχαίο Έλληνα πολεμιστή. Τους στεφανώνει η δόξα της Ελλάδος με γυναικεία μορφή. Η εικόνα αυτή, θα μπορούσε να κάνει φανερό το σχήμα της συνέχειας του ελληνικού έθνους ανά τους αιώνες (Πηγή: <http://2.bp.blogspot.com/-DOQZqjrsxkg/UlrqW6krEPI/AAAAAAAAAI/ahf3GwvmcA4/s1600/4.jpg>)

Τέτοιες αφίσες μπορούσαν να «προσωποποιούν» το μήνυμά τους, ακόμα και σε κοινό το οποίο δεν ήταν εγγράμματο, ενσαρκώνοντας την αφηρημένη έννοια του έθνους στο πρόσωπο της εκάστοτε ηγεσίας. Έτσι απευθύνονταν στον καθένα ξεχωριστά, περνώντας το μήνυμά τους. Σε κάθε περίπτωση όμως πρέπει να συμφωνήσουμε ότι, σε κάθε περίπτωση «όσο καλοσχεδιασμένη κι αν είναι η αφίσα, δεν θα ήταν αποτελεσματική εάν ο εθνικισμός δεν είχε την ικανότητά να κινητοποιεί τα άτομα μέχρι αυτοθυσίας, προκειμένου να πραγματώσει τα ιδεώδη του» (Βανδώρος 2015: 110).

³⁴ Για περισσότερες πληροφορίες βλέπε: Λιάκος, Αντώνης, 1994. "Προς Επισκευήν Ολομέλειας και Ενότητος. Η Δόμηση του Εθνικού Χρόνου". Στο *Επιστημονική συνάντηση στη μνήμη του Κ.Θ. Δημαρά, Αθήνα 18 - 19 Φεβρουαρίου, 1993*. Αθήνα: Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών/Ε.Ι.Ε.

3.3 Το Ανδρικό Σώμα στην Ελλάδα των Αρχών του 20^{ου} Αιώνα

Για να αναλυθεί το ανδρικό πρότυπο μιας συγκεκριμένης περιόδου, πρέπει να συσχετισθεί το ανδρικό σώμα με τις εκάστοτε κρατούσες αντιλήψεις περί ανδρισμού. Θεωρητικά, το σώμα είτε κατευθύνει την δράση (π.χ. οι άνδρες είναι εκ φύσεως πιο επιθετικοί από τις γυναίκες), είτε θέτει όρια στην δράση (για παράδειγμα οι άνδρες εκ φύσεως δεν φροντίζουν τα βρέφη) (Connell 1996: 53).

Οι ανδρισμοί είναι το αποτέλεσμα της πρακτικής που δομείται από τις έμφυλες σχέσεις. Το φύλο είναι ιστορικό και γίνεται αντιληπτό, σε σχέση με τα εκάστοτε ιστορικά συμφραζόμενα (στο ίδιο: 44). Με την θέση πως η σεξουαλικότητα και το φύλο δεν αποτελούν φυσικές, αλλά κοινωνικές και πολιτισμικές κατασκευές που συγκροτήθηκαν σε συγκεκριμένα ιστορικά πλαίσια, συμφωνεί και ο Thomas Laquer (2003), πλήττοντας την ιδέα της «φυσικής» και διαχρονικής βάσει της βιολογίας διάκρισης των ανθρώπων σε δύο φύλα.

Το σώμα είναι απαραίτητο στην κατασκευή του ανδρισμού, όμως και αυτό δεν είναι κάτι το σταθερό, αφού καθώς εισέρχεται στην κοινωνική διαδικασία γίνεται μέρος της ιστορίας³⁵ και πιθανό πεδίο άσκησης πολιτικών³⁶ (Connell 1996: 56).

Για τον Mosse, ο σύγχρονος ανδρισμός γεννήθηκε μεταξύ των μέσων του 18^{ου} και των αρχών του 19^{ου} αιώνα. Τα συστατικά στοιχεία προϋπήρχαν,³⁷ αλλά συστηματοποιήθηκαν, σχηματίζοντας ένα στερεότυπο. Το στερεότυπο αυτό έγινε αντιληπτό ως μια ολότητα βασισμένη στην φύση του ανδρικού σώματος. Το ιδανικό της ανδρικής ομορφιάς συμβόλιζε την αρετή. Ένα στερεότυπο που κινητοποιούσε το έθνος και την κοινωνία. Όλοι οι άντρες θεωρητικά, συμμορφώνονταν με αυτό το

³⁵ Φυσικά το σώμα, καθώς εισέρχεται στην ιστορία δεν μετατρέπεται σε σύμβολο/σημείο, παύοντας να είναι σώμα. Η υλικότητα του δεν σταματά καθώς στην κοινωνική διαδικασία του φύλου συμπεριλαμβάνεται η γέννα και η ανατροφή παιδιών, η νιότη και το γήρας, η απόλαυση του σεξ, η εργασία και ο τραυματισμός (Connell 1996: 64 – 65).

³⁶ Για παράδειγμα, κατά την διάρκεια του Α΄ Π. Π, οι στρατιωτικές απαιτήσεις του παρείχαν στις κυβερνήσεις ένα κίνητρο ώστε να παρέμβουν σε νέες περιοχές της οικονομίας – συμπεριλαμβανομένης και της κατασκευής του αντρικού σώματος. Καθώς ο πόλεμος προχωρούσε και οι απαιτήσεις για ανθρώπινο δυναμικό μεγάλωναν, τα στάνταρ χαμήλωναν. Τελικά, παρά τον προφανή κακό αντίκτυπο που είχε πάνω στο αντρικό σώμα ο πόλεμος, ο Στρατός μέσω της εκπαίδευσης, διατήρησε μια φήμη ότι βελτίωνε την φυσική κατάσταση των αντρών (Bourke 1996: 174).

³⁷ Για παράδειγμα, μεσαιωνικά ιδανικά ιπποτισμού και παραδόσεις όπως η μονομαχία, συνεχίστηκαν και στην σύγχρονη εποχή (Mosse 1996: 17 – 18). Στην Αθήνα στο δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα το αριστοκρατικό αυτό έθιμο εγγράφηκε στον ηθικό κώδικα της αστικής τάξης. Μονομαχώντας ο προσβεβλημένος μπορούσε να αποδείξει ουσιαστικά ότι διέθετε ανδρεία. Οι μονομαχίες συνεχίστηκαν μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 1920 (Βασιλειάδου 2009: 203 – 204).

ιδανικό. Ο ανδρισμός, συνδύαζε αρμονικά, το σώμα και το μυαλό, την εξωτερική εμφάνιση και της εσωτερική χάρη. Βάση της εξωτερικής εμφάνισης κρίνονταν η αξία ενός άντρα (Mosse 1996: 5 – 6). Η νεωτερική κοινωνία, έβλεπε το ανδρικό σώμα ως ένα παράδειγμα σθένους, δύναμης και θάρρους, που εκφράζονταν μέσω της κατάλληλης στάσης και της εμφάνισης του(στο ίδιο: 23). Η ανάγκη για ηθικά συνεκτικούς πολίτες απαιτούσε να παραμεριστεί η μεσαιωνική δυαδική αντίληψη περί μυαλού και σώματος. Η μέριμνα για το σώμα ήταν και μέριμνα για την ψυχή και το μυαλό ενός άντρα (Bourke 1996: 177 – 179).

Καθώς το ανδρικό σώμα αποκτούσε μεγαλύτερη σημασία ως σύμβολο του αληθινού ανδρισμού και ο εθνικισμός προσπαθεί να οικειοποιηθεί το ανδρικό σώμα, χρειάζονταν συγκεκριμένα πρότυπα ανδρικής ομορφιάς, τα οποία βρέθηκαν στα αρχαιοελληνικά αγάλματα (Mosse 1996: 28). Αυτό ήταν και ένα βασικό μοτίβο της ελληνικής γλυπτικής κατά τον 19^ο αιώνα, ευνοημένο από το ευρωπαϊκό ρεύμα του νεοκλασικισμού που γνωρίζει μεγάλη άνθηση εκείνη την εποχή στην Ελλάδα. Τα κλασικιστικά ανδρικά γυμνά λειτουργούν ως απόδειξη της στενής σχέσης των νεοελλήνων με τους αρχαίους προγόνους τους, παρουσιάζουν ένα αρμονικό σύνολο, δίνοντας την εντύπωση ότι το ανδρικό σώμα είναι το ιδανικό της ομορφιάς και πνευματικής τελειότητας (Γκότση 2015: 278 – 281).

Προσλήψεις του αρχαιοελληνικού αθλητισμού, εμπνευσμένες από αγάλματα γυμνών αθλητών, πρόσφεραν πρότυπα ανδρισμού στον Δυτικό πολιτισμό εδραιώνοντας την «φυσική» ταύτιση της άθλησης και του ανδρικού σώματος (Φουρναράκη 2015: 305 – 306). Η αρμονική στάση του σώματος που γυμνάζεται, εκφράζει την ευγενική ψυχή κάθε νέου, προμηνύοντας τον σημαντικό ρόλο της γυμναστικής στην διαμόρφωση του σύγχρονου ανδρισμού (Mosse 1996: 32).

Η εθνικιστική ιδεολογία μπορεί να αναπαράγεται με διάφορους τρόπους, κυρίως μέσω των πολιτιστικών προϊόντων. Ξεχωριστή θέση στον 20^ο αιώνα αποκτά ο αθλητισμός ο οποίος επίσης μπορεί να κινητοποιεί μεγάλα πλήθη, μέσω του ανταγωνιστικού και μαχητικού χαρακτήρα του. Τα αθλήματα θεωρήθηκαν ως κατάλληλο όχημα για την κατασκευή μιας ανδρικής ταυτότητας (Ashplant 2007: 61). Η γυμναστική μπορούσε να σκληρύνει το ανθρώπινο σώμα, τελειοποιώντας το ανδρικό στερεότυπο (Mosse 1996: 40). Τα αθλήματα έγιναν ο ηγετικός προσδιοριστής του

ανδρισμού στην μαζική κουλτούρα,³⁸ λόγω του ανταγωνισμού και της ιεραρχίας μεταξύ των αθλητών. Η μεγαλύτερη αθλητική ικανότητα των ανδρών από τις γυναίκες, αποδεικνυε συμβολικά την ανωτερότητα τους και το δικαίωμα τους να ηγούνται της κοινωνίας (Connell 1996: 54). Το ιδανικό του όμορφου αντρικού σώματος εξέφραζε μια επαναβεβαίωση της υπεροχής του ανδρισμού έναντι της θηλυκότητας (Bourke 1996: 209). Σε αυτό το πλαίσιο, ο αθλητισμός λειτουργεί ως «“οχυρό” ή “συντηρητής” της ανδροπρέπειας» (male preserve) (Φουρναράκη ό.π.: 305).

Τα αθλήματα, συνδέθηκαν με την ανδρική κοινωνικότητα και εκπαίδευση και την εκμάθηση της ιδιότητας του πολίτη – στρατιώτη (στο ίδιο: 306). Υπήρχε η αντίληψη ότι ο αληθινός άνδρας έπρεπε να υπηρετεί ένα υψηλότερο ιδανικό, κάτι που έγινε αναπόσπαστο κομμάτι της «στρατικοποίησης του ανδρισμού», σύμφωνα με τον Mosse. Ήδη από την γαλλική επανάσταση και την καθολική στράτευση των ανδρών, που μόλις είχε εισαχθεί, η υγιεινή και φόρμα των στρατιωτών αποτελούσε σοβαρή μέριμνα. Έτσι, η γυμναστική συνδέθηκε με τον στρατό, ξεκινώντας αρχικά από την Γερμανία και κατόπιν σε χώρες όπως η Ιταλία και η Γαλλία (Mosse 1996: 45).

Στον Α΄ Π. Π, η Bourke αναφέρει πως είχαν φτάσει στο σημείο να προσομοιάζουν τον πόλεμο με άθλημα (Bourke 1999: 14). Οι σχολικές σπουδές δείχνουν μοτίβα ηγεμονικού ανδρισμού. Σε συγκεκριμένα σχολεία, ο ανδρισμός που αναδύεται μέσω του ανταγωνισμού των αθλημάτων είναι ηγεμονικός. Σε αυτό το πλαίσιο, η αθλητική ικανότητα θεωρούταν ως «*τεστ στον ανδρισμό*» (Connell 1996: 37). Στην ελληνική περίπτωση, η διαμόρφωση αυτών των εμπνευσμένων από την κλασική εποχή ανδρικών προτύπων όπως υποστηρίζει η Ελένη Φουρναράκη, διακυβεύονταν και η ίδια η εθνική ταυτότητα, καθώς η «προγονική» αθλητική κληρονομιά και η οικοδόμηση της συνέχειας του έθνους στον διαχρονικό «*έρωτα του Έλληνα*» για την φυσική άσκηση, αποτελούν εκδοχές ενός κυρίαρχου αφηγήματος που «*κατασκευάζει παράλληλα την εθνική και την ανδρική ταυτότητα, συναρτώντας την μια από την άλλη*» (Φουρναράκη ό.π.: 305 – 306).

Για την ελληνική κοινωνία των τελών του 19^{ου} αιώνα και των αρχών του 20^{ου}, ο αθλητισμός εξέφραζε κυρίως τον κοσμοπολιτισμό των ελίτ, οι οποίες έβλεπαν τον

³⁸ Για να φτάσει στο ανδρικό πρότυπο, το ανδρικό σώμα έπρεπε να σμιλευθεί και εδώ, τα ομαδικά αθλήματα θεωρούνταν άχρηστα γιατί προωθούσαν τον ανταγωνισμό, ενώ ο πατριωτισμός απαιτούσε την αλληλεγγύη (με εξαίρεση την Αγγλία όπου τα ομαδικά αθλήματα θεωρήθηκαν ως εκπαίδευση στον ανδρισμό). Η γερμανική γυμναστική π.χ. στόχευε στο να πλάσει τους νέους, ώστε να γίνουν πραγματικοί Γερμανοί άνδρες (Mosse 1996: 45).

αθλητισμό ως κληρονομιά από την αρχαία Ελλάδα, που τους έφερνε πιο κοντά στους «ένδοξους προγόνους» τους, νομιμοποιώντας την παρουσία τους μεταξύ των «προοδευμένων εθνών» (Σταυρίδη – Πατρικίου ό.π.: 180 – 181). Οι Ολυμπιακοί Αγώνες του 1896 στην Αθήνα, ήταν σημαντικοί για την σχέση αθλητισμού – εθνικισμού, στην χώρα μας, αφού μέσω αυτών το αθλητικό ιδεώδες πέρασε και σε ευρύτερα κοινωνικά στρώματα, αναδεικνύοντας παράλληλα την σχέση της σύγχρονης με την αρχαία Ελλάδα³⁹ (Φουρναράκη ό.π.: 308).

Οι τελετουργικές πρακτικές των δημόσιων επετειακών και αθλητικών εκδηλώσεων, είναι χρήσιμες στην δημιουργία ισχυρών συλλογικών αναπαραστάσεων και στηρίζονται σε μια συμβολική γλώσσα που επικαλείται την νομιμοφροσύνη των πολιτών (Λαμπρινός ό.π.: 352). Μετά από τους προκριματικούς Πανελλήνιους Αγώνες (9 – 10 Μαρτίου 1896), οι επιδόσεις των Ελλήνων αθλητών προκάλεσαν έξαρση του εθνικού συναισθήματος, καθώς θεωρήθηκαν ως τεκμήριο της «ένδοξης» αρχαιοελληνικής καταγωγής και της μελλοντικής «ανάστασης» του έθνους. Την διττή νοηματοδότηση των Ολυμπιακών του 1896, βλέπουμε και στην ημερομηνία έναρξης τους (25^η Μαρτίου) και συμβολικά με την σύμπτωση της με το ορθόδοξο Πάσχα (Φουρναράκη ό.π.: 331). Η έναρξη των Αγώνων ήταν ευκαιρία σύνδεσης της διοργάνωσης με τους εθνικούς στόχους. Η 25^η Μαρτίου, υπομνημάτιζε την εθνεγερσία και τις ανεκπλήρωτες εθνικές προσδοκίες (Σταυρίδη – Πατρικίου ό.π.: 180 – 181).

Ο Gellner υποστηρίζει ότι ο εθνικισμός συχνά προβαίνει στις κατακτήσεις του στο όνομα ενός υποτιθέμενου λαϊκού πολιτισμού. Όταν ο εθνικισμός ευδοκιμήσει, αποβάλλει τον ξένο υψηλό πολιτισμό, χωρίς όμως να τον αντικαταστήσει με τον παλιό λαϊκό πολιτισμό, αλλά αντίθετα, αναζωογονεί ή εφευρίσκει έναν δικό του τοπικό υψηλό πολιτισμό (Gellner 1992: 109). Έτσι και στην χώρα μας: *«μέσω του σώματος του άρρενα αθλητή και στο όνομα της “προγονικής κληρονομιάς”, εγγράφεται το δυτικό νεωτερικό «σπορ» στην εθνική ταυτότητα»* (Φουρναράκη ό.π.: 331). Δηλαδή, στην προσπάθεια δημιουργίας ενός ελληνικού υψηλού πολιτισμού, το νεωτερικό σπορ και η αθλητική ικανότητα θεωρείται ως στοιχείο εγγενές στον Έλληνα, καθώς το κληρονόμησε από τους αρχαίους προγόνους του.

³⁹ Μετά τις οικονομικές και διπλωματικές αποτυχίες των προηγούμενων χρόνων και σε μια εποχή έντονου αλυτρωτισμού, η «αναβίωση» των Αγώνων μπορούσε να τονώσει την εθνική υπερηφάνεια. Στην προετοιμασία των αγώνων πρωτοστάτησαν ο διάδοχος Κωνσταντίνος, ως πρόεδρος της Επιτροπής Ολυμπιακών Αγώνων και άλλα μέλη του βασιλικού οίκου, όπως και μέλη της Εθνικής Εταιρείας και παράγοντες της οικονομικής και πνευματικής ζωής, όπως ο Αλέξ. Ζαΐμης (Σταυρίδη – Πατρικίου ό.π.: 180 – 181).

Τα επιτεύγματα των Ελλήνων αθλητών είναι αποσυνδεδεμένα από την εκπαίδευση και την επιστήμη, (στο ίδιο: 335) καθώς στα τέλη του 19^{ου} αιώνα ο αθλητισμός ήταν μια δραστηριότητα «σχόλης», για τους λίγους αθλητές και παράγοντες κυρίως εύπορων αθηναϊκών οικογενειών⁴⁰ (Σταυρίδη – Πατρικίου ό.π.: 180 – 181). Γι' αυτό, οι αθλητικές επιδόσεις παρουσιάζονται ως προερχόμενες από μια «θεμελιακή και πρωτογενή φυσική ικανότητα που προσιδιάζει στην ελληνική φυλή» αντίθετα με την «βιομηχανοποιημένη» αθλητική πρακτική των δυτικοευρωπαίων, βασισμένη στην τεχνική και την προπόνηση (Φουρναράκη ό.π.: 335).

Αυτή την επιχειρηματολογία, η Φουρναράκη (2015: 334) την χαρακτηρίζει ως «βιολογίζουσα». Κυριαρχεί εκείνη την εποχή στον δημόσιο λόγο περί ολυμπιακών αγώνων, μετατοπίζοντας το βάρος από την έμφαση στα πολιτισμικά χαρακτηριστικά της εθνικής ταυτότητας, όπως γράμματα, τέχνες και δημοκρατία, προς το ίδιο το οργανικό σώμα και τις φυσικές – ψυχικές του έξεις, τα φυλετικά του χαρακτηριστικά και την κληρονομικότητα.

Έτσι, μέσω των Ολυμπιακών Αγώνων του 1896, κατασκευάζεται ένας «ανδροπρεπής ελληνικός – αγωνιστικός χαρακτήρας», μέσω του οποίου εκφράζεται ο γενικότερος «εθνικός χαρακτήρας» και ενσωματώνονται πέρα από τους αρχαίους και οι νεότεροι πρόγονοι, υποδηλώνοντας την «ιστορική συνέχεια του έθνους». Ταυτόχρονα: «*Το φαντασιακό "ελληνοπρεπές" ασκούμενο σώμα εμποτίζεται με τις ανδροπρεπείς αξίες του αιώνιου έθνους – μαχητή και ταυτίζεται με το υπαρκτό σώμα των Ελλήνων αθλητών*» (στο ίδιο: 335 – 337). Μετά τους Ολυμπιακούς Αγώνες, όλοι πίστευαν ότι τίποτα «δεν μπορεί να αντισταθεί στην θέληση του ελληνισμού και των αποφασισμένων παιδιών του» (Μαργαρίτης 1999: 154).

Στους Ολυμπιακούς Αγώνες του 1896 και στην ατμόσφαιρα που δημιουργήθηκε, οφείλεται η πίστη στον εθελοντή – ήρωα, στην ηθική, εθνική και σωματική μορφή, η οποία θα οδηγούσε τους Έλληνες στην επίτευξη του πεπρωμένου τους, παρά τις ατέλειες του κράτους (στο ίδιο: 153). Ο σύγχρονος στρατιώτης, με τον αρχαίο Έλληνα νέο και αθλητή, αποτέλεσαν πρότυπο ανδρισμού. Ο ηρωισμός, ο θάνατος και η θυσία υπέρ ενός υψηλότερου σκοπού, έγιναν χαρακτηριστικά του ανδρισμού. Για να είσαι ολοκληρωμένος ως άνδρας, έπρεπε ως σύνολο σώματος και ψυχής, να εκπληρώνεις τα χαρακτηριστικά του στερεοτύπου του ανδρισμού, αλλά και ως σωστός πατριώτης

⁴⁰ Ο αγωνιστικός αθλητισμός καλλιεργούνταν συστηματικά στις Η.Π.Α και σε κάποιες ευρωπαϊκές χώρες. Στην Ελλάδα, Πανελλήνιος (1891) και Εθνικός (1893) ήταν οι πρώτοι Σύλλογοι στίβου και γυμναστικής (στο ίδιο: 181).

να είσαι έτοιμος να θυσιαστείς για να προστατεύσεις την οικογένεια σου, άρα και την πατρίδα σου. Όμως ένα από τα προβλήματα του ανδρικού στερεοτύπου, είναι ότι τα ανδρικά σώματα είναι διαφορετικά και αλλάζουν λόγω ηλικίας. Επίσης, μπορεί να τους προτείνονται διάφοροι τρόποι συμμετοχής στην κοινωνική ζωή που αυτά τους αρνούνται, η Connell τα χαρακτηρίζει ως «*σχετικά απείθαρχα, καθώς δεν ανταποκρίνονται στο στερεότυπο*» και «*εξετάζοντας διάφορες ιστορίες ζωής, βρίσκουμε δείχνουν σώματα που υπό πίεση φτάνουν στα όρια τους*» (Connell 1996: 56 – 57).

Εικόνα 8

Όπως αναγράφει το άρθρο: «Ο Θ.Π Βρέθηκε απαγχονισμένος στο υπόγειο δωμάτιο επί της Διονυσίου Αρεοπαγίτου όπου ζούσε. Ο ατυχής είχε γίνει νευρασθενικός συνέπεια των κακουχιών, τας οποίας υπέστη ως στρατιώτης εις την Μικράν Ασίαν». Πηγή: <https://www.facebook.com/photo.php?fbid=10156111851274661&set=g.667304013335560&type=1&theater&ifg=1>

γεγονότων, έφταναν συχνά στα όρια τους, δυσκολευόμενοι να ανταποκριθούν στο ανδρικό στερεότυπο. Κάποιες φορές τα κατάφερναν, ενώ άλλες κατέρρεαν και εξέφραζαν τα παράπονα τους για την κούραση και τα βάσανα που υπέφεραν. Τα ιδανικά του ανδρισμού, μέσα από το πρίσμα του πολέμου, μπορούν να διεισδύουν σε όλο τον πληθυσμό (Mosse 1996: 51). Όμως, η αλληλενέργεια εθνικισμού – ανδρισμού, κάποιες φορές αναδεικνύει «αντί – ηγεμονικούς ανδρισμούς» τους οποίους μπορούμε να δούμε στα λόγια ή τα συμφραζόμενα των ημερολογιακών καταγραφών των στρατιωτών. Εκεί όπου συχνά κυριαρχεί μια περισσότερο πραγματιστική θέαση των πραγμάτων και συχνά αποδομείται το πατριωτικό ιδανικό, ενώ κυριαρχεί η ειρωνεία και γενικά το αντιηρωικό στοιχείο.

Παράδειγμα ανδρικού σώματος που πέρασε τα όρια του αποτέλεσαν οι στρατιώτες που υπέφεραν από στρες μάχης (Shell – Shock),⁴¹ το οποίο μπορούσε να έχει τραγική κατάληξη ακόμα και μετά το πέρας του πολέμου, όπως βλέπουμε σε απόσπασμα της εφημερίδας *Βραδυνή* της 3^{ης} Νοεμβρίου 1930 (Εικόνα 8).

Αντίστοιχες μαρτυρίες καταγράφονται στα ημερολόγια των στρατιωτών, όπου τα σώματα τους υπό την πίεση των πολεμικών

⁴¹ Το στρες μάχης (Shell – shock) πρωτοεμφανίστηκε στον Α΄ Π. Π, καθώς για πρώτη φορά η πολεμική τεχνολογία περιλάμβανε μεγάλης εμβέλειας εκρηκτικά βλήματα, τρομακτικούς και μεγάλους σε διάρκεια βομβαρδισμούς (Bourke 1996: 109 – 114).

Κεφάλαιο 4

Τα Ημερολόγια

«Και τι να πρωτογράψω; Εγώ ο φτωχός ο πεινασμένος, ο διψασμένος, ο κουρασμένος, ο άπνους κι ο καιόμενος από τη ζέστη στρατιώτης!»
(Το Ημερολόγιον Χρήστου Καραγιάννη 1918 – 1922)

Οι ημερολογιακές καταγραφές των στρατιωτών, φανερώνουν την ποικιλία των συναισθημάτων και στάσεων τους έναντι του πολέμου. Από την μία, ειδικά στα αρχικά στάδια της πολεμικής εμπειρίας τους, αλλά και σε περιόδους νικών, τα ημερολόγια τους φανερώνουν έναν ενθουσιασμό, καθώς νιώθουν ότι με την παρουσία τους στο μέτωπο εκπληρώνουν την αποστολή τους, η οποία καθορίστηκε από την ελληνική ηγεμονική ιδεολογία της εποχής, την *Μεγάλη Ιδέα* και τα αλυτρωτικά οράματα της, όπως και από τον ηγεμονικό ορισμό του ανδρισμού περί του άνδρα – ήρωα. Αυτά τα χαρακτηριστικά τους διαμόρφωσαν ήδη από τον καιρό της ειρήνης, προετοιμάζοντας την είσοδο τους στην νέα πολεμική ταυτότητα τους.

Αυτό δεν σημαίνει ότι οι στρατιώτες στα προσωπικά τους ημερολόγια, δεν ανακαλούν μνήμες της προπολεμικής ζωής τους. Αυτό γίνεται συχνά και μάλιστα σε πολλές περιπτώσεις τους βοηθά να ανταποκριθούν στον νέο ρόλο τους ως στρατιώτες, καθώς εκμεταλλεύονται γνώσεις που είχαν ως πολίτες για να επιβιώσουν ή απλά θυμούνται γεγονότα από την πολιτική τους ζωή ώστε να μην χάσουν την επαφή με την πολιτική ταυτότητα τους, φανερώνοντας έναν περισσότερο «οικιακό» εαυτό.

Σταδιακά όμως, καθώς ο πόλεμος προχωρά επικεντρώνονται στην πολεμική τους ταυτότητα και καταγράφουν τα γεγονότα που βιώνουν στο μέτωπο, ως μια μαρτυρία στην οποία δεν φοβούνται να αποκαλύψουν τον φόβο τους, ή τις βιαιότητες που διαπράττουν καθώς απορροφούνται από την ομάδα των υπολοίπων ανδρών, χωρίς όμως να δείχνουν ότι το απολαμβάνουν.

Θα συμφωνήσουμε εδώ με τον Ashplant (2007: 185 – 188), όταν υποστηρίζει ότι ο πόλεμος εκθέτει τις αντιφάσεις μέσα στην ιδεολογία του έθνους – κράτους και κάνει πολλούς άντρες να αλλάξουν στάση απέναντι στον πόλεμο υπό το φως των εμπειριών τους. Όσο προχωρά ο πόλεμος, απομυθοποιούν τα ηγεμονικά αφηγήματα περί ανδρισμού, αποκτώντας μια περισσότερο πραγματιστική θέαση των πραγμάτων. Επιβεβαιώνεται έτσι και η Meyer όταν υποστηρίζει ότι τα κοινωνικά ιδεώδη περί ανδρισμού επηρέασαν τις αντιλήψεις των στρατιωτών για τον πόλεμο, αλλά και ο πόλεμος επηρέασε τις αντιλήψεις περί ανδρισμού, δείχνοντας την πολυπλοκότητα του να είσαι άντρας στον πόλεμο (Meyer ό.π.: 12 – 13).

Τα ημερολόγια αποτελούσαν μια διέξοδο για τους μαχητές, ώστε να συμβιβαστούν με τις πολεμικές τους εμπειρίες, συγκρίνοντας τις προσδοκίες τους από την στρατιωτική ζωή και από τον εαυτό τους, ως άντρες και στρατιώτες. Ήταν «χώροι» όπου οι στρατιώτες μπορούσαν να αποδεχτούν ότι φοβήθηκαν ή συμπεριφέρθηκαν με αδυναμία, να γκρινιάσουν για τον κακό καιρό, τις άσχημες συνθήκες διαβίωσης και το φαγητό και να ασκήσουν κριτική για τον πόλεμο από την προσωπική τους οπτική.

Έτσι, τα ημερολόγια εκφράζουν τους τρόπους με τους οποίους οι άντρες κατασκεύαζαν πολεμικές ταυτότητες, που ήταν διακριτές από τις οικιακές – προπολεμικές ταυτότητες τους, αλλά διέφεραν σημαντικά από τα πολιτισμικά ιδανικά για τον στρατιώτη – ήρωα. Για παράδειγμα ο Εύζωνας Ανθυπασπιστής του 5/42 Συντάγματος Ευζώνων, Ιωάννης Μεντζάλης, γράφει στις 18 Οκτωβρίου 1921 και ενώ έχει ήδη πολεμήσει στο μέτωπο του Σαγγαρίου:

«Εκεί που καθόμουνα σκεπτικός κάποιος Ανθ/γός μπου λέγει τη σκέπτεσαι λοχία πολύ στενοχωρημένον Σε βλέπω μοι λέγει. μην στενοχωρήσαι καθόλου να έλθης να πάμε εις το Καδήκιοϊ προς Καταδίοξην τον τσέτιδον. Και του λέγω δεν έχω δηλώσει παληκαράς. Εκεί που έπρεπε να πολεμίσω πολέμισα κ.Κουραμπιέ» (Μεντζάλης 1994: 33).

Έχοντας ήδη πολεμήσει για αρκετό καιρό ως εύζωνας και σε κρίσιμες μάχες, νιώθει ότι δεν έχει κάτι παραπάνω να αποδείξει, ακόμα και στον ανώτερο του – αλλά λιγότερο έμπειρο όπως φαίνεται από την διήγηση – αξιωματικό, γι' αυτό του λέει «δεν έχω δηλώσει παληκαράς», χωρίς να φοβηθεί ότι θα χαρακτηριστεί ως δειλός. Η πολεμική του ταυτότητα είναι ολοκληρωμένη αλλά δεν έχει σχέση με αυτά που φαντάζονται οι πολίτες αλλά και οι απειροπόλεμοι ακόμα στρατιώτες, για τον άνδρα – ήρωα.

Οι πληροφορίες που μας δίνουν κυμαίνονται από την καθημερινότητα τους, με την μέριμνα για την τροφή και το κατάλυμα τους, όπως και για τον καιρό και τις πορείες, μέχρι την διεξαγωγή των μαχών. Προσπαθώντας να δώσουν νόημα στην πολεμική τους εμπειρία, οι ημερολογιογράφοι, μας δίνουν καταγραφές που συχνά είναι διφορούμενες, φανερώνοντας έναν εαυτό που αμφιταλαντεύεται μεταξύ του ήρωα και του αντιήρωα, μεταξύ του θάρρους και του φόβου, με τις στάσεις τους να αλλάζουν καθώς τα βιώματα τους στο μέτωπο, τους δείχνουν το πραγματικό πρόσωπο του πολέμου.

Έτσι, καθώς ο πόλεμος προχωράει, καταγράφουν τα βάσανα τους, τις απώλειες των συμπολεμιστών τους και αυξάνουν την κριτική για τους ανωτέρους τους. Χαρακτηριστικό της αμφισημίας των ημερολογιακών εγγραφών τους είναι ότι ενώ

μπορεί να καταφεύγουν στην φυγοπονία για να αποφύγουν μια άσχημη κατάσταση, μπορεί οι ίδιοι να καταγράψουν το ότι δεν τους πτοεί ο βομβαρδισμός.

4.1. Η Καθημερινότητα στις Ημερολογιακές Καταγραφές

«Περάσαμε σχεδόν καλά»

(Δημήτριος Υφαντής, Ημερολόγιον Εκστρατείας Μικράς Ασίας)

Οι στρατιώτες καταγράφουν την καθημερινότητα τους ως στρατιώτες, δείχνοντας έναν εαυτό ο οποίος χαρακτηρίζεται ακόμα από στοιχεία του «οικιακού» τους εαυτού. Οι καταγραφές τους περιλαμβάνουν τις συνθήκες διαβίωσης, τις καιρικές συνθήκες, το κατάλυμα, την καθαριότητα και την τροφή. Ο καλός και ο κακός καιρός, όπως και η ποιότητα της τροφής, επιδρούσαν αντίστοιχα στο ηθικό.

Όπως τονίζει η Meyer (ό.π.: 9), οι σωματικές λειτουργίες είναι κεντρικές στους τρόπους με τους οποίους οι άνδρες κατασκευάζουν την πολεμική τους εμπειρία. Το να καταγράφουν τις σωματικές τους εμπειρίες, είναι κάτι λογικό αφού *«η σωματική εμπειρία είναι συχνά κεντρική στις αναμνήσεις μας και ως εκ τούτου στην αντίληψη μας για το ποιος και τί είμαστε»* (Connell 1996: 53).

Οι Καιρικές Συνθήκες

Οι καιρικές συνθήκες επηρεάζουν τους στρατιώτες είτε είναι στην φάση διεξαγωγής πολεμικών επιχειρήσεων, είτε όταν βρίσκονται σε φάση παύσης τους. Σχεδόν όλοι οι ημερολογιογράφοι κατέγραφαν τακτικά τον καιρό, ο οποίος επηρέαζε αναλόγως και το ηθικό τους. Ο καλός καιρός ανέβαζε το ηθικό, ενώ ο κακός καιρός αντίστοιχα είχε αρνητικό ψυχολογικό και σωματικό αντίκτυπο, δυσκολεύοντας την διαβίωση τους και συχνά προκαλώντας περισσότερο σχολιασμό.

Τον αρνητικό αντίκτυπο του κακού καιρού στο ηθικό τους, καταγράφει στους Βαλκανικούς Πολέμους ο στρατιώτης Βασίλειος Βελισσάριος:

«24 [Οκτωβρίου 1912] Κρύο φοβερόν. Απελπισία. Τι θα γίνει το χάλι μας και εγώ δεν ξέρω»
(Βελισσάριος 1993: 59).

Οι κακές καιρικές συνθήκες τους ενοχλούσαν ακόμα και όταν δεν υπήρχε κίνδυνος για την ζωή τους. Στην Μικρασιατική Εκστρατεία, ο στρατιώτης Δημήτρης Υφαντής ευρισκόμενος στα μετόπισθεν (Ουσάκ) σημειώνει:

«10-5-21 βροχή πλημυρε...οι δρόμοι να τρέχουν ποτάμια εξακολουθεί όλην την ημέραν να αστράφτει και να βροντά και να κάνει χαλασμόν κυρίου» (Υφαντής: 13).

Οι επιχειρήσεις σε εδάφη πεδινά και ορεινά με την αντίστοιχη εναλλαγή μεταξύ ζέστης – κρύου, είναι αρνητική για την σωματική τους κατάσταση. Ο στρατιώτης Σταύρος Δομουχτσής, σημειώνει τον Μάιο του 1921, όταν βρίσκονταν στην περιοχή του Ολύμπου της Βιθυνίας, κοντά στην Προύσα:

«Εκείνη την ημέραν εστείλανε την διμοιρίαν μας φυλάκια εις την υψηλοτέραν κορυφήν του Ολύμπου και τη 10^η Ιουνίου εχήμασε μία πιθαμή χιόνι ενώ κάτω εις τον κάμπτον πεθαίναμε από την ζέστα και επάνω εις τον Όλυμπον πεθάναμε από το κρύο που κάνει» (Δομουχτσής 2008: 49).

Και ο στρατιώτης Δημήτρης Κεφαλογιάννης καταγράφει τα αποτελέσματα της κακοκαιρίας στην υγεία του, ενόσω φυλούσε σκοπός στις προφυλακές κάπου στην Μικρά Ασία, στις 18 Σεπτεμβρίου 1921:

«Χθές βράδυ και εγώ εφύλαξα εις τας προφυλακάς τέσσαρες ώρες. Η μεγάλη υγρασία δυστυχώς μου μετέβαλε τα πόδια εις κατεψυγμένον κρέας» (Κεφαλογιάννης 2005: 71).

Φαίνεται πως περισσότερο από το κρύο τους πείραζε η βροχή, γιατί όταν έβρεχε δημιουργούνταν λάσπη, δυσκολεύοντας τις μετακινήσεις τους. Ο Παρασκευαΐδης γράφει τον Μάρτιο του 1921:

«Την ασπρίλα από τα χιόνια τη συνηθίσαμε με μια μουτζούρα κάτω από τα βλέφαρα. Τα χιόνια τα προτιμούσαμε από τη βροχή, γιατί δεν είχε λάσπες. Αλλά και αυτά όταν άρχιζαν να λιώνουν ήταν απελπισία» (Παρασκευαΐδης 2008: 140).

Σε άλλους ο καιρός, έφερνε αναμνήσεις της προπολεμικής ταυτότητας τους. Ο Μαθιός Μακκάς με σπουδές και σταδιοδρομία για χρόνια στο εξωτερικό ως υφηγητής της χειρουργικής, γράφει στις 21 Οκτωβρίου 1912:

«Χθές άλλαξε ξαφνικά ο καιρός. Κρύο, άνεμος και χιόνι. Σαν την Βονα της Τεργέστης» (Μακκάς 1993: 133).

Ενώ οι αξιωματικοί μπορεί να καταγράφουν τον καιρό με την διαφορά ότι ενδιαφέρονται για τους άνδρες του που βρέχονται. Ο μόνιμος αξιωματικός Πετρόπουλος Πετροπουλάκης, γράφει στις 25 Οκτωβρίου 1912:

«Η βροχή εξακολουθεί αδιάκοπος η ώρα είνε 1 μ.μ. το θέαμα είναι φοβερόν διότι οι πλείστοι των ανδρών είναι έξω και βρέχονται» (Πετροπουλάκης 1993: 152).

Και παρακατω:

«16 και 17 Νοεμβρίου. Επίσης ο καιρός ήτο ολίγον βροχερός και οι άνδρες υπέφερον εκ της υγρασίας» (στο ίδιο: 154).

Οι άνδρες είχαν αφήσει τους οικιακούς τους ρόλους όταν πήγαν στον πόλεμο. Αυτοί οι ρόλοι περιλάμβαναν την φροντίδα της οικογένειας και των παιδιών τους. Για τους αξιωματικούς, τέτοια συναισθήματα οικιακής ευθύνης, πιθανόν να επηρέαζαν τέτοιες πατρικές συμπεριφορές, έναντι των ανδρών της Μονάδας τους. Όπως υποστηρίζει ο Ashplant (2007: 60), οι δάσκαλοι ως μορφές εξουσίας και πρότυπα ήταν δυνητικές πατρικές φιγούρες, στην θέση του απόντα πατέρα. Σε αυτή την θέση μπορούμε να προσθέσουμε ότι την θέση του απόντα πατέρα στον στρατό, την καταλαμβάνει ο αξιωματικός της οικείας μονάδας (Διμοιρίας, Λόχου, Τάγματος), καθώς

πρέπει να ενδιαφέρεται για τους άνδρες του, ώστε να μπορούν να ανταποκριθούν στα καθήκοντα τους, ένας ρόλος στον οποίο κάποιοι αξιωματικοί που βρίσκονται στο μέτωπο, κοντά στους άντρες τους, προσπαθούν να ανταποκριθούν.

Η Τροφή

«Υπνος και φαγή, καλογέριχη ζωή»

(Το Ημερολόγιο του στρατιώτη Σταύρου Δομουχτσής)

Η στάση τους στο θέμα του φαγητού καταδεικνύει την ποικιλία των συμπεριφορών τους απέναντι στις δυσκολίες του πολέμου. Η επάρκεια τροφής και νερού ανέβαζε το ηθικό τους:

«Την 14^η Μαΐου κινήσαμε από την Προύσα με όλον το σύνταγμα, επήγαμε εις το Κεστέλι.⁴² Εκεί περάσαμε ζωή από το κρύο νερό και από τα άφθονα κεράσια που είχε» (Δομουχτσής ό.π.: 47).

Αντίθετα, η έλλειψη τους, τους προκαλούσε την γκρίνια:

«9-7-21 (...) είχα δε κάτι πείνες διότι λείπαμε τέσσερες – πέντε μέρες από το σώμα μας διότι δεν είχε δρόμο και κουλουθήσαμε το σώμα με τα αυτοκίνητα και δεν μας δίνουνε ψωμί τα άλλα σώματα (...) Πείνα μη τα ρωτάς» (Υφαντής: 11).

Ο Μεντζάλης μετά την εκστρατεία στον Σαγγάριο γράφει χαρακτηριστικά: *«υπηρεσία δεν μπορούμε να προσφέρουμε καλή διότι μας έκοψε οι Έρημος Αλμυρά την μησή ζωή»*. Σε αυτό το ταλαιπωρημένο σώμα έρχεται να προστεθεί και η πείνα. Σε αυτήν το μόνο που μπορεί να αντιτάξει ένας στρατιώτης είναι η για άλλη μια φορά η υπομονή:

«Εν κυτηλάκη Σούπα κάθε ημέραν και από Μησή Μάπα άνευ λάδη και άνευ αλάτη. Χάλια αλλά τη να κάνουμαι. Κάνουμαι υπομονήν Γαιδορηνήν που λέγη οι προμήα» (Μεντζάλης ό.π.: 27).

Από τις πιο άσχημες εμπειρίες τους ήταν η έλλειψη νερού. Οι άντρες αναγκάζονται να πιούν ακόμα και βρώμικο νερό, όπως σημειώνει ο Κεφαλογιάννης:

«23 Ιουλίου [1920], διανυκτερεύσαντες παρά εις πηγάδι με νερό βρώμικο, το ήπιαμεν όμως(...)Είχομεν έλλειψιν από νερό. Ηναγκάσθημεν να πιούμεν από τον ποταμόν, καίτοι ήτο βρωμερό κατά τε το χρώμα και την γεύσιν» (Κεφαλογιάννης ό.π.: 38 και 51 – 52).

Προσαρμοστικότητα και Έπαινος

«Έχω προσέξει ότι ο άνθρωπος έχει μέσα του ένα ατέλειωτο τεπόζιπο, που έχει προσαρμοστικές δυνάμεις που τον βοηθάνε και τον γλυτώνουν από μεγάλες στενοχώριες»

(Το Ημερολόγιον Χρήστου Καραγιάννη 1918 – 1922)

⁴² Το Κεστέλι ήταν ένας οικισμός στα ανατολικά της Προύσας, όπου εκείνη την περίοδο είχαν συγκεντρωθεί πολλοί σχηματισμοί του βόρειου συγκροτήματος του Γ' Σώματος Στρατού (Δομουχτσής ό.π.: 47).

Η προσαρμοστικότητα ήταν ένα άλλο στοιχείο που κατέγραφαν στα ημερολόγια τους, το οποίο τους βοηθούσε στο να καθορίσουν τον εαυτό τους ως στρατιώτη, μέσω περιγραφών προσαρμογής στις σωματικές ταλαιπωρίες του πολέμου (Meyer ό.π.: 63). Η σωματική προσαρμογή στις σκληρές συνθήκες, ήταν ένα σύμβολο κατάλληλου στρατιωτικού ανδρισμού. Οι άντρες που άντεχαν, είχαν κερδίσει το δικαίωμα να γκριδιάζουν, κάτι που δεν είχαν όσοι δεν υπέφεραν τις δυσκολίες του πολέμου. Ο Μακκάς αν και ως γιατρός είχε συνηθίσει σε περισσότερο «πολιτισμένες» συνθήκες διαβίωσης, σημειώνει:

«Είνε περίεργον πως συνειθίζει κανείς σε όλα. Ακόμη και στην βρώμα. Πλένεται κανείς στην βρύσι, χε...στο ύπαιθρον, κοιμάται στην σκηνή, τρώγει με τα χέρια κλπ» (Μακκάς ό.π.: 125).

Παρόλα τα παράπονα τους για τις άσχημες συνθήκες, οι άντρες χρησιμοποιούσαν τα ημερολόγια τους για να καταγράψουν τους «θριάμβους» τους πάνω σε αυτές, όπως όταν έφτιαχναν ένα άνετο κατάλυμα. Οι άντρες καταδεικνύουν μέσα από τις εγγραφές τους αυτές, ότι διατηρούν στοιχεία της οικιακής τους ταυτότητας, καθώς δίνουν περιγραφές όπου το κατάλυμα στο μέτωπο ήταν το «σπίτι» τους. Χρησιμοποιώντας τέτοιες περιγραφές του καταλύματος τους, *«προσπαθούσαν να στηρίξουν τις νέες εμπειρίες τους από τον πόλεμο, πάνω στην οικειότητα της οικογενειακής ζωής»* (Meyer ό.π.: 31).

Ο Δημόπουλος κατά την διάρκεια του Α΄ Π. Π σημειώνει στο ημερολόγιο του τον μετασχηματισμό του καταφυγίου (αμπρί) του σε κατοικία:

«Μέτωπο Στρυμόνα, 11 Ιουλίου 1918 (...) Διακόσμησης των πάντως μας εις τα abris του παρατηρητηρίου και μετασχηματισμός αυτού εις τέλειον αίθουσα. Από της ημέρας αυτής εμείναμε διά παντός εκεί και εκ πρώτης αρχής εμείναμε ενθουσιασμένοι από την νέαν μας κατοικίαν» (Δημόπουλος ό.π.: 26).

Έτσι, ο Παρασκευαΐδης, εκμεταλλευόμενος την θέση του ως σιτιστή γράφει με υπερηφάνεια την κατασκευή μιας «οικίας» κοντά στο μικρασιατικό μέτωπο στις αρχές του 1921:

«Εγώ έχω ράψει ένα αντίσκοινο με δικό μου τρόπο, αφηλό ενάμισυ μέτρο και ευρύχωρο, για δύο άτομα, που το προορίζω για γραφείο μου. Δεξιά και αριστερά από 4 κιβώτια σφαίρες ήταν τα κρεβάτια μας. Στη μέση, ανάμεσα στα κρεβάτια, τέσσαρες πάσσαλοι μπηγμένοι στη γη κι ένα σανιδάκι πλάτους 40 πόντους πάνω στους πασσάλους ήταν το τραπεζάκι του γραφείου. (...) Κάτω από το τραπεζάκι, ανάμεσα από τα κρεβάτια, μέσα σε μια λακκούβα λίγα κάρβουνα αναμμένα από το μαγειρείο, ήταν η θερμάστρα. Το σπιτάκι μας μέσα είναι λουτρός. Μεγαλείο! Αυτό, λοιπόν, είναι το κινητό σπιτάκι μου, που το

κουβαλώ πάντα μαζί μου και το στήνω στη στιγμή όπου βρεθώ» (Παρασκευαΐδης ό.π.: 129).

Ήταν αποτελεσματικότερο να περιγράψουν τις πολεμικές τους εμπειρίες, χρησιμοποιώντας συγκεκριμένες μεταφορές της πολιτικής τους ζωής, δίνοντας ένα σημείο αναφοράς για το φανταστικό τους κοινό και μια ανάμνηση της πρότερης ταυτότητας τους στην ειρήνη (Meyer ό.π.: 31). Ο Μακκάς ο οποίος σταδιοδρομούσε στην Γερμανία ως γιατρός πριν την έναρξη των Βαλκανικών, γράφει για την πρώτη φορά που κοιμήθηκε σε σκηνή:

«1 Οκτωβρίου (...) κοιμηθήκαμε σε μία μικρή σκηνή. Ήταν η πρώτη φορά που κοιμήθηκα σε σκηνή. Κοιμηθήκαμε σε φορεία πολύ καλά, σαν lit de camp» (Μακκάς ό.π.: 124).

Οι δυσκολίες που αντιμετώπιζαν τους ανάγκαζαν να προσαρμοστούν. Όταν φρόντιζαν για την τροφή τους, έπαιρναν μια γεύση από την πολιτική τους ζωή:

«5 Σεπτέμβρη 1919. Σήμερα αγοράσαμε ένα αρνί που ζυγίζει 22 οκάδες (...) Θελήσαμε κι εμείς οι φτωχοί να θυμηθούμε κάτι από το πολιτικό βίός μας» (Καραγιάννης 1976: 133).

Μια περιγραφή οικιακής δημιουργικότητας καταγράφει και ο Λεφτέρης Παρασκευαΐδης σε κάποιο τούρκικο χωριό (Χαμάμ) καθοδόν για την Κιουτάχεια, τον Ιούλιο του 1921 και μετά από μια αιματηρή μάχη:

«Σε κάποιο σπίτι είδα συγκεντρωμένους πολλούς φαντάρους (...) Άλλοι άναβαν το φούρνο και άλλοι ζύμωναν. Μερικοί είχαν τραβήξει κάρβουνο μπροστά στο φούρνο και έψηναν πίττες» (Παρασκευαΐδης ό.π.: 185).

Την οικιακότητα αυτή την διατηρούσαν ακόμα και κατά την διάρκεια της μάχης, χρησιμοποιώντας ακόμα και πολεμικό υλικό, όπως χαρακτηριστικά περιγράφει ο στρατιώτης Χρήστος Καραγιάννης τον Αύγουστο του 1921, κατά την εκστρατεία προς την Άγκυρα:

«η άμυνα κι η αυτοσυντήρηση μας συνεχίζεται, η ζωή είναι γλυκιά κι έτσι και κοιμόμαστε τ' άθραυστα βλήματα της οβίδας και κει στην οβίδα μέσα ρίχνουμε σταράκι και το γυρίζουμε με τη λαβίδα του ξίφους μας και το χτυπάμε τσάκα τσάκα και το φτιάχνουμε μπλουχούρι (...) Μ' αυτή τη νέα εφεύρεση βολευόμαστε πιο καλά» (Καραγιάννης ό.π.: 225).

Χρησιμοποιώντας την γλώσσα του σπιτιού για να περιγράψουν τις συνθήκες διαβίωσης τους και τις εμπειρίες τους, οι άντρες σφυρηλατούν δεσμούς οικειότητας με το φανταστικό κοινό στο οποίο απευθύνονται, κάνοντας τις πολεμικές τους εμπειρίες περισσότερο κατανοητές σε όποιον διαβάσει το ημερολόγιο τους αργότερα. Ταυτόχρονα τονίζουν τους τρόπους με τους οποίους οι πολεμικές τους εμπειρίες επιδρούσαν πάνω στην οικιακή ταυτότητα τους και πως η οικιακότητα τους επιδρούσε στον τρόπο που πολεμούσαν.

Τέτοιες περιγραφές δείχνουν ταυτόχρονα και την επινοητικότητα τους. Ο Βελισσάριος γράφει στις 29 Οκτωβρίου 1912, στο τουρκικό χωριό Μεντεσελί, κοντά στα Γιαννιτσά, πως παρασκεύαζαν συσσίο για να αντιμετωπίσουν την ελλιπή διοικητική μέριμνα του Ε.Σ:

«Νερό μαζεύομεν όπως τρέχει από τα κεραμύδια. Το εσπέρας ετηγανήσαμε σικοτάκια μετά επιλοχίου και λοιπών υπαξιωματικών. Έξοχον φαγητόν» (Βελισσάριος ό.π.: 59).

Ενώ όσοι αποτύγχαναν να συντηρηθούν μόνοι τους, χαρακτηρίζονται με «οικιακούς» όρους, κάτι που δείχνει ότι η ταυτότητα του άντρα στην ειρήνη, που φροντίζει για την οικογένεια του, εξακολουθεί να υφίσταται και στον πόλεμο:

«Στα καζάνια του λόχου δεν ζυγώνουν οι περισσότεροι γιατί δεν τους αρέσει το συσσίο, αφού τρώνε ψητό κρέας. Στα καζάνια παρουσιάζονται μόνο οι συστηματικοί τεμπέληδες και ανάξιοι τελείως» (Καραγιάννης ό.π.: 197).

Για την Meyer (ό.π.: 64), η συμπερίληψη τέτοιων καταγραφών στον προσωπικό χώρο των ημερολογίων καταδεικνύει την σημασία που δίνουν οι στρατιώτες στην ικανότητα τους να δημιουργήσουν άνετες συνθήκες για τον εαυτό τους στις καταγραφές της ζωής τους ως στρατιώτες.

Όσο σημαντική ήταν η κατασκευή οικίας στην ταυτότητα των αντρών, όπως κατασκευάζεται στα ημερολόγια τους, ήταν και η έμφαση που έδιναν στην καθαριότητα, ώστε να καταπολεμήσουν την λάσπη που υπονόμει το ηθικό τους και τις ψείρες. Οι ψείρες ήταν ένα μεγάλο πρόβλημα που αντιμετώπιζαν οι στρατιώτες σε συνθήκες εκστρατείας. Ο Παρασκευαΐδης γράφει το 1919, ενόσω διέμεναν σε επιταγμένο σπίτι στο Κινίκ της Μικράς Ασίας:

«Εδώ πέρα μ' έφαγε η ψείρα. Δεν υπάρχει, βρε παιδιά, μεγαλύτερο βάσανο από τη φαγούρα της ψείρας και να μην έχεις τα μέσα να καθαριστείς. Δεν μπορούσα να ησυχάσω» (Παρασκευαΐδης ό.π.: 43).

Κατάφερε όμως να κατασκευάσει ένα είδος «φαρμάκου», γεγονός το οποίο καταδεικνύει την προσαρμοστικότητα τους. Η προσαρμοστικότητα είναι ένα από τα θεωρούμενα ως χαρακτηριστικά του ανδρισμού, καθώς βοηθά στο να αντιμετωπιστούν οι δυσκολίες:

«Ο απήγανος! Λέω μόνος μου: Αυτό είναι ένα βρώμικο φυτό και χωρίς άλλο μπορεί να είναι φάρμακο. Ας δοκιμάσω να τριφτώ παντού στο σώμα μου και ο Θεός βοηθός. Καταβρώμησα ολόκληρος αυτή τη νύχτα. Το θαύμα όμως έγινε! Έκανα, λοιπόν, μια μεγάλη ανακάλυψη που θα πρέπει να πάρω και δίπλωμα ευρεσιτεχνίας. Το φάρμακο το δοκίμασαν κι άλλοι απελπισμένοι. Δεν ξαναείδα πια ψείρα» (στο ίδιο: 45).

Οι ευκαιρίες για λουτρό χαιρετίζονταν στα ημερολόγια:

«31-5-21 Ξημερώνει ο καιρός καλός μας πήρανε να πάμε να κάνουμε λουτρά και να μας κόψουνε τα μαλλιά...» (Υφαντής: 22).

Καταγράφοντας την προσπάθειά τους να πλυθούν και να ξυριστούν, οι άντρες καταδείκνυαν το εύρος στο οποίο τα πολιτικά σύμβολα ανδρισμού, όπως η καθαριότητα και το φρέσκο ξύρισμα, συνέχιζαν να επηρεάζουν την συμπεριφορά τους σε συνθήκες πολέμου (Meyer ό.π.: 65). Επίσης, μεταξύ των στρατιωτών δημιουργούνται σχέσεις βασισμένες πάνω στην οικιακή συντροφικότητα, καθώς μοιράζονται δουλειές όπως το μαγείρεμα και η καθαριότητα, προσπαθώντας να κάνουν την παραμονή τους στο μέτωπο πιο άνετη.

Σημαντική για το ηθικό τους ήταν η λήψη της αλληλογραφίας, ενώ στενοχωριόνταν όταν δεν λάμβαναν τακτικά γράμματα. Ο Βελισσάριος γράφει στις 15 Νοεμβρίου 1912:

«Έλαβον πρῶιαν επιστολήν της Βασιλικούλας μου, η χαρά μου απερίγραπτος(...) έλαβον 20 σχεδόν επιστολάς Βασιλικούλας μου τας οποίας ανέγνωσα απλείστως» (...) Φλώρινα γράφω καθημερινώς Βασιλικούλας μου και στεναχωρούμαι μη λαμβάνων» (Βελισσάριος ό.π.: 61 – 62).

Και ο Υφαντής σημειώνει στις 27 Μαΐου 1921:

«Στεναχωρούμε πάλι καθότι γράφω τακτικά και γράμμα δεν λαβαίνω από το σπίτι μου» (Υφαντής: 21).

Η αλληλογραφία λειτουργούσε ως μια πηγή επαφής με το σπίτι, τα γράμματα υπενθύμιζαν στους άνδρες γιατί πολεμούσαν, ήταν μια πηγή για τα νέα από το σπίτι και «ένα σημαντικό συναισθηματικό διέξοδο για τους στρατιώτες» (Meyer ό.π.: 14).⁴³ Φαίνεται ότι ο αρνητικός αντίκτυπος όταν δεν λάμβαναν αλληλογραφία μπορεί να τους επηρέαζε και ψυχοσωματικά:

«Εδώ πέρα ούτε Γράμμα λαμβάνει κανείς ούτε χρίματα. απελπισία μεγάλη. και εγώ από την στενοχωριάν μου κάθουμαι καθημερινός ασθενής και η ασθένεια μου είναι Ελωνοσία. καθημερινός με έφαγε ο πηρετός. 18.10.21» (Μεντζάλης ό.π.: 32).

Ωστόσο η αλληλογραφία δεν λειτούργησε μόνο ως πηγή νέων μεταξύ του στρατιώτη και των οικείων του στα μετόπισθεν. Επίσης λειτούργησε ως χώρος όπου οι άνδρες μπορούσαν να συνεχίσουν να εκτελούν τους οικιακούς τους ρόλους, ακόμα

⁴³ Κατά την διάρκεια της Μικρασιατικής Εκστρατείας, εγγράμματες νεαρές αριστοκράτισσες κι ένθερμες πατριώτισσες της Σμύρνης, συγκρότησαν τον Σύλλογο «Αδελφή Στρατιώτου» και αναλάμβαναν να συντροφεύσουν και να εμψυχώσουν δι' αλληλογραφίας τους φαντάρους στα πεδία των μαχών (Παρασκευαΐδης ό.π.: 15). Ανάλογος σύνδεσμος απαντά για πρώτη φορά στην Αθήνα το 1918, ο οποίος επικεντρώθηκε αρχικά στην αλληλογραφία με τους στρατευμένους αρχικά του μακεδονικού και κατόπιν του μικρασιατικού μετώπου και δημιουργήθηκε και στην Κωνσταντινούπολη τον Αύγουστο του 1921 (Παπακώστας 2007: 13 και 27 – 28).

κι όταν προσπαθούσαν να ζήσουν τον πολεμικό ρόλο του στρατιώτη, μεριμνώντας για τους οικείους τους. Έτσι, εκτός του να λαμβάνουν δέματα με χρήσιμα για τον στρατιωτικό τους βίο πράγματα, όποτε μπορούσαν έστελναν και εκείνοι. Ο Υπολοχαγός κατά την διάρκεια των Βαλκανικών Πολέμων Ιωάννης Παπαδήμας γράφει:

«Ηγόρασα μερικά πράγματα δια να τα στείλω εις την θείαν Ουρανίαν, την Κατίαν και τον θείον Παναγιώτην» (Παπαδήμας 1993: 103).

Η μέριμνα για το σπίτι, φαίνεται ότι δεν ήταν χαρακτηριστικό μόνο των Αξιωματικών. Ο στρατιώτης Παρασκευαΐδης αν και χρειάζονταν χρήματα, σκέπτονταν ότι και στο σπίτι τους υπήρχαν ανάγκες:

«εκτός από ένα χρυσί εικοσόφραγκο που μου έδωσε ο πατέρας την ημέρα που τον αποχαιρέτισα, δεν του ζήτησα τίποτα άλλο μέχρι τώρα, ενάμισυ χρόνο, και τώρα θα γράψω να του ζητώ λεφτά; Δεν είναι ντροπή;» (Παρασκευαΐδης ό.π.: 119)

Σε κάποιους πολεμιστές έπαιζε ρόλο και το προπολεμικό επάγγελμα που ασκούσαν, συγχωνεύοντας την πολεμική και την οικιακή ταυτότητα τους και δείχνοντας ότι προσπαθούν να διατηρήσουν ένα ποσοστό ανεξαρτησίας μέσα στο «χωνευτήριο» προσωπικοτήτων που είναι ένα στρατιωτικό τμήμα:

30 Μαΐου 1921 (...) πήγα και έφτιαξα τον φωνογράφο του Γεωργ. Τούμπογλου εμπόρου και του πήρα 12 ½ δραχμές και το απόγευμα μου έχουν πει να πάγω να φτιάξω ένα άλλο φωνογράφο το μεσημέρι...(Υφαντής: 22)

Προσαρμοστικότητα έδειχναν και στις δυσκολίες της μάχης. Η εξοικείωσή με τους βομβαρδισμούς, ήταν ένα χαρακτηριστικό που τονίζεται σε αρκετές ημερολογιακές εγγραφές:

«1-7-21 Μόλις σηκώθηκα και πήγα παρά κάτου 100 βήματα ήτο μια βρύση πλύθηκα και γύρισα και πήγαινα προς το αυτοκίνητον ακούω και έσκασε κάποια οβίδα. Κοιτάζομε δεξιά αριστερά δεν βλέπουμε τίποτα. Κοιτάζομε απάνου κατόπιν ακούεις βουϊσμόν είδαμε εχθρικών αεροπλάνον ρίχνει άλλη παρα πάνου πάλιν αποτυχώς ρίχνει και Τρίτη και αυτή δεν επέτυχε τίποτα και κατόπιν έφυγε» (στο ίδιο: 23).

Οι άντρες έπρεπε να δείξουν ότι δεν φοβούνται, ώστε να συμμορφωθούν στο ηρωικό ιδανικό στρατιωτικής συμπεριφοράς. Καταγράφουν με υπερηφάνεια την ικανότητα τους να αντιμετωπίσουν τον τρόπο του βομβαρδισμού, όπως ο στρατιώτης Απόστολος Πουλόπουλος, στις 9 Οκτωβρίου 1912, κοντά στα υψώματα του Σαρανταπόρου:

«Αί οβίδες εκρύγνυντο ολίγα βήματα μακράν μας άνωθεν των κεφαλών μας αλλά δεν μας κάμνουν καμμίαν εντύπωσιν. Ιδιάζουσα οσμή αισθανόμεθα προερχομένην εκ της πυρίτιδος» (Πουλόπουλος 1993: 43).

και την σπουδαιότητα του να αντέχουν στον κίνδυνο στην οικοδόμηση της ταυτότητας τους ως στρατιώτες.

Πόνος, βάσανα και θυσία, αποτελούσαν μέρος της απόκτησης ανδρισμού (Mosse 1996: 112). Παρά τους φόβους που σε μεγάλο βαθμό η εμπειρία του πολέμου εμπεριέχει, οι άντρες ικανοποιούνταν με την ικανότητα τους να αντέχουν τους τρόμους του πολέμου και συχνά καταγράφουν τις στιγμές όπου κατακτούσαν τους φόβους τους, καταδεικνύοντας ταυτόχρονα το εύρος στο οποίο οι αντιδράσεις τους ποικίλουν, σύμφωνα με την ψυχική διάθεση και τις εκάστοτε συνθήκες. Αυτή είναι μία εξύμνηση του ηρωισμού και της αντοχής που βρίσκουμε συχνά στις ημερολογιακές καταγραφές, επιτρέποντας τους να αντισταθμίσουν τις καταγραφές ταλαιπωριών και φόβου με μια αίσθηση υπερηφάνειας, λόγω των κατορθωμάτων τους ως άτομα και ως μέλη μιας ομάδας. Ο Καραγιάννης υπερηφανεύεται για ένα κατόρθωμα του, τον Ιούλιο του 1920:

«Δεν θέλω να καυχηθώ, 2 είμαστε που πρωτοπήκαμε στο χωριό» (Καραγιάννης ό.π.: 153).

Αντίθετα με το δικό τους θάρρος, η θέα του εχθρού που υποχωρεί προκαλεί αισθήματα χαράς, καθώς επιβεβαιώνει την ανωτερότητα τους ως πολεμιστές. Ο Δομουχτής σημειώνει στο ημερολόγιο του, την υποχώρηση του εχθρού κατά την προέλαση προς τον Σαγγάριο:

«Εβγήκαμε όλοι οι τσολιάδες εις ένα ύψωμα και εβλέπαμε τον εχθρόν που έφευγε. Τι ωραίον θέαμα που ήταν εκείνο» (Δομουχτής ό.π.: 63).

Ένα από τα χαρακτηριστικά του ανδροπρεπή άνδρα είναι ότι επιτελεί, μέσω πράξεων που τις βλέπουν όλοι, ώστε να κριθεί συλλογικά (Gilmore 1990: 36). Κάποιος επιβεβαιώνει διαρκώς τον ανδρισμό του με πρακτικές που επιδεικνύουν την ενεργητικότητα του και όχι την παθητικότητα του. Η επιτέλεση αυτή στον πόλεμο, γίνεται στο πεδίο της μάχης και η κρίση έρχεται από τους συμπολεμιστές τους. Γι' αυτό οι άντρες, συχνά καταγράφουν τον έπαινο και την εκτίμηση των συναδέλφων τους, για τις πράξεις τους:

Ο Αξιωματικός του Πυροβολικού Παπαδήμας μετά από κάποιες επιτυχείς βολές υποστήριξης του πεζικού, καταγράφει τον Νοέμβριο του 1912:

«Καθ' οδόν πεζοί με ζητοκραυγάζουν δια το πυροβολείον» (Παπαδήμας ό.π.: 91).

Ο ίδιος πάλι σημειώνει αργότερα την αναγνώριση από τους δικούς του στρατιώτες. Εδώ είναι φανερό και η ιδιαίτερη σημασία που δίνει στην γνώμη που έχουν γι' αυτόν οι υφιστάμενοι του, καθώς θεωρεί ότι τους φρόντισε. Μία φροντίδα που φανερώνει ότι το χάσμα μεταξύ Αξιωματικών και στρατιωτών υπήρχε, αλλά συχνά δεν

ήταν αγεφύρωτο και επιβεβαιώνει τον Ashplant (2007: 75) όταν λέει ότι αναπτύσσονταν σχέσεις πατερναλισμού από πλευράς Αξιωματικών:

«Το μεσημέρι αποχαιρέτησα τους άνδρας μου με λίγα λόγια. Δεν ειμπόρεσα όμως να κρατησω τα δάκρυα που μου ήλθαν στα μάτια (...) πολλοί δακρυσμένοι για να μου σφίξουν το χέρι. Ο επιλοχίας Μπουντούρης μου έδωκεν έγγραφον αποχαιρετιστήριον προσφώνησιν εκ μέρους όλης της πυρ/χίας, η οποία όταν αργότερα την εδιάβασα με συνεκίνησε διότι είδα ότι οι κοπτοι και αί φροντίδες αναγνωρίζονται από τους στρατιώτες πολλάκις πλειότερον από τους ανωτέρους» (στο ίδιο: 119).

Και ο στρατιώτης Καραγιάννης γράφει για την εκτίμηση που τρέφουν στο πρόσωπο του οι συναδέλφοι του:

«Εγώ χαίρομαι την εκτίμηση των συναδέλφων μου ως και του Δεκανέα ακόμα που μ' εξαιρούν από τις υπηρεσίες και τις αγγαρείες» (Καραγιάννης ό.π.: 253).

Συμπεριλαμβάνοντας περιγραφές οικιακής δημιουργικότητας και αντοχής στον τρόπο του πολέμου στα ημερολόγια τους, οι άντρες κατασκεύαζαν τους εαυτούς τους μέσα σε αυτά τα προσωπικά έγγραφα, ως ικανούς να προσαρμοστούν σε σκληρές συνθήκες, παρόλο που επίσης χρησιμοποιούσαν τον ίδιο χώρο για να εκφράσουν τα παράπονα τους, όπως θα δούμε παρακάτω.

Τα Παράπονα

Οι ημερολογιογράφοι μας σημειώνουν πολύ συχνά τις ταλαιπωρίες και τα βάσανα τους. Η Meyer (ό.π.: 50 – 53) υποστηρίζει ότι οι στρατιώτες συχνά καταγράφουν τα παράπονα τους ως μια αντίδραση στις καταστάσεις τις οποίες βιώνουν. Η καταγραφή των παραπόνων τους ακόμα και στην ιδιωτικότητα των ημερολογίων, είναι ο μόνος τρόπος για να θέσουν ένα αίτημα ως ατομικοί δρώντες εντός του αποπροσωποποιημένου πλαισίου της στρατιωτικής υπηρεσίας.

Οι μετακινήσεις με τον σιδηρόδρομο ήταν δύσκολες:

«... πήγαμε εις το τραίνο εις ένα βαγόνι που βάζουνε τα άλογα 50 άτομα και είμεθα μέσα όπως βάζουνε τα ψάρια στο τηγάρι (...) Και υποφέραμε όλη την νύχτα να ταξιδεύουμε (...) εις Ουσάκι» (Υφαντής: 6).

Αλλά και η αναμονή χωρίς επαρκή διοικητική μέριμνα. Ο Δομουχτής αν και τραυματίας γράφει για την παραμονή του στο Ουζούμπτη, όπου βρίσκονταν το Γ' Αυτοκίνητο Χειρουργείο της Στρατιάς, μετά την μάχη του Σαγγαρίου:

«Εκαθήσαμε δε εκεί πέντε ημέρας νηστικοί, διψασμένοι, σκονιασμένοι, ψυριασμένοι» (Δομουχτής ό.π.: 81).

Συχνά παραπονιούνται για τις πορείες. Ειδικά στην αρχή όταν δεν έχουν συνηθίσει στο βάρος του στρατιωτικού φόρτου. Η δίψα και ο καύσωνας είναι εχθροί στην προσπάθεια αυτή, σωματική αλλά και ταυτόχρονα ψυχική, καθώς πρέπει να

αποδείξουν στον εαυτό τους και στους συναδέλφους τους ότι διαθέτουν αντοχή, μία ιδιότητα την οποία πρέπει να διαθέτουν επαρκώς οι άνδρες – στρατιώτες. Ο στρατιώτης, Απόστολος Πουλόπουλος, ο οποίος υπηρετούσε την θητεία του όταν κηρύχθηκαν οι Βαλκανικοί Πόλεμοι, γράφει:

«Πέμπτη 27 Σεπτεμβρίου (...) η πορεία μου εφάνη πολύ κοπιαστική υπό το βάρος του γυλιού το οποίο πρώτη φορά εγνώριζον (...) Υποφέραμεν από δίψαν διότι δεν μας έδιδαν νερό οι αφιλόξενοι χωρικοί» (Πουλόπουλος ό.π.: 40).

Διάφορες ιστορίες ζωής δείχνουν σώματα που υπό πίεση φτάνουν στα όρια τους (Connell 1996: 56 – 57). Ο σύγχρονος ανδρισμός ήταν ένα στερεότυπο που παρουσίαζε μια εικόνα, που έπρεπε να βασίζεται πάνω στην εξωτερική εμφάνιση ώστε να κριθεί η αξία ενός άντρα (Mosse 1996: 5). Μια τέτοια σωματικότητα είναι κεντρική στην εμπειρία του πολέμου και στις αφηγήσεις της (Meyer ό.π.: 9) και περιλαμβάνει αφηγήσεις εξάντλησης και μη επάρκειας της αντοχής ενός άνδρα. Συχνά οι στρατιώτες γράφουν για την ανεπάρκεια του σώματος τους να ανταποκριθεί στις απαιτήσεις αυτές.

Κατά την διάρκεια των Βαλκανικών Πολέμων, ο στρατιώτης Πουλόπουλος σημειώνει ότι παραλίγο να μην αντέξει στην πορεία:

«Εξακολουθεί αδιάκοπος πορεία υπό βροχήν επί ωργωμένου εδάφους. Κόπωση υπερβολική, μόλις αντέχω» (Πουλόπουλος ό.π.: 49).

Την παραλίγο αποτυχία του στο να ανταποκριθεί στις σωματικές απαιτήσεις του ρόλου του στρατιώτη, περιγράφει και ο στρατιώτης Βελισσάριος:

«12 [Οκτωβρίου 1912] Παρασκευή. Αναχώρησις από Γκερλί διά Λάρισσαν σιδηρ/κώς ευτυχώς. Μετάβασις εκ σταθμού εις πλατείαν πορεία μετά γυλιού μιας ώρας και περί την μεσημβρίαν. Παρ' ολίγον να μείνω εις τον δρόμον» (Βελισσάριος ό.π.: 57).

Ήταν τόσο έντονο αυτό το συναίσθημα που λέει ότι δεν τα ένιωθε ως μέρος του σώματος του:

«Αν δεν έβρισκον ζώνον να ιππέεσω θα έμενον εις τον δρόμον, μου ήτο αδύνατον να βαδίσω από τους πόνους(...) Τα πόδια μου δεν τα αισθάνομαι από τους πόνους, νομίζω δεν αποτελούν μέρος του σώματος μου» (στο ίδιο: 65).

Ο Κεφαλογιάννης περιγράφει πόσο δυσκολεύεται στην πορεία, φορτωμένος με τον γυλιό, υπό συνθήκες καύσωνα:

«20 Ιουλίου [1920], Δευτέρα (...) Η πορεία ήτο κακή λόγω του καύσωνος και ιδίως του γυλιού (...) Κατά την πρωίαν ταύτην είχομεν εξ ηλιάσεως και ασθενείς» (Κεφαλογιάννης ό.π.: 37).

Συχνά είναι τα παράπονα τους για τις ψείρες:

«στην Προύσαν(...) μας βάλαν εις κάτη παλαιόσπιτα όλο ψύρες. Μας έφαγε οι ψύρα. Δεν ξεύρουμαι τη να κάνουμαι χαθήκαμαι. Στας 3 του Μηνός μας στίλαν πάλην εις άλω

παράρτημα χειρότερον. Με έπιασε και πиретός από την Στενοχωρίαν μου» (Μεντζάλης ό.π.: 26).

Και:

«14 Αυγούστου, Παρασκευή ...Έπλυνα τα εσώρουχα ή μάλλον τα έβρασα μαζί με το σακκάκι, διότι είχα ψείρες. Επειδή ο καιρός ήτο συννεφώδης δεν εστέγνωσαν καλά. Έκανα και λουτρό. Δι' όλα ταύτα εκρύωσα» (Κεφαλογιάννης ό.π.: 57).

Άλλες φορές πάλι, γκρίνιαζαν για την κατάσταση της υγείας τους:

«3 [Δεκεμβρίου 1912]. Παρουσιάσθην ιατρόν και με αφήκε ελεύθερον. Έχω πυρεπτόν και εν γένει ευρίσκομαι εις ελεινήν κατάστασιν» (Βελισσάριος ό.π.: 63).

Τα παράπονα τους αυτά αφορούν περισσότερο σε άμεσες περιστάσεις, χωρίς να ασκούν μια ευρύτερη πολιτική κριτική σχετικά με την διεξαγωγή του πολέμου. Υπάρχουν όμως και καταγραφές όπου ασκούν κριτική για τον πόλεμο. Ο Αξιωματικός του Ιππικού, Τιμολέων Βάσσος, παρότι κατάγονταν από οικογένεια στρατιωτικών, ασκεί κριτική στον πόλεμο με τους Βουλγάρους, χαρακτηρίζοντας τον ως περιπτή αιματοχυσία:

«Τα αποτελέσματα ήσαν όλα υπέρ ημών αλλά περιπτή αιματοχυσία δι ήν ευθύνεται η κυβέρνησις μη λαβούσα εκ των προτέρων τα μέτρα της ώστε να κανονισθούν αι σχέσεις μας μετά των συμμάχων (...) Παίζουν σκάκι με κουκιά. Είμεθα 9 χιλιάδες και έχουμεν ως εξάγεται 30.000 απέναντι μας και πλέον» (Βάσσος 1993: 192 – 194).

Ο Καραγιάννης (ό.π.: 203) φαίνεται να απορεί για την απόφαση συνέχισης του πολέμου έως την Άγκυρα:

«είναι άγνωστο γιατί η ελληνική κυβέρνηση αποφάσισε να συνεχίσει το πόλεμο».

Παρομοίως ο Δεκανέας Γιάννης Κουτσονικόλας, ανησυχεί για την προέλαση του 1921:

«Αχ! Αχ! Θα γίνει επίθεσις (προέλασις)» (Κουτσονικόλας 2008: 149).

Ο Καραγιάννης αργότερα, γράφει για τον αρνητικό αντίκτυπο στο ηθικό των στρατιωτών, όταν μαθαίνουν τα αρνητικά αποτελέσματα των προσπαθειών σύναψης ανακωχής που γίνονταν το 1922, πριν την καταστροφή:

«ο στρατός απογοητεύεται, ζητά αποστράτευση ή Πόλεμο» (Καραγιάννης ό.π.: 246).

Ενώ στον Α΄ Βαλκανικό Πόλεμο, ο Βελισσάριος είχε καταγράψει την γνώμη του για την συνέχιση των επιχειρήσεων και τον αρνητικό αντίκτυπο στο ηθικό των στρατιωτών:

«30 [Νοεμβρίου] Παρασκευή. Ειδοποιήθημεν κοιμώμενοι ακόμη και εν ώ είχομεν σχηματίσει την πεποίθησιν ότι θα εμέναμεν πλέον εν Φλωρίνη μέχρις απολύσεως μας, ότι αναχωρούμεν προς την Κορυτσά και εκείθεν Ιωάννινα. Αδύνατον να περιγράψω την απελπισίαν που με εκυρίευσεν (...) 13 (Δεκεμβρίου) Απαισία διαδόσεις κυκλοφορούν περι

διακοπής διαπραγματεύσεων. Μας έχει κυριεύσει όλους απελπισία» (Βελισσάριος ό.π.: 62 και 64).

Φαίνεται πως τα ημερολόγια τους πρόσφεραν έναν χώρο όπου μπορούσαν να σχολιάσουν τις προκλήσεις που η πολεμική εμπειρία έθετε στην ταυτότητα τους ως στρατιώτες. Το εύρος στο οποίο οι συνθήκες της υπηρεσίας τους στο μέτωπο υπονόμει την αίσθηση της ανδρικής ταυτότητας τους, μπορούμε να το δούμε σε αυτή την αίσθηση της απογοήτευσης για την συνέχιση του πολέμου που πολλοί εξέφραζαν.

Ο Ενθουσιασμός

Όλοι οι Έλληνες ανατράφηκαν και επηρεάστηκαν από την αλυτρωτική ιδεολογία της *Μεγάλης Ιδέας*, που σφράγισε την συλλογική συμπεριφορά τους, μέχρι την μικρασιατική καταστροφή (Μαρκέτος ό.π.: 273).

Εκτός από την καταγραφή της καθημερινότητας τους και των παραπόνων τους για τις δυσκολίες που βιώνουν, οι στρατιώτες, κυρίως στις πρώιμες καταγραφές τους, περιγράφουν ένα αίσθημα γνήσιου ενθουσιασμού για τον πόλεμο ως εκπλήρωση του εθνικού τους καθήκοντος. Ο αξιωματικός Παπαδήμας περιγράφει τα συναισθήματα των στρατιωτών με την έναρξη του Α΄ Βαλκανικού Πολέμου:

«από της μεσημβρίας της σήμερον εκηρύχθη ο πόλεμος προς τους Τούρκους. Οι στρατιώται μας ζητωκραυγάζουν με θέρμην» (Παπαδήμας ό.π.: 72).

Συναισθήματα ενθουσιασμού, καταγράφει και ο Λοχίας Παναγιώτης Δημόπουλος, όταν έμαθε ότι η Μονάδα του θα πολεμούσε στην εκστρατεία στην Ουκρανία. Συνδέει την αναχώρηση του αυτή με την Πόλη (Κωνσταντινούπολη), αλλά και με την περιπέτεια, γιατί θα δει «άλλο κόσμο»:

«Σταυρός Χαλκιδικής, Ιανουάριος 1919 (...) ήμην ενθουσιασμένος που θα πήγαινα στη Ρωσία διότι θα έβλεπα την Πόλι και εν γένει άλλο κόσμο. Τον κίνδυνο ουδόλως έβαζα στο νου μου, Όχι μόνο εγώ αλλά και πολλοί άλλοι» (Δημόπουλος 2002: 52).

Στην Μικρασιατική Εκστρατεία, όπως Χαρακτηριστικά σημειώνει ο Παρασκευαΐδης στην αρχή της πολεμικής του εμπειρίας:

«ήμουνά πολύ κεφάτος και χαρούμενος, όπως όλοι οι συνάδελφοι μου, που θα πηγαίναμε στην Ανατολή να δούμε καινούργια μέρη, να σεργανίσουμε και να λευτερώσουμε τ' αδέλφια μας» (Παρασκευαΐδης ό.π.: 25).

Την χαρά του για το ότι θα πολεμήσει καταγράφει και ο Μικρασιάτης Σταύρος Δομουχτσής:

«Την 7^η Απριλίου, ημέρα Τετάρτη, 24 πατριωτάκια, δύο ηλικίες, το 27 και 28 ετών, εβγήκαμε από το χωριό με χαρά» (Δομουχτσής ό.π.: 47).

Σημαντικό ρόλο στις καταγραφές τους παίζουν και οι αντιδράσεις των πολιτών. Ο Αξιωματικός Πετροπουλάκης καταγράφει τον ενθουσιασμό των κατοίκων της Πρέβεζας, στην έναρξη των Βαλκανικών:

«ο λαός της Πρεβέζης μας υπεδέχθη διά αποθεωτικού ενθουσιασμού, σημαίων, ζητωκραυγών (...) εις δε στρατιώτης ενθουσιαθείς επυροβόλησεων εξάκεις διά πιστολίου» (Πετροπουλάκης ό.π.: 151).

Το κλίμα ενθουσιασμού που επικρατούσε στις πρώτες ημέρες της παρουσίας του Ελληνικού Στρατού στην Σμύρνη, περιγράφει γλαφυρά ο Υφαντής:

«...μας έγινε υποδοχή δια κανονιοβολισμών των πλοίων και να σφυρίζουν όλα τα πλοία και πλήθος πολύ συνάχθηκε Σμυρνοί και να μας χαιρετούν (...) μόλις βγήκαμε από την Σμύρνην ήβραμε το Κορδελιό πάρα πολύ ωραίο μέρος ωραία άνθη να σκεπάζουν τους τοίχους των σπιτιών άνδρες και γυναίκες να προσμένουν το τραίνο και να βαστούν την Ελληνική σημαία εις τα χέρια και την εικόνα του βασιλέως Κωνσταντίνου και να μας εύχονται και να κλαίνε...» (Υφαντής: 3 – 5).

Αυτά τα συναισθήματα χαράς, φανερώνουν έναν εαυτό ο οποίος συνδυάζει το κυρίαρχο ιδεολογικό πλαίσιο της εποχής την *Μεγάλη Ιδέα* και την ταύτιση του με έναν στρατιωτικό ηγεμονικό ανδρισμό, όπως εκφράζονταν από την ηγεσία της χώρας. Ο Δημόπουλος Γράφει στον Α΄ Π. Π τα συναισθήματα του για τον Ελευθέριο Βενιζέλο και τον σκοπό όσων περνά στο μέτωπο:

«Μέτωπο Στρυμόνα, 27 Ιουλίου 1918. Υπηρεσία 2-3. Άγιος βορράς με έκανε να διπλωθώ με ότι είχα και δεν είχαν για να καθήσω 1 ώρα στο παρατηρητήριο. Αναλογιζόμουν τα παρόμοια μεγαλεία που επρόκειτο να υποφέρω τον χειμώνα, υπερήφανα όμως γιατί ένιωθα πως θα υπέφερον για την γλυκειά ιδέα της ωραίας πατρίδος και για την ιδέα συγχρόνως του μεγάλου αρχηγού της που οδηγεί αυτήν εις τον ιερόν δρόμον της προς εκπλήρωσιν της μεγάλης ιδέας όλων των αδελφών» (Δημόπουλος ό.π.: 28).

Ο Υφαντής και η Μονάδα του, έφτασαν στην Σμύρνη την 25^η Μαρτίου 1921. Οι περισσότεροι στρατιώτες είχαν φιλοβασιλικά αισθήματα και ταυτίζονταν με τον Βασιλιά Κωνσταντίνο, όπως δείχνει η παρακάτω εγγραφή του, όπου καταγράφει τα τεκταινόμενα την επόμενη ημέρα, καθοδόν για τον σταθμό του τραίνου που θα τους προωθούσε στην μικρασιατική ενδοχώρα:

«Πυροβολώντας εις όλον τον δρόμο και εις την πόλη εις τον σταθμόν ήτο η μουσική και παιάνιζε του αετού τον γιο ενθουσιώδης ο στρατός να άδει του αετού τον γιο και να ζητωκραυγάζουν, πλήθος δε γυναικών και ανδρών να φωνάζουν στο καλό και ο θεός και η Παναγιά μαζί σας και με το καλό να γυρίσετε (...) κάποιον τσουλιά όπου ερχότανε απ έξω του αετού ο γιος τραγουδούσε και είχε το Μάνλιχερ γεμάτο και πυροβολούσε μέσα εις του σταθμό απάνω να τρυπά τα κεραμίδια του σταθμού (...) και να εξακολουθεί αυτόν να λέγει να μας ζήσει ο Κότσος» (Υφαντής: 4 – 5).

Τα Διαλείμματα από τον Πόλεμο

Πέρα από τον αρχικό ενθουσιασμό τους για την εκστρατεία ως εκπλήρωση του εθνικού τους ρόλου, σημαντικό ρόλο στην καθημερινότητα τους φαίνεται να παίζουν οι όποιες διασκεδάσεις μπορούν να έχουν οι στρατιώτες σε έναν πόλεμο, τα απαραίτητα διαλείμματα για να ανασυντάξουν τις ψυχικές και σωματικές τους δυνάμεις. Συνήθως τέτοια διαλείμματα υπήρχαν στα μετόπισθεν, ή σε περίοδο παύσης των εχθροπραξιών, όπως συνέβαινε με τις θεατρικές παραστάσεις ή και τις κινηματογραφικές προβολές οι οποίες οργανώνονταν στο μέτωπο. Ο Παρασκευαΐδης περιγράφει τον θίασο που είχε στήσει η Μονάδα του στο χωριό Σουσουζ – Κιόι, κοντά στο Αφιόν Καραχισάρ, όταν πλέον ο Ελληνικός Στρατός είχε μεταπέσει σε αμυντική κατάσταση, το 1922:

«Κοντά σε όλα, για την καλοπέραση μας έχουμε και την ψυχαγωγία μας. Έξω από το χωριό σ' ένα κατάλληλο αμφιθεατρικό μέρος μιας ρεματιάς στήσαμε μια θεατρική σκηνή. Επήγα στο Αφιόν Καραχισάρ και ψούνισα ύφασμα για σκηνικά και παρασκήνια. Συχνά δε έρχεται συνεργείο Κινηματογράφου και παίζει μια φορά την εβδομάδα» (Παρασκευαΐδης ό.π.: 252).

Οι στρατιώτες εκτιμούσαν ιδιαίτερα και περιέγραφαν με λεπτομέρεια τις διασκεδάσεις αυτές. Ο Καραγιάννης σημειώνει πως λειτουργούσε ο θίασος στην δική του Μονάδα και πάλι το 1922:

«Η ομάδα των ηθοποιών αποτελείται από 7 άτομα 4 άντρες και 3 γυναίκες. Στο θέατρο πηγαίνουμε κατά λόχους και κατά σειρά» (Καραγιάννης ό.π.: 245).

Και παρακάτω γράφει το θετικό αποτέλεσμα του θεάτρου στο ηθικό τους:

«Το Θέατρο της Μεραρχίας είναι μεταβατικό. Πότε πηγαίνει στο ένα σύνταγμα και πότε στο άλλο (...) και κάθε βράδυ παρασταίνει διάφορα νούμερα κι έτσι η φανταρία που παρακολουθεί το θέατρο, ξεχνάει τις στενοχώριες της» (στο ίδιο: 253).

Η διοργάνωση τέτοιων δραστηριοτήτων, έχει στοιχεία οικιακότητας και τόνων ταυτόχρονα την συντροφικότητα μεταξύ των στρατευμένων:

«Χτες βράδυ ήρθε ο θίασος του Ξύδη – Ορλάνδου και έπαιξε τους “Μυλωνάδες”. Προτού αρχίσει η παράσταση, φωτογραφηθήκαμε όλοι μας μέσα στο θέατρο και έμεινε η φωτογραφία αυτή ενθύμιο» (Παρασκευαΐδης ό.π.: 253).

Δεν παρέλειπαν να καταγράφουν τις ευκαιρίες που είχαν να γλεντήσουν με τους συναδέλφους τους. Ο Υφαντής γράφει στο ημερολόγιο του για την περίοδο που βρίσκονταν στο Ουσάκ:

«Ψηθήκανε τα αρνιά και καθίσαμε και φάγαμε (...) και είπαμε πίπερμαν κρασί της μποτίλιας μεζέ και λοιπά περάσαμε σχεδόν καλά το βράδυ μέθυσσα (...) γλεντήσαμε μέχρι της 12ης Μ.Μ. (...) Εις τας 20-4-21 (...) ηύρα τον Αραπάκη και έπαιξε το διολί εις του σπιτονοικοκύρη το δωμάτιον με φωνάξανε και μένα καθίσαμε και αρχίσαμε το ούζο και μεζέ φύγανε κάτι

άλλα παιδιά εκεί στρατιώτες και ήλθανε κάτι ελληνοπούλες αρχίσανε το χορό και γλέντι (...) γλεντήσαμε ώρες.» (Υφαντής: 10 – 11).

Συχνά μετά τις νίκες οι Έλληνες στρατιώτες είχαν την ευκαιρία να γιορτάσουν. Ο Δομουχτσής σημειώνει μετά την κατάληψη του Εσκή Σεχίρ:

«την Τετάρτην το μεσημέρι, κατελήφθη το Εσκή Σεχίρ και την Πέμπτη την αυγήν και η Καβαλίτσα (Κοβαλίτσα: οικισμός ανατολικά του Εσκή Σεχίρ). Και εκείνες τες ημέρες είχαμε χαρές αγάλι... με τες κότες μας και τα αρνιά στες σούβλες» (Δομουχτσής ό.π.: 55).

Στις δύσκολες συνθήκες του πολέμου, οι άνδρες δικαιολογούνται απλά να χαίρονται που ήταν ζωντανοί. Ταυτόχρονα τα διαλείμματα αυτά τους έδιναν την δύναμη να αντέξουν και μέσω αυτής της αντοχής να αποδείξουν ότι είναι επαρκώς στρατιωτικοποιημένοι.

Παρομοίως καταγράφουν την χαρά τους κάτω από δύσκολες συνθήκες:

«18-4-21 ξημερώνει Πάσχα μας σηκώνουνε να πάρουμε μαγειρίτσα(...) δεν τρωγότανε ούτε για μαγειρίτσα έμοιαζε. Ξημέρωσε ψήσαμε τα αρνιά και έως ότου να ψηθούν τα αρνιά είχανε φτιάξει κούνιες εκεί οι Έλληνες και δίναμε από εικοσιπέντε λεφτά και παγαίναμε και κουνιόμασταν» (Υφαντής: 9 – 10).

Ο Mosse (1996: 111) σημειώνει ότι κατά τον Α΄ Π. Π., η αίσθηση ότι οι στρατιώτες πέτυχαν την ελευθερία του να «είναι άντρες» μέσα από τον πόλεμο, ήταν ευρέως διαδεδομένη. Δεν οδηγούσε απαραίτητα στον εκβαρβαρισμό, αλλά μπορούσε να βοηθήσει στο να λυθούν διλλήματα όπως να είναι ταυτόχρονα κάποιος ποιητής και άνδρας. Έτσι το να γράψουν στιχάκια ή ακόμα και να κάνουν κούνια σαν παιδιά, όπως αντίστοιχα βλέπουμε ότι δεν έχει πρόβλημα να αναφέρει ο Υφαντής, δεν αποτελούσε απειλή για τον ανδρισμό τους, αφού τον είχαν ήδη αποδείξει με το να βρίσκονται στο μέτωπο.

Στρατιωτικό Χιούμορ

Εκτός από τις διασκεδάσεις, ένα ακόμα χαρακτηριστικό της ζωής στο μέτωπο που ενίσχυε το αίσθημα της συντροφικότητας, κάνοντας τους να θυμούνται περισσότερο τις ευχάριστες στιγμές, παρά τον τρόμο, είναι το χιούμορ (Meyer ό.π.: 146).

Το χιούμορ είναι μια συχνή αντίδραση των στρατιωτών στον πόλεμο. Ο Thomson (2003: 102 – 103) διαπίστωσε ότι οι στρατιώτες του ANZAK συχνά χρησιμοποιούσαν

Εικόνα 9

Ο στρατιώτης Δημήτρης Υφαντής (πάνω αριστερά) σε αναμνηστική φωτογραφία με τους συναδέλφους του. Οι αναμνηστικές φωτογραφίες ήταν κάτι κοινό, ειδικά στα μετόπισθεν και οι στρατιώτες προσπαθούσαν να διασκεδάσουν όποτε έβρισκαν ευκαιρία. Ο στρατιώτης με το βιολί (κάτω δεξιά) ήταν ο γνωστός βιολιστής της Εύβοιας Γιώργος Παύλου Αραπάκης.

διάφορους προσωπικούς τρόπους για να αντέξουν την ζωή στο μέτωπο, με τους περισσότερους να υιοθετούν μια μοιρολατρική συμπεριφορά που την εξέφραζαν με την ιδιαίτερη γλώσσα και το χιούμορ των χαρακωμάτων. Παρόμοιες συμπεριφορές υιοθέτησαν και οι Έλληνες στρατιώτες προσπαθώντας να «ελαφρύνουν» το κλίμα:

«πήρανε οι φαντάροι 2 γαϊδούρια και τα στολίσανε με νυφικά ρούχα. Στον ένα γαϊδάρο φόρεσαν την αντρική στολή, και στο κεφάλι του βάλανε καινούργιο φέσι κόκκινο, στα πίσω πόδια φόρεσαν καινούργιες φαρδιές βράκες, στη μέση ζώνη κατακαίνουρη. Και στον άλλο γάδαρο, εσεκλ που λένε οι τούρκοι, φόρεσαν μεταξωτά φουστάνια, στο κεφάλι του βάλανε τσεμπέρι μανδήλι μεταξωτό και φερετζέ» (Καραγιάννης ό.π.: 269 – 270).

Ο Καραγιάννης, όπως και η πλειοψηφία των πολεμιστών της εποχής, προέρχεται από αγροτική οικογένεια. Αυτή η αγροτική κουλτούρα συνδυάζεται ενδεχομένως με κάποια καρναβαλικά χαρακτηριστικά, ένα καρναβαλικό πνεύμα, όπως το ονομάζει η Bourke (1999: 37) όπου η αντιστροφή της ορολογίας σε επίπεδο λόγου (έλεγχος καλημέρα, ενώ πήγαινες για να σκοτώσεις) συμβόλιζε την καρναβαλική μάσκα: έδινε εξουσιοδότηση στους άντρες να αντιστρέψουν την ηθική εντολή, ώστε να είναι ικανοί να σκοτώσουν παραμένοντας αθώοι. Επίσης, είναι πιθανό ο γαϊδάρος να συμβόλιζε τον Τούρκο⁴⁴ και να ήθελαν έτσι να σατιρίσουν τον αντίπαλο τους.

Συχνά αντιμετώπιζαν μια δυσάρεστη κατάσταση με χιούμορ, ώστε να ανταπεξέλθουν σε αυτήν:

«Κείνη τη μέρα με βαστούσε «κόψιμο» δυνατό και βγήκα δύο φορές από τη φάλαγγα μου για να...ξαλαφρώσω. Τώρα που πλησιάζουμε το Μπαλούκεσερ μου ερχότανε και τρίτη και ντρεπόμουνα μπροστά στον κόσμο...αλλά καθώς προχωρήσαμε λίγο, μια σειρά πεντέξι δίπλα στο δρόμο έκαναν την ίδια δουλειά. Τότε κάθισα κι εγώ δίπλα τους και με απάθεια σεργιανούσα τη φάλαγγα που περνούσε. Οι φαντάροι από τη φάλαγγα μαε φώναζαν: Καλή όρεξη! Εμείς απαντούσαμε: Ορίστι...» (Παρασκευαΐδης ό.π.: 66).

Ακόμα και το πρόβλημα με τις ψείρες, το αντιμετώπιζαν με αυτό τον τρόπο, προσπαθώντας να μην τους ρίξει το ηθικό:

«την εσπέραν τη αρχηγία του επιλοχίου μας ανεκαλύψαμεν τας προφυλακάς του εχθρού (φθείρας) και συνεπλάκημεν μετ' αυτού όντος πολυαρίθμου» (Βελισσάριος ό.π.: 61).

Οι ημερολογιακές εγγραφές τους που αφορούν στην στρατιωτική τους καθημερινότητα, υπογραμμίζουν τα προβλήματα που αντιμετώπιζε ο ελληνικός Στρατός. Κρύο, βροχές και υγρασία, σε συνδυασμό με τον ατελή εξοπλισμό των καταυλισμών, δυσκόλευαν την ζωή τους. Η ποσότητα και η ποιότητα της τροφής και

⁴⁴ Έχει υποστηριχθεί από καθηγητή του Πανεπιστημίου Gazı της Άγκυρας, ότι ο όρος «Τούρκος» στην Οθωμανική περίοδο σήμαινε γαϊδάρος και ήταν ένας προσβλητικός χαρακτηρισμός (<https://www.theapricity.com/forum/showthread.php?124409-Ottomans-didnt-call-themselve-Turk>).

του νερού δεν ήταν πάντοτε ικανοποιητική, η έλλειψη καθαριότητας και οι ψείρες ευνοούσαν την χειροτέρευση της υγείας των στρατιωτών, ρίχνοντας παράλληλα το ηθικό τους.

Όλα αυτά τα αντιμετώπιζαν με παράπονο αλλά και με προσαρμοστικότητα, η οποία τους επέτρεπε να συνεχίσουν να πολεμούν, επιβεβαιώνοντας με αυτό τον τρόπο την ταυτότητα τους ως μαχητές. Αυτή η στρατιωτική τους ταυτότητα ήταν σε συνεχή «διάλογο» με μια πιο «οικιακή» πλευρά τους, αυτή που τους επέτρεπε να επινοούν διάφορες κατασκευές (όπως «φάρμακα» για τις ψείρες και καταλύματα – σπίτια) ώστε να κάνουν την στρατιωτική ζωή τους πιο ανθρώπινη, οικεία και καθημερινή.

Αμφιταλαντεύονται δηλαδή μεταξύ της ταυτότητας που είχαν διαμορφώσει ως άντρες πριν τον πόλεμο και σε αυτή του στρατιώτη - ήρωα. Από την μία προσπαθούν να προσαρμοστούν στα στρατιωτικά τους καθήκοντα, από την άλλη η νέα ταυτότητα που σχηματίζεται, εξακολουθεί να αποτελείται και από στοιχεία της ταυτότητας τους ως πολίτη, βοηθώντας τους να διατηρήσουν πολύ ανθρώπινα στοιχεία στο μέτωπο, καθώς *«οι νέες ταυτότητες που σχηματίζονται διατηρούν στοιχεία της προηγούμενης ταυτότητας ενός ατόμου»* (Ashplant ό.π.: 23 – 24).

4.2. Η Φυγοπονία

«Με το Στανιό Ζητούσα να Ασθενήσω»

(Δημήτριος Υφαντής, Ημερολόγιον Εκστρατείας Μικράς Ασίας)

Σε μία πολεμική εκστρατεία, οι άσχημες συνθήκες διαβίωσης, η έκθεση σε κακές καιρικές συνθήκες και η κακή διατροφή, προκαλεί πολλά κρούσματα ασθενειών. Η συγκρότηση του ανδρισμού μέσω της σωματικής απόδοσης, σημαίνει ότι το φύλο είναι ευαίσθητο όταν η απόδοση δεν μπορεί να επιτευχθεί, για παράδειγμα ως αποτέλεσμα σωματικής ανικανότητας (Connell 1996: 54). Συχνά όμως, οι άντρες χρησιμοποιούσαν το σώμα τους υποκρινόμενοι ότι είναι άρρωστοι ή ανίκανοι για υπηρεσία, ώστε να αποφύγουν επικίνδυνες καταστάσεις.

Σύμφωνα με την Joanna Bourke, αυτό ήταν κάτι το οποίο δεν συνέβαινε μόνο στον πόλεμο, αλλά *«ήταν μέρος μιας ευρύτερης απάντησης στα προβλήματα ενός κόσμου που δεν ήταν δημιούργημα του εκάστοτε υποκειμένου»* (Bourke 1996: 76). Αυτή η φυγοπονία, στην ειρήνη στόχευε στην αποφυγή συγκεκριμένων καθηκόντων, για παράδειγμα μέσω της απεργίας.

Στον στρατό αυτές οι «πολιτικές» εκδηλώσεις φυγοπονίας αναπαράγονταν, με πιο επικίνδυνη μορφή την λιποταξία. Είτε στην ειρήνη είτε στον πόλεμο, η προσποίηση

αρρώστιας ή ανικανότητας από έναν άντρα, θεωρούνταν ως υπεκφυγή του καθήκοντος του, προς το κράτος και τους άλλους άντρες (Bourke ό.π.: 78).

Καταγραφές λιποταξίας συναντάμε συχνά, όπως και της τιμωρίας που επιβάλλονταν στους λιποτάκτες. Ο Καραγιάννης μας πληροφορεί πως ήδη από την εκστρατεία στη μεσημβρινή Ρωσία το 1919, το πρόβλημα ήταν σημαντικό:

«οι λιποταξίες άρχισαν να ξαπλώνονται με τρομαχτικό τρόπο (...) φεύγουν παρέες παρέες»
(Καραγιάννης ό.π.: 89).

Παρόμοιες καταγραφές λιποταξίας υπάρχουν και στην μικρασιατική εκστρατεία:

«Ο Σκλάβος Κ. μεθ'ου συνεξεπαιδευόμην στο τοπογραφικό ελιποτάκτησε δια την Πόλιν, προ μηνός περίπου έφυγεν κατά τον ίδιο τρόπο και ο γραφεύς του τοπογραφικού Αυλωνίτης Αδάμ» (Κεφαλογιάννης ό.π.: 101).

Η τιμωρία για όσους συλλαμβάνονταν ήταν η θανατική καταδίκη:

«Πρόεδρος του Στρατοδικείου. Ήταν ο (...) αντισυνταγματαρχης μας ο Γεώργιος Κονδύλης που δεν χαρίζει κάστανα σε κανέναν» (Καραγιάννης ό.π.: 90).

Οι λιποτάκτες, αποσύροντας το σώμα τους από το πεδίο της μάχης, φανερώνουν έναν εαυτό που είναι περισσότερο δεμένος με τις συνήθειες της ειρηνικής ζωής, παρά με την βαρβαρότητα του πολέμου. Η λιποταξία ήταν ένας πόλεμος στον πόλεμο, όπου οι άντρες προσπαθούσαν να αναλάβουν την ευθύνη ο καθένας για το άτομο του.

Το όπλο αυτού που υποκρίνονταν ήταν το σώμα του. Ως πολίτης, ο φυγόπονος αποσύροντας την εργασία του, απόσυρε και το σώμα του από τον χώρο εργασίας, αυτό όμως ήταν κάτι συμπτωματικό. Ένα αίτημα για βελτίωση απολαβών ή συνθηκών εργασίας ίσως επηρέαζε το σώμα, αλλά το αίτημα δεν εκφράζονταν μέσω αυτού του σώματος. Αντίθετα, το αίτημα του υποκρινόμενου στρατιώτη επικεντρώνονταν στο σώμα του, αφού συχνά ήταν το τελευταίο πράγμα που μπορούσε να διεκδικήσει ως δικό του (Bourke 1996: 81).

Έτσι μπορούσε να παριστάνει τον άρρωστο. Χαρακτηριστικές είναι οι εγγραφές στο ημερολόγιο του στρατιώτη Δημήτριου Υφαντή, όταν προσπαθούσε να αποφύγει μία άσχημη μετάθεση:

«24-5-21 Πρωί ο αέρας μέτριος βγήκα πάλι ασθενής εις τον γιατρόν του είπα πάλιν τα σχετικά τις πλευρίτιδας με κοίταξε και μου λέγει προς παρατήρησιν μετά 'πο δυο μέρες (...) Το βράδυ ήβρα 3 τσιγαρόχαρτα και έβαλα κινόνο εις τον καπνό και κάπνιζα δια να αδυνατίσω έρχονται και με ζητάνει εις το γραφείον να πάγω με το αυτοκίνητο και τους λέγω είμαι άρρωστος έλεγα να τώρα να με πιάσει πυρετός και κοίτα θα με πιάσει περισσότερον έκλεινα τα μάτια να ζαλισθώ να με πιάσει πυρετός δε βαριέσαι τίποτα δροσερός δροσερός ήμουνα (...) μαζεύομουν σε μια παλιοκουβέρτα που είχα με το στανιό ζητούσα να ασθενήσω» (Υφαντής: 18 – 19).

Το να υποδέχεται ένας στρατιώτης με ενθουσιασμό τον κίνδυνο, όπως θέλει η προπαγάνδα, είναι κάτι το οποίο συνήθως δεν αληθεύει. Το να προσποιηθεί ένας στρατιώτης ότι είναι άρρωστος, ήταν μια ακόμα απάντηση στις δημόσιες ευθύνες του ανδρισμού, αφού το τίμημα του να είσαι άντρας πληρώνονταν στα πεδία των μαχών, όπως πληρώνονταν στα εργοστάσια εν καιρό ειρήνης (Bourke 1996: 76 – 77). Αυτό σημαίνει ότι και όσοι άντρες συμμορφώνονται στον ηγεμονικό ανδρισμό ίσως πληρώνουν και αυτοί ένα τίμημα, όπως και όσοι δεν πληρούν τα κριτήρια του, αφού τα εργατικά ατυχήματα είναι πιο συνηθισμένα στους άντρες από ότι στις γυναίκες, όπως και οι βίαιοι θάνατοι. Άρα *«οι έμφυλες συμβάσεις αποτελούν πηγές ευχαρίστησης, αναγνώρισης και προσδιορισμού της ταυτότητας, αλλά επίσης και αδικίας και προβλημάτων»* (Connell 2006: 46).

Η ιστορικότητα του φύλου συνεπάγεται ότι οι έμφυλες ταυτότητες και σχέσεις μπορεί να ανατραπούν από κάποια ιστορική ρήξη όπως ένας πόλεμος (Connell 1996: 172 – 178). Εκεί που σε καιρό ειρήνης, οι γυναίκες ήταν αυτές που άρθρωναν την διαμαρτυρία τους ενάντια στις αδικίες που υπόκειντο μέσω της έμμεσης γλώσσας των συμπτωμάτων, στον πόλεμο και οι άντρες αναγκάζονται να επικοινωνήσουν με αυτό τον τρόπο (Ashplant ό.π.: 81). Ο Υφαντής και πάλι, χαρακτηριστικά σημειώνει:

«25-5-21 (...) πηγαίνω εις τον γιατρό με γδύνει όλον. Ψιρίτσες εις την φανέλαν μου κάνανε πρωινό περίπατο και κάνανε συμβούλιο πολεμικό, εν τέλει μου κάνει επίσκεψη με κοιτάζει καλά και μου λέγει ο ρουφιάνος ότι δεν έχω τίποτε αρχίζω λοιπόν την λιμούρα και του έλεγα πονάω εδώ πονάω εκεί και έχω παλιά πλευρίτιδα έχω υγρά κ.τ.λ. και μου λέγει πως δεν έχεις τίποτα από την ιδέα σου σου φαίνεται, είπες πως είσαι άρρωστος και μετά το πίστεψες μου είπε δε να του πάω τα πτύελα να τα εξετάσει» (Υφαντής: 20).

Πάντως παρότι πολλοί προσπάθησαν υποκρινόμενοι τον άρρωστο να αποφύγουν τα καθήκοντα τους, πολλοί απλά προσπαθήσουν να κάνουν το αντρικό τους καθήκον:

«Δεν ήθελα να γραφτώ άρρωστος γιατί νομίζω πως είναι προσβολή. Αλλά ο λοχαγός μου επέμενε να γραφτώ και γράφτηκα» (Καραγιάννης ό.π.: 27).

Η φυγοπονία δεν ήταν η μόνη απάντηση σε σχέση με την εκπλήρωση του καθήκοντος. Στον πόλεμο δίνονταν εναλλακτικές απαντήσεις, καθώς κάποιοι άντρες ενθουσιωδώς αποδέχονταν το ρίσκο της θυσίας, παρόλο που «λίγοι διατηρούσαν αυτό τον ενθουσιασμό για μεγάλες περιόδους ενεργής υπηρεσίας» (Bourke 1996: 76). Ο Ιωάννης Μεντζάλης γράφει:

«Σήμερα [11 Οκτωβρίου 1921] πήγα στο Γιατρό προς αλαγήν του τραματόσμου. Με κύταξε λοιπόν δεν είχα κλήση ακόμη το τραύμα έτρεχει ακόμη και διέταξε ανα τρις ημέρας

αλαγήν Έως να κλήσει τελείως εγώ όμως στενωχορούμαι πολλή και θα ζητίσω εκσητήριοι (...). Στάς 12 ιδίου ζητίσασμαι με τον λοχίαν Νταλιάννην Χρίστον Εκσητήριοι διότι εδώ μέσα στενωχορούμαιθα πολλή και Σήμερον εκσερχώμεθα. Τα τραματά μας ακόμη δεν έχουν κλήσει αλλά τη να κάνουμεν» (Μεντζάλης ό.π.: 27 – 29).

Ο ίδιος όμως αργότερα παραπονείται για το ότι δεν πήρε αναρρωτική άδεια, χαρακτηριστικό της αμφισημίας των βιωμάτων και των γραπτών τους, όπως και του ότι ο ενθουσιασμός στον πόλεμο δεν μπορούσε να κρατήσει πολύ:

«Σήμερον 27 του Μηνός [Οκτωβρίου 1921] συγκροτίθει επιτροπή και παρουσιάσθην εις τον διευθυντήν και του ίπα ότι ήμαι τραυματίας και άδειαν δεν ημπόρεσα να πάρω καθόλου. Με κήταξαι εις το σώμα μου και μου λέγει ότι δεν έχω τίποτες δεν ημπορεί να μου δώσει άδειαν διότι δεν φανερώνων τίποτες. Από τον θημόν μου και εγώ εμίλησα άπρεπτα και με άβαλε στο κρατητήριοι(...) και ποιοι παίρνουν την άδειαν; Εκίνη όπου είναι μετώπισθεν. Οσοι ίτο μάχημοι δεν επήρε κανείς άδειαν. Αυτό είναι μέγα ζήτημα. Εγώ όπου έχω 5 έτε εις την πρώτην γραμήν και τραυματίας δεν μου δίδουν οι ρωφχιάνοι» (στο ίδιο: 47).

Και αργότερα, όταν στον Σαγγάριο άφησαν τους περισσότερους βαριά τραυματίες με αποτέλεσμα να αιχμαλωτιστούν από τους Τούρκους, γιατί «*μας έπαιρναν κατά ποδας*», χαρακτηρίζει τους γιατρούς:

«Αχ ρωφχιάνοι γιατροί που δεν μας διακομήσασται εις το εσωτερικόν και πεδευώμεθα σήμερον περισσότερον από τον Σαγκάρων». (στο ίδιο: 75)

Για τους γιατρούς υπήρχε και η κομματική πλευρά του θέματος, στα πλαίσια του διχασμού. Επειδή οι στρατιώτες από την ιδιαίτερη πατρίδα του Καραγιάννη θεωρούνταν ως βασιλικοί,⁴⁵ γράφει στο ημερολόγιο του, στις 4 Νοεμβρίου 1920, αμέσως μετά την εκλογική ήττα του Βενιζέλου τις απαγορεύσεις που είχαν επί τριετία μεταξύ των οποίων ήταν:

«στα νοσοκομεία σπανίως μπαίνανε στρατιώτες που κατάγονταν απ' τη Θήβα κι απ' τη Λιβαδειά» (Καραγιάννης ό.π.: 182).

Στον πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο, ο έλεγχος πάνω στο ανδρικό σώμα είχε αυξηθεί. Η αποκάλυψη όσων υποκρίνονταν αρρώστια προσπαθώντας να αποφύγουν την ενεργό υπηρεσία, ήταν μια σημαντική αποστολή των στρατιωτικών γιατρών (Bourke 1996: 89). Προείχαν οι ανάγκες του έθνους από αυτές του ατόμου (Ashplant 2007: 196). Παρόμοιους ελέγχους ασκούσαν και οι στρατιωτικοί γιατροί του Ελληνικού Στρατού. Στον Α΄ Βαλκανικό Πόλεμο ο Ανθυπίατρος Μακκάς γράφει:

⁴⁵ Είναι γνωστή η στάση του συντάγματος Πεζικού στην Λαμία, στις 2 Φεβρουαρίου 1918, που την κατέστειλε σύνταγμα Κρητών, ενώ υποχρεώθηκαν άνδρες του συντάγματος Λαμίας να τουφεκίσουν τους συντοπίτες τους πρωταίτιους της εξέγερσης (Μαυρογορδάτος ό.π.: 25).

«Μας έφεραν έως το βράδυ 120 τραυματίας. Ευτυχώς ως επί το πλείστον ελαφρώς πληγωμένους (...) Αρκετοί με μηδαμινά τράυματα, αμυχάς από πέτρες κλπ. Δύο – τρεις ύποπτοι ότι εκτυπήθησαν μόνοι στο δάκτυλο ή στα πόδια για να φύγουν από την μάχη» (Μακκάς ό.π.: 128).

Και παρακάτω σημειώνει την ανησυχία του για την τιμωρία αυτών των ανδρών και για το κατά πόσο μπορούν οι γιατροί να είναι σίγουροι για τον αυτοτραυματισμό τους:

«Σήμερα είχαμε φασαρίες. Ο Χρηστομάνος εν όσω ήτο μόνος επέδωσε μερικούς τραυματίας με αυτοτραυματισμούς από το Όστροβο και το κατήγγειλε στον Διάδοχον. Ο Διάδοχος τώρα ζητεί ονομαστικόν κατάλογον των αυτοτραυματιών (...) Δυσάρεστον διότι ποίος ξεύρει πως θα τιμωρηθούν οι άνθρωποι. Εκτός τούτου για πολλούς δεν μπορεί να ορκισθή κανείς αν είνε αυτοτραυματία» (στο ίδιο: 138).

Παρόλη λοιπόν την πίστη σε μια «*θεμελιακή και πρωτογενή φυσική ικανότητα που προσιδιάζει στην ελληνική φυλή*» (Φουρναράκη 2015: 335), όπως προπαγανδίστηκε στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, στην χώρα μας και ενάντια στην πεποίθηση του ότι για να είσαι ολοκληρωμένος ως άνδρας, έπρεπε ως σύνολο σώματος και ψυχής, να εκπληρώνεις τα χαρακτηριστικά του στερεοτύπου του ανδρισμού και να είσαι έτοιμος να θυσιαστείς, τα ανδρικά σώματα συχνά «*αρνούνται διάφορους τρόπους συμμετοχής στην κοινωνική ζωή που τους προτείνονται*» (Connell 1996: 56 – 57), όπως τον ρόλο που καλούνται να παίξουν ως αναλώσιμοι στρατιώτες και ως προστάτες του έθνους.

4.3. Στο Μέτωπο

Ενθουσιασμός για την Μάχη

«Η πρώτη φωνή του τηλεβόλου με ηλέκτρισε, με ενεθουσίασε»

(Δημήτριος Κεφαλλογιάννης, Οδοιπορικό)

Οι εθνικές απεικονίσεις επικεντρώνονται συχνά στην εξιδανικευμένη εικόνα του αρρενωπού – πολεμιστή (Asplant κ.α. 2004: 21). Ο «*κανονιστικός ανδρισμός*» σύμφωνα με τον ορισμό του Mosse, χαρακτηρίζεται από μια σειρά αρετών, οι οποίες περιλαμβάνουν το θάρρος και την αναζήτηση της περιπέτειας (Mosse 1996: 77 – 106).

Οι καταγραφές ενθουσιασμού για την μάχη, δείχνουν την επιθυμία των ανδρών για τις νέες εμπειρίες που τους πρόσφερε ο πόλεμος και για την δράση την οποία συνέδεαν με την περιπέτεια. Ο ενθουσιασμός τους δεν αφορούσε στην εμπειρία του πολέμου ως σύνολο, αλλά την εμπειρία της δράσης στον πόλεμο, η οποία μπορούσε να χαρακτηρίσει την θητεία τους ως ηρωική.

Ο Κουτσονικόλας γράφει για τον πείσμονα αγώνα της Μονάδας του:

«Εἰς τὰς 15 ἰδίου, τῆς Παναγίας, εἰς τὰς 2 το ἀπόγευμα ἐγένινεν γενικὴ ἐξόρμησις εἰς ὅλο το Μέτωπο, εμαίνετο ἡ φύσις αἰ σάλπιγγες ἠχοῦν “Προχωρεῖτε”, “Τοῦ Αἰτοῦ ὁ γίος”, κατελάβομεν με πείσμων ἀγῶνα τὰς κορυφογραμμὰς τοῦ (Ἀντίζ Ντάγ), κατελάβομεν τὰ οχυρώματα καὶ μείναμε ἐκεῖ ἀμυνόμενοι, ἐνέκεν ἐλλείψεως πυρομαχικῶν καὶ τροφίμων» (Κουτσονικόλας ὁ.π.: 185).

Ἀντίθετα, ὅπως θα δοῦμε παρακάτω, ἡ ἀναμονὴ γιὰ τὴν ἐπίθεσιν τοὺς ἐκνεύριζε καὶ ἡ στατικὴ φύσιν τοῦ πολέμου τῶν χαρακωμάτων⁴⁶ περιγράφεται ὡς τρομακτικὴ. Οἱ ἄνδρες προτιμοῦν τὴν δρᾶσιν παρά τὴν ἀναμονὴν στὰ μετόπισθεν, εἰδικὰ ὅταν μαθαίνουν ὅτι ἀλλοῦ ὁ στρατὸς προχωρᾷ νικηφόρα ὁ Παπαδήμας στὶς 27 Ὀκτωβρίου 1912 μαθαίνει τὰ νέα γιὰ τὴν κατάληψιν τῆς Θεσσαλονίκης:

«Μανθάνομεν τὴν κατάληψιν τῆς Θεσσαλονίκης παρά τοῦ στρατοῦ μας καὶ τὴν φήμην περὶ πτώσεως τῆς Ἀδριανουπόλεως. Καὶ ἐδῶ νὰ ἀπρακτοῦμεν!» (Παπαδήμας ὁ.π.: 80).

Ὁ Καραγιάννης (ὁ.π.: 242) περιγράφει τὴν ζωὴ στὰ χαρακώματα, βαρετὴ καὶ γράφει τὸν Αὐγούστου τοῦ 1922 ὅτι:

«Καλύτερα νὰ κάναμε μίαν μακρὰ πορεία ἢ μίαν μάχην. Παρὰ νὰ μένομε ἀκίνητοι καὶ νὰ περιμένομε ἀκίνητοι στὴν ἴδια θέσιν, σωριασμένοι καὶ κουβαρασμένοι ἀναμένοντας διαταγὴν. Ἐπιτέλους, ἔπειτα ἀπὸ ἀρκετὰς ὥρας δόθηκε τὸ σύνθημα ἀπὸ τὸ στόμα τοῦ Τσάμη τοῦ ταγματάρχη μας. ΕΓΕΡΘΕΙΤΕ...» (Καραγιάννης ὁ.π.: 287).

Ἔτσι καὶ ὁ Δημήτριος Κεφαλογιάννης τὴν πρώτην φορὰ πού βρίσκεται κοντὰ σὲ μάχην στὸ Γενικιοῦ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, ἐκφράζει τὴν ἀνυπομονησίαν τοῦ καὶ τὸν ἐνθουσιασμόν τοῦ νὰ λάβει μέρος σὲ αὐτήν:

«1 Αὐγούστου [1920], Σάββατο. Εἶχα ἐπιθυμίαν, ἐπιθυμίαν μεγάλην νὰ τύχω εἰς μίαν μάχην. Ἡ ἐλπίς μου λοιπὸν ἐπρόκειτο νὰ γίνῃ πραγματικότης (...). Ὁξαίφνης ὁμως ἀκούω τὸν βόμβον ὀβίδος ἣν ἐπηκολούθησεν ἄλλη καὶ τοιαύτην πολλὰ. Ἐπιτέλους: ἀνέπνευσα ἐκ βάθους.» Ἡ πρώτη φωνὴ τοῦ τηλεβόλου με ἠλέκτρισε, με ἐνεθουσίασε. Ἠγέρθειν αὐτοστιγμὴν, ἐπροσηλώθη ὁλόκληρος (...) Ὁ βομβαρδισμὸς συνεχῶς ἀπειλητικὸς,

⁴⁶ Το χαρακώμα ἐγένετο τὸ βασικὸ ἐργαλεῖο τοῦ πολέμου διατήρησις τῶν θέσεων, ὅπως ἦταν στὸν Α΄ Παγκόσμιον Πόλεμον. Τὰ πρῶτα κατασκευάσθησαν σχεδὸν αὐθόρμητα στὴν Ὑπρ, τὸ 1914 καὶ συνέδεαν τοὺς κρατήρες πού δημιούργησαν οἱ βομβαρδισμοί. Τὸ 1915, ἡ γραμμὴ τοῦ μετώπου ἦταν μίαν συνεχῆ γραμμὴ χαρακωμάτων πού ἐκτείνονται σὲ δύο ἢ τρεῖς παράλληλες γραμμές, οἱ ὁποῖες ἐπικοινωνοῦν μεταξύ τους. Σὲ κάποια σημεῖα ἦταν προστατευμένα καταφύγια. Οἱ στρατιῶτες τοῦ Α΄ Π. Π, βίωσαν τὸν πόλεμον κυρίως μέσα στὰ χαρακώματα, σὲ ἀσχήμες συνθήκες υγιεινῆς. Ἡ κατάσταση ἐπιδεινώνονταν ἀπὸ τὶς ἀτέλειωτες ὥρας ἀναμονῆς ἀνάμεσα σὲ δύο ἐπιθέσεις, ἀπὸ τὸν φόβον τοῦ βομβαρδισμοῦ (Ἀναστασιάδης ὁ.π.: 63) Πόλεμον χαρακωμάτων βίωσαν οἱ Ἕλληνες στρατιῶτες στὸ μακεδονικὸ μέτωπον τοῦ πρώτου παγκοσμίου πολέμου, ἀλλὰ καὶ στὴν Μικρασιατικὴ Ἐκστρατεία, κυρίως ὅταν ὁ Ε. Σ μετέπεσε σὲ ἀμυντικὴν κατάστασιν. Ὁ Καραγιάννης περιγράφει πῶς κατασκεύαζαν τὰ χαρακώματα: «Σκαύομε, σκαύομε, πετάμε χῶματα φτιάχνομε χαρακώματα. Ζικ Ζάκ. Βαθειά, ὀρθίων πυροβολητῶν. Ἀμὰ τελειώσαν τὰ χαρακώματα στράφηκε ἡ προσοχὴ μας στὴ κατασκευὴ τῶν ἀμπριών» (Καραγιάννης ὁ.π.: 241)

εξηκολούθησεν μέχρι δύσεως του ηλίου. Η δύσις ωραία με χρυσά νεφελοκοσμήματα εχαιρέτιζε ίσως και εκείνη τον θρίαμβον του αιμοχαρούς θεού. (...) «Κατά διαλείμματα ηκούετο και το κελάδημα του πολυβόλου» (Κεφαλογιάννης ό.π.: 45 – 47).

Η επόμενη όμως καταγραφή του, φανερώνει την αμφισημία που χαρακτηρίζει τις καταγραφές των στρατιωτών:

«2 Αυγούστου [1920], Κυριακή. Η πρωία τεθλιμμένη από τον άδικον σκοτωμό των ανθρώπων μας εξυπνά διά να οικτίρωμεν και ημείς ημάς αυτούς. Το χθεσινόν διαρκές βογγητό τόσων θανατηφόρων τεράτων, σήμερον δεν ακούεται πλειά. Το κακόχηον κελάδημα των δεν συντροφεύει το τερπνόν και αρμονικόν τοιούτον του αηδονιού» (στο ίδιο: 48).

Το «κελαΐδισμα» του πολυβόλου που εκθείαζε στην προηγούμενη καταγραφή του, αντικαταστάθηκε από το πραγματικό κελαΐδισμα του αηδονιού και ο ήχος των όπλων που τον ηλέκτριζαν, τώρα μεταβλήθηκαν σε θανατηφόρα τέρατα, ενώ ο ενθουσιασμός μετατράπηκε σε θλίψη από την θέα των νεκρών συντρόφων. Αυτή η αμφιταλάντευση συναισθημάτων είναι χαρακτηριστική στις ημερολογιακές εγγραφές των πολεμιστών.

Ο στρατιώτης Ευθύμιος Κατσιαπής περιγράφει την μάχη του Κιλκίς (19 – 21 Ιουνίου 1913) στον Β΄ Βαλκανικό Πόλεμο, μία από τις φονικότερες που έχει δώσει ο Ε.Σ, ως φρικτώδη:

«η Μεραρχία η 4^η έτιχε εις την τριήμερον και φρικτώδη μάχη του Κιλκίς, οπόθεν τράπικε ο εχθρός εις φυγήν. (Κατσιαπής 2012: 51)

Ο Καραγιάννης πάλι, στην μάχη του Σαγγάριου (23 Αυγούστου – 13 Σεπτεμβρίου 1921), παρομοιάζει τον ήχο του πολυβόλου με φονική ραπτομηχανή:

«Μια ραπτομηχανή που γαζώνει ανθρώπινα κορμιά Ένα τουρκικό πολυβόλο σεττετιέ το οποίο έχει στόχο το δικό μας χαράκωμα(...) τώρα γίναν πολλές ραπτομηχανές και γαζώνουν πολλά σάβανα» (Καραγιάννης ό.π.: 231).

Στα στρατόπεδα εκπαίδευσης, μακριά από το μέτωπο, οι στρατιώτες αναρωτιόντουσαν ποια θα ήταν η ομοιότητα της εκπαίδευσης με την πραγματικότητα (Bourke 1999: 29). Μπαίνοντας στην μάχη οι στρατιώτες φαίνεται συχνά να απορροφούνται από αυτή, ενώ η εκπαίδευση, ειδικά μετά την εμπειρία της μάχης, τους φαίνεται ανούσια:

«...επέστρεψα εις την Προύσα εις τον λόχον μου. Ούτε προσκλητήριο, ούτε θεωρία, ούτε γυμνάσια. Όπως το επιθυμούσα περνούσα πολύ καλά.» (Δομουχτσής ό.π.: 91).

Ο Φόβος

«τα έκοψα δύο δύο μου πήγε!!»

(Το Ημερολόγιον Δημήτριου Υφαντή)

Ένα από τα χαρακτηριστικά του ανδρισμού είναι το να μην εκφράζουν τα συναισθήματα τους, ειδικά τον φόβο τους (Asplant κ.α. ό.π.: 2 – 4). Οι άνδρες καταγράφουν τις στιγμές που δείχνουν αντοχή στον βομβαρδισμό και την μάχη, όπως και την προσαρμοστικότητα τους στις κακουχίες του πολέμου, επιβεβαιώνοντας ότι διαθέτουν επάρκεια ανδρισμού την οποία την επιτελούν μπροστά στους υπόλοιπους άνδρες συναδέλφους τους.

Ταυτόχρονα όμως, παρουσιάζουν και θέτουν υπό αμφισβήτηση τον ηρωικό ανδρισμό, δίνοντας περιγραφές σωματικής και συναισθηματικής εξάντλησης και πιθανής ανικανότητας να εκπληρώσουν τα κοινωνικά στάνταρ του ηρωικού αρσενικού. Οι καταγραφές που δείχνουν περισσότερο αυτόν τον δυϊσμό, είναι οι περιγραφές του φόβου στην μάχη.

Η Meyer (ό.π.: 58), υποστηρίζει ότι τα ημερολόγια τους ήταν χώροι όπου μπορούσαν να καταγράψουν τις πιθανές τους αποτυχίες να δείξουν θάρρος, ως μέτρο σύγκρισης ώστε να δώσουν έμφαση στην τελική τους νίκη πάνω στον φόβο. Μελέτες της περιόδου του Α΄ Π. Π, όπως του Thomson (ό.π.: 95 – 99) έχουν δείξει πως κυρίαρχο χαρακτηριστικό των αναμνήσεων των στρατιωτών δεν είναι η μαχητική τους ικανότητα, αλλά οι φρικτές συνθήκες του πολέμου των χαρακωμάτων, οι απώλειες φίλων και τα συναισθήματα σύγχυσης και φόβου, με ζωντανότερες τις αναμνήσεις από τις ασθένειες και τον φρικτό ψυχοσωματικό αντίκτυπο των βομβαρδισμών.

Ο Πετροπουλάκης περιγράφει τους βομβαρδισμούς του τουρκικού πυροβολικού από το οχυρό του Μπιζανίου, ο οποίος έριχνε το ηθικό των Ελλήνων στρατιωτών:

«5. (Δεκ 12) Από της πρωίας και ολόκληρον την ημέραν το εγγύς ημών πυροβολικόν του οχυρού της Μπιζάνης έβαλλε καθ' ημών δι' οβίδων των 15, 17 και 21 επί τοσούτον ώστε κατεππώησε τους άνδρας και απεθάρρυνεν αυτούς» (Πετροπουλάκης ό.π.: 158).

Ο σημαντικότερος παράγοντας που έκανε τους άντρες να «παγώσουν» στην μάχη, ήταν ο φόβος. Η προώθηση του πνεύματος μονάδας μέσω ενός ανταποδοτικού συστήματος παρασήμων για να ενισχυθεί το πνεύμα μαχητή και η επιθετικότητα και η ιδεολογική εκπαίδευση με πατριωτικό φρόνημα, δεν μπορούσε να τον ξεριζώσει.

«Οι εχθρικές οβίδες σκάζουν άλλες μπροστά μας κι άλλες δεξιά κι αριστερά σκορπίζοντας το θάνατο. Πολλοί άντρες του λόχου μας τάφηκαν σ' αυτό το ίδιο μέρος» (Καραγιάννης ό.π.: 286).

Αφού στο μέτωπο κάθε άντρας ήταν πιθανόν να σκοτωθεί, πολλοί άντρες εξέφραζαν μια αίσθηση ματαιότητας «θα εξακολουθήσει συνέχεια εάν ζήσουμε» (Υφαντής: 7) και πίστης στον καθοριστικό ρόλο της τύχης: «...θα ήμουν ίσως τώρα νεκρός, καθ' ότι ήμουν ταχυδρόμος. Η τύχη με έσωσε...» (Κεφαλογιάννης ό.π.: 92).

Είναι χαρακτηριστική η εγγραφή του Παρασκευαΐδη, τον Ιούνιο του 1921:

«Χορέψαμε όλοι με τη σειρά και το γλέντι έφτασε στο κατακόρυφο. Ίσα βρε παιδιά, να χαρούμε απόψε, γιατί αύριο δεν ξέρουμε ποιος λάκκος θα μας σκεπάσει (...). Βάλε να τα φάμε κι ας είναι και κόλλυβα.(...)Όταν μεθαύριο σκοτωθούμε, ποιός θα μας τα κάνει;» (...)
«δύο φαντάροι με τους υποκόπανους των όπλων τους προσπαθούν να βγάλουν τη χρυσή γέφυρα από το στόμα του...Είναι να γελάς και να κλαίς! Τι το θέλεις, βρε ανόητε, το χρυσάφι, αφού αύριο θα έχεις πάθει και συ το ίδιο;» (Παρασκευαΐδης ό.π.: 182 – 188).

Αυτό το αίσθημα ματαιότητας, συχνά συνοδεύονταν από κάποιο προαίσθημα:

«Ο Ηλίας συνέχισε την προαίσθηση του κι έλεγε: παιδιά εγώ θα σκοτωθώ αύριο (...) Κρατώ μαζί μου 400 δραχμές και το ρολόι μου. Αλλά μόλις σκοτωθώ θα μου πάρεις τις 400 δραχμές και το ρολόι, τα μεν χρήματα θα τα φάτε για την ψυχή μου στην πρώτη πολιτεία που θα συναντήσετε και το ρολόι μου θα το στείλεις στην μητέρα μου(...) Ο Ηλίας ήταν το πρώτο θύμα της διμοιρίας μας» (Καραγιάννης ό.π.: 228).

Σε περιγραφές βομβαρδισμών πυροβολικού, η χρήση γλώσσας παρατηρητικής, εξυπηρετούσε στο να αποστασιοποιήσει τον παρατηρητή από τον κίνδυνο (Meyer ό.π.: 54). Ο στρατιώτης Πουλόπουλος γράφει για την πρώτη φορά που βρέθηκε κοντά σε πυρά:

«Σάββατον 6 Οκτωβρίου [1912] (...) Ότε εφθάσαμεν ημείς εκ του λόφου Σκόμπας το πυροβολικόν μας ήχε αρχίσει ήδη να κροτή βάλλων κατά του απέναντι τουρκικού πυροβολικού. Ακούονται αί ομοβροντίαι των τηλεβόλων και ο κρότος των πολυβόλων. Το θέαμα της μάχης ήτο θαυμάσιον εκείθεν» (Πουλόπουλος ό.π.: 41).

Ο Gilmore (ό.π.: 121) υποστηρίζει, ότι ο μέσος στρατιώτης είναι εξαιρετικά δειλός σε συνθήκες μάχης και ότι υποχωρεί και αντιδρά παθητικά κάτω από τα εχθρικά πυρά. Συχνά όμως «*ακόμα και οι πιο τέλεια ασκούμενοι και πειθαρχημένοι ήταν οι πρώτοι που κρύβονταν σε μια μάχη*» (Bourke 1999: 84). Ένας βομβαρδισμός πυροβολικού μπορεί να δημιουργήσει μια γεμάτη φόβο αντίδραση, ακόμα και σε επίλεκτα σώματα, όπως οι Εύζωνες, όπως περιγράφει ο Πετροπουλάκης κοντά στα οχυρά του Μπιζανίου:

«8 [Δεκεμβρίου 1912] ο αντίπαλος ημών εχρησιμοποίησε και δύο πεδινά πυροβόλα δι' ών διαρκώς βάλλων ημάς κατασυνέτριψε (...) μέγαν αριθμόν ευζώνων (...) πποηθέντες υποχώρησαν ατάκτως» (Πετροπουλάκης ό.π.: 161).

Αντίστοιχο φόβο επιδεικνύει και ο αντίπαλος στρατιώτης, γεγονός το οποίο επίσης καταγράφεται:

«οι εις τα νώτα μας ευρισκόμενοι Τούρκοι τραπέντες εις φυγήν συμπαρέσυραν και τους υπολοίπους μεθ' ων αποτελέσαντες πανικόβλητον μάζαν περιδεείς κατήρχοντο προς την έξοδον της χαράδρας» (στο ίδιο: 163).

Ο Ashplant (2007: 22) υποστηρίζει ότι υπάρχει μια εξελικτική σειρά όπου το άτομο σταδιακά μεταφέρει το επίκεντρο των συναισθηματικών του δεσμών από τους γονείς του και άλλα πρώιμα αντικείμενα ταυτοποίησης σε πιο απομακρυσμένα άτομα και θεσμούς, μέχρι την ταύτιση με το έθνος. Σε αυτή την διαδικασία, υπάρχουν συγκεκριμένες κομβικές στιγμές πιο οξείας αλλαγής, που συμπεριλαμβάνουν μεταξύ άλλων τον αποχωρισμό από την μητέρα. Αυτό δεν σημαίνει ότι αυτοί οι δεσμοί αφήνονται για πάντα πίσω. Αντίθετα, *«παραμένουν ως συναισθηματικές εστιάζσεις οι οποίες μπορεί να αφυπνιστούν σε μετέπειτα γεγονότα»* (στο ίδιο: 23) Για παράδειγμα, όταν οι άντρες νιώθουν έντονα το αίσθημα του φόβου, επιστρέφουν νοητά στην ασφάλεια της πρώτο – θηλυκής ταυτότητας που τους προσφέρει η μητρική αγκαλιά. Δεν έχουν ενδοιασμό να το αποκαλύψουν αυτό στα ημερολόγια τους, όπως κάνει ο Παρασκευαΐδης τον Μάρτιο του 1921, κατά την διάρκεια της προέλασης προς το Εσχί Σεχίρ:

«Ο Λόφος εγκαταλείφτηκε και όλοι μας τρέχαμε να σωθούμε.(...)Όλη η ρεματιά αντιλαλούσε από τις σπαραχτικές κραυγές και οιμωγές των τραυματιών που δεν μπορούσαν να μετακινηθούν: Αχ! Μανούλα μου, που είσαι να με δεις! Αδέρφια μου! Σας αφήνω γεια! Σώστε με, βρε παιδιά!» (Παρασκευαΐδης ό.π.: 149).

Το αίσθημα της αυτοσυντήρησης μπορεί να σε κάνει να πολεμήσεις, όπως και να κρυφτείς (Bourke 1999: 98) Υπάρχει μια έμφυλη διάσταση στο στρες της μάχης: Στα χαρακώματα ο φόβος εκφράζεται μέσω του σώματος και οι άντρες μπορεί να οπισθοχωρούν και να τρέμουν όπως και οι γυναίκες (Ashplant ό.π.: 81). Η εγγραφή του Υφαντή είναι αποκαλυπτική:

«9-7-21 Φύβγαμε από το Εσχί Σεχίρ και πηγαίναμε εις το Αμπουνάρ που ήταν το Σώμα μας και χάλασε το αυτοκίνητον του ασυρμάτου και έως ότου να το φτάξουμε νυκτώσαμε τον δρόμο καλά δεν τον ξέβραμε βαδίσαμε τέλος και φτάνομε σε ένα μέρος όπου βλέπομε από πάνω τα χωράφια και ρχώταν ένας γάιδαρος όπου με την σκόνη όπου έκανε, νύκτα ήτανε και τα μάτια μας είχανε δακρύσει από το κρύο και από τον φόβο μας φάνει κατ' αρχάς ότι ερχόντουσαν ιππείς τσέτες. Μετά έπεσε και κυλιότανε ο γάιδαρος μέσα εις τον δρόμο και σήκωνε σκόνη και λέμε τσέτες είναι και πέσανε πρηνηδόν δια να μας ρίξουνε τώρα είχαμε τα όπλα εις τα χέρια και φωνάζαμε τι είστε εσείς ρε, μιλάτε γιατί θα σας ρίξουμε και προχωρώ πιο πέρα και ήμουν έτοιμος να του ρίξω βλέπω τον γάιδαρο και βλέπω να γκαρίζει (...) Εις τας 14-4-21 (...) επήγα επικεφαλής με δέκα άνδρες δια ξύλα εις το δάσος με τα όπλα και πήγαμε εις ένα χωριουδάκι δια τσεκούρια εις το Μουχτάρ παγαίνω εις ένα

σπίτι και βλέπω να βγαίνουν Τουρκαλάδες και τα έκοψα δύο δύο μου πήγε!!» (Υφαντης 5 – 9).

Παρόλο που οι πολιτισμικές αναπαραστάσεις του εθνικισμού, παρουσίαζαν την συνέχεια της πολεμικής αρετής του Έλληνα μαχητή, σε συμφωνία με την ανάγνωση της ιστορικής συνέχειας του ελληνισμού ανά τους αιώνες όπως και με την έμφυλη διάσταση του άνδρα – ήρωα στο πεδίο της μάχης, τα ημερολόγια των στρατιωτών αποκαλύπτουν έναν εαυτό ο οποίος μπορεί να φοβάται και να εκφράζει τον φόβο του, χωρίς να νιώθει ντροπή να το αποκαλύψει.

Εν τούτοις συχνά οι κώδικες του ανδρισμού τους υποχρέωναν να να καταστείλουν τον φόβο που ένιωθαν, ώστε να διατηρήσουν την σκληρότητα τους (Ashplant ό.π.: 81):

«Δευτέρα 8 Οκτωβρίου [1912]. (...) ο εχθρός ήδη αρχίζει να μας βάλλει με το πολυβόλο το οποίον κυριολεκτικώς θερίζει. Αρχίζω να ακούω αλλεπαλλήλους φωνάς πληγωμένων» (...) Ο επιλοχίας μου ζητεί καπνόν και μου στρίβει τσιγαρέτον καθώς και εις τον εαυτόν του, καπνίζομεν μετά δυσκολίας υπό μουσικήν σφαιρών» (Πουλόπουλος ό.π.: 44).

Η Bourke (1996: 76), χωρίζει τους άνδρες στον πόλεμο σε τρεις κατηγορίες. Αυτή που αποδέχεται το ρίσκο της θυσίας, αυτή που ενδύεται έναν μανδύα στωικότητας, ενώ μια μειοψηφία δεν μπορούσε να αντέξει τα βάσανα και τον τρόπο του πολέμου και αποφάσιζε να αυτοκτονήσει. Ο Καραγιάννης, μόλις επιστρατεύθηκε και πάλι, τον Μάρτιο του 1921 (είχε απολυθεί το 1920 μετά τις εκλογές) και βρίσκονταν για μια ακόμα φορά στην Μικρά Ασία, ήταν αυτόπτης μάρτυρας σε αυτοκτονία συναδέλφου του:

«Εγώ και πολλοί άντρες του λόχου επιδοθήκαμε στην προετοιμασία του καταυλισμού. Μάλιστα έδωσα προσοχή και σ' ένα συνάδελφο μου ο οποίος έλεγε: βρε συνάδελφε αντί να τελειώσουν τα βάσανα μας, αυτά ακόμα αυξάνουν κι έτσι εγώ έβγαλα την απόφαση να τελειώσω και να σας αφήσω γειά. Νόμιζα πως αυτός ο άνθρωπος είχε όρεξη για αστεία, δυστυχώς την ώρα που 'στρωνα μερικά κλωνάρια πεύκου για στρώμα με ξάφνιασε ένας πυροβολισμός. Τρέξαμε όλοι και τι να δούμε; Τον είδαμε ξαπλωμένο κατά γης και το αίμα του έτρεχε απ' το δεξιό κρόταφο. Είχε αυτοκτονήσει με το βραχύκανο όπλο του.(...) Η μνήμη του αιώνια» (Καραγιάννης ό.π.: 192).

Υπήρχαν επίσης περιπτώσεις όπου την αυτοκτονία την προκαλούσαν προβλήματα τα οποία πήγαζαν από την οικιακή και όχι από την στρατιωτική τους ταυτότητα, δείχνοντας την διαρκή επιρροή της μίας πάνω στην άλλη:

«Εδώ τερμάτισε τη ζωή του ένας συνάδελφος για οικογενειακούς λόγους» (στο ίδιο: 143).

Η Συντροφικότητα

Για την Bourke (1999: 142) οι φιλίες μεταξύ των συμπολεμιστών, κάνουν τον πόλεμο ανεκτό. Και ο Alistair Thomson κατέληξε στο συμπέρασμα ότι η

συντροφικότητα βοηθούσε τους στρατιώτες του ANZAK που πολεμούσαν στην Καλλίπολη, να ανταπεξέλθουν στις άσχημες συνθήκες και να περνάνε καλύτερα όταν δεν ήταν σε υπηρεσία. Στην γραμμή του πυρός ένας καλός φίλος μπορούσε να σώσει τη ζωή. Επειδή οι φιλίες μεταξύ στρατιωτών βιώνονταν σε ακραίες συνθήκες και μπορούσαν να διακοπούν νωρίς και απότομα, συχνά είχαν έντονο χαρακτήρα και η συντροφικότητα λατρεύονταν ως ένας ιερός δεσμός, που συναντάται και σε άλλους ευρωπαϊκούς στρατούς, ως το σπουδαιότερο στοιχείο της εμπειρίας του πολέμου. Κάποιοι Ανζακίτες θυμούνται ότι την αντοχή τους ενίσχυε μια αίσθηση καθήκοντος, από αφοσίωση στο τάγμα της AIF, το οποίο έγινε η οικογένεια τους (Thomson 2003: 99 – 104).

Αντίστοιχα στο Δυτικό Μέτωπο, ο Mosse (1996: 109), υποστηρίζει ότι η μάχη των χαρακωμάτων ενθάρρυνε μια όψη του πολέμου ως εξαρτώμενο από μια ανδρική συντροφικότητα, καθώς οι στρατιώτες, ζούσαν, πολεμούσαν και πέθαιναν μαζί μέσα στα χαρακώματα.

Λειτουργώντας με αυτό τον τρόπο, δημιουργείται μία σχέση αλληλεξάρτησης και οι συμπολεμιστές του κάθε στρατιώτη παίρνουν προσωρινά την θέση της οικογένειας. Συχνά, επιτελούν τον ανδρικό ρόλο του προστάτη της οικογένειας, φροντίζοντας για τους συναδέλφους τους:

«σκέφτηκα πως έπρεπε κάτι να πάω, τουλάχιστον μερικά τσιγάρα για τους φίλους μου τους καπνιστές. Αλλά τα τσιγάρα εδώ λογίζονται για πολύ πολύτιμο είδος(...) όπου 2 πακέτα τσιγάρα τα πλήρωσα 54 δραχμές (...) Αυτό το έκανα για τους φίλους μου, για τα παιδιά του λόχου» (Καραγιάννης ό.π.: 219).

Η Μονάδα τους, συχνά παίρνει την θέση του σπιτιού τους. Ο Καραγιάννης όταν επιστρέφει μετά από καιρό στην Μονάδα του, στο μέτωπο του Σαγγαρίου, γράφει:

«Αλήθεια, ποσο χάρηκα πούφτασα επί τέλους στον προορισμό μου σαν να πήγα σπίτι μου» (στο ίδιο: 220).

Ο Ιωάννης Μεντζάλης, ναι μεν θεωρεί ότι η Μονάδα του δεν παίρνει την θέση του σπιτιού του, αλλά φαίνεται πως τελικά είναι ότι πιο κοντινό έχει σε αυτό. Όπως σημειώνει η Bourke (1999: 145), η επιθυμία να συμμορφωθείς στις απαιτήσεις της ομάδας – οικογένειας, είναι ακατανίκητη. Σε αυτό το πλαίσιο, η μετάθεση σε άλλη μονάδα ισοδυναμούσε με το να μείνεις ορφανός. Έτσι, γράφει στις 26 Οκτωβρίου του 1921, ότι επιθυμεί διακαώς να επιστρέψει στην Μονάδα του, το 5/42 Σύνταγμα Ευζώνων:

«Με περιμένοι πάλιν το 5/42 Ευζώνων δεν με περιμένοι το σπίτημου. ήμαι άτυχως την Πέμπτην θα συγκροτηθεί επιτροπή δι αδείας αναροτηκάς εμένα δεν με παίρνει το σχέδιον

διότι καθώς ήλθα εις το Νοσοκομείον δεν με πείραξε τίποτες(...) αλλά μόνον όταν εκσέλθω να τα καταφέρω να επανέλθω πάλιν εις το σύν/μα το ιρωϊκόν και πενεμένων 5/42, XIII Μεραρχίας. Εκεί θα ισιχάσω αλέως θα πεθάνω από την στενοχορίαν μου. Δεν κάνω εγώ στα τσαπατσούλικά συν/ματα. Θέλω να ήμαι εις το φυλάκιον με τους αγαπημένους μου φίλους και με τους γνώριμους φίλους μου (...) "Αχ 5/42 Εϋζώνων που ήμουνα μία φορά εκεί πέρα και τώρα έδω κατίντησα ό τελευταίος του στρατοϋ» (Μεντζάλης ό.π.: 38 – 39).

Τελικά καταφέρνει να επιστρέψει στην Μονάδα του και σημειώνει εμφανώς ικανοποιημένος:

«αναχώρισα διά το 5/42. Έπειτα από 5ήμερον Πορείαν με το τρένον έυθασα εις το Συν/μα μου και ημερα όλους τους φίλους μου και εξέχασα τας στενωχορίας μου» (στο ίδιο: 49 – 50).

Ρόλο φαίνεται να παίζει και η κοινή καταγωγή στην συντροφικότητα. Ο Καραγιάννης που ήταν αρβανίτης, ήταν πολύ δεμένος με τους συμπατριώτες του, αρβανίτες:

«Σήμερα που γύρισα από την υπηρεσία είναι απόγευμα. Μόλις είχα τελειώσει από την περιποίηση του ίππου μου. Είδαν νάρχονται για να μ' ανταμώσουν όλοι μαζί και συγκεντρωμένοι οι πατριώτες μου. Πάντοτε γίνεται αυτό...» (Καραγιάννης ό.π.: 278).

Όπως έχει τονίσει και ο Ashplant (2007: 75) οι άντρες της εργατικής τάξης ζούσαν σκληρή ζωή, εργαζόμενοι σε σκληρά χειρωνακτικά επαγγέλματα, γεγονός το οποίο βοηθά να εξηγήσουμε πως άντεχαν στις δυσκολίες της στρατιωτικής ζωής. Ειδικά για όσους προέρχονταν από την ανειδίκευτη εργατική τάξη, η τροφή και η ένδυση τους στον Στρατό ήταν καλύτερη και η διαμονή τους μακριά από το μέτωπο συχνά δεν ήταν χειρότερη από ότι είχαν συνηθίσει στο σπίτι τους. Ο αξιωματικός υγειονομικού Μακκάς καταγράφει την κακή γνώμη την οποία έχει για τους στρατιώτες συναδέλφους του, οι οποίοι προέρχονται από ανώτερα ταξικά στρώματα.

«4 Οκτωβρίου [1912] (...) Οι άνδρες μας είναι ως επί το πλείστον μορφωμένοι. Έχομε τρεις γιατρούς και μερικούς δικηγόρους, υπαλλήλους τραπέζης κ.λ.π. Φαίνεται πως οι περισσότεροι θα εζήτησαν την απόσπασιν των από τα μάχιμα σώματα. Λυπηρόν. Πολλοί είναι και τεμπέληδες, κουράζονται δε εύκολα και μεμψιμοιρούν» (Μακκάς ό.π.: 125).

Φαίνεται ότι στα λιγότερο μάχιμα τμήματα η συναδελφικότητα υφίσταται σε μικρότερο βαθμό, καθώς οι άντρες δεν αντιμετωπίζουν τους ίδιους κοινούς κινδύνους οι οποίοι θα τους κάνουν να συμπεριφέρονται ως ομάδα. Οι ημερολογιογράφοι, συχνά καταγράφουν συναισθήματα απέχθειας για τους στρατιώτες που βρίσκονται στα μετόπισθεν. Ο Μεντζάλης γράφει τον Νοέμβριο του 1921, όταν επέστρεψε στην Μονάδα του το 5/42 Σ.Ε, τα συναισθήματα που τρέφει για τους στρατιώτες που βρίσκονται στα μετόπισθεν, όπως τους έζησε κατά το διάστημα της απόσπασής του εκεί:

«με τους πούστιδες εκεί που με απόσπασαν και μου φενόταν προς ήμουνα φυλακή. Έως να το σκάσω από τους Κουραμπιέδες παρ' ολίγον να μου πάρουν το Μιαλό μου οι Χαλβάδες του Μετώπισθεν και οι φαγάδες της Ελλάδος. Αυτή είναι όπου βλάπτουν τον Ελληνικόν Στρατόν και χαλαρούται οι πηθαρχία. Διότι αυτή δεν κητάζουν περι πειθαρχίας μόνον διά την Κηλιά τους και την τσέπη τους φροντίζουν» (Μεντζάλης ό.π.: 50).

Είναι χαρακτηριστικός ο χαρακτηρισμός που αποδίδει σε όσους είναι στα μετόπισθεν. Για την Connell (1996: 78 – 79), οι ανδρισμοί οι οποίοι δεν είναι σύμφωνοι με τον ηγεμονικό ανδρισμό κάθε εποχής, όπως οι ομοφυλόφιλοι, προσομοιάζονται με την θηλυκότητα. Έτσι για τον Μεντζάλη, όσοι πολεμούν στην πρώτη γραμμή έχουν κερδίσει το δικαίωμα να είναι άνδρες, ενώ οι στρατιώτες που πολεμούν στα μετόπισθεν είναι «πούστηδες».

Ο Anderson εντοπίζει την πηγή της ικανότητας του έθνους να επικαλεστεί την θυσία, στον χαρακτήρα της κοινότητας, η οποία παρουσιάζει τον εαυτό της ως φυσική, συγγενική και ίση (Άντερσον ό.π.: 26 – 28). Αυτή η ισότητα φαίνεται όμως πως δεν υφίσταται στην πραγματικότητα, ακόμα και μέσα σε στον πόλεμο, ο οποίος υποθετικά αναγκάζει άντρες από όλα τα ταξικά στρώματα να πολεμήσουν στην πρώτη γραμμή. Ο Καραγιάννης σε κρίσιμο σημείο πριν την ελληνική επίθεση του 1921, όταν βρίσκονταν ακόμα στα έμπεδα και πριν φύγουν για το μέτωπο, σημειώνει την ευνοιοκρατία την οποία παρατηρεί, απόδειξη ότι η ταξική καταγωγή εξακολουθεί ακόμα και τότε να παίζει τον ρόλο της:

«Έβλεπα στο γραφείο του λόχου να μπαινοβγαίνουν διάφορες μουτσούνες συναδέλφων μου. Με μεταποιημένα ρούχα, καλοφτιαγμένοι, φρεσκοξυρισμένοι μιλούν με θάρρος και οικειότητα με το λοχαγό και τους αξιωματικούς γενικώς (...) για νάναι ευνοούμενοι και για να μην πάνε στον πόλεμο δικαιολογούνται κι έχουν γίνει όλοι γραμματείς και φαρισαίοι.(...) Πράγματι είναι σωστή η παροιμία που λένε οι φτωχοί φαντάροι: όσοι έχουν τα τρία Μ.Μ.Μ.⁴⁷ δεν πάνε στο πόλεμο (...) οι φτωχοί θα πάνε πρώτα» (Καραγιάννης ό.π.: 189 – 190).

Οι Σχέσεις με τους Ανωτέρους

Στις αφηγήσεις των στρατιωτών, συχνά δίνεται έμφαση σε διαφορετικά σημεία από ότι στην συμβατική ιστορία. Ένα από τα σημεία όπου διαφέρουν, σύμφωνα με τον Thomson (ό.π.: 41) είναι ο ιερός δεσμός της συντροφικότητας. Αυτός δεν

⁴⁷ Τα τρία Μ σημαίνουν στην στρατιωτική αργκό: *Μέσον*, *Μονέτα* (από το αγγλικό money = χρήμα) και *Μουνί* (εννοώντας την γυναικεία παρέμβαση για να περάσουν καλύτερα).

συμπεριλαμβάνει απαραίτητα και τους αξιωματικούς.⁴⁸ Ακόμα και όσοι σέβονταν τους ικανούς αξιωματικούς συχνά ένιωθαν απέχθεια για την αυταρχικότητα του στρατού.

Αντίστοιχα, και οι ημερολογιογράφοι μας συχνά καταγράφουν τα παράπονα τους από τους αξιωματικούς:

Ο Μεντζάλης (1994: 33) αποκαλεί ειρωνικά την Διοίκηση της Μονάδας του ως «Σεβαστί Διοίκισις» καθώς δεν φροντίζει για την σωστή διατροφή των ανδρών. Κυρίως άσχημη γνώμη είχαν οι στρατιώτες για τους ανώτερους και ανώτατους αξιωματικούς. Ο Καραγιάννης σημειώνει την γνώμη των στρατιωτών για τους ανώτερους αξιωματικούς:

«Οι στρατιώτες μας κάθε ανώτερο αξιωματικό έτσι τον ονομάζουν, κερατά» (Καραγιάννης ό.π.: 159).

Αλλά και οι Αξιωματικοί της πρώτης γραμμής ασκούν κριτική στους ανώτερους αξιωματικούς. Ο Παπαδήμας θεωρεί ότι είναι σημαντικότερη η εκτίμηση των υπολοίπων συμπολεμιστών του, παρά του ανώτερου που τον επιθεώρησε.

«24 Άπριλ. [1913] Δευτέρα (...) Σήμερα ήλθε εδώ ο αρχηγός του Πυροβολικού της Στρατιάς Ηπείρου αντισυνταχ/ρχης Γαργαλίδης όστις και επεθεώρησε την πυροβολαρχίαν(...)φεύγων δε απειλεί ότι θα μας τιμωρήσει αυστηρότατα του αξιωματικούς ένα δεν καθάρισουν τους γεμιστήρες!! Μη χειρότερα. Να! Ανταμοιβή τόσων κόπως και θυσιών για την πυροβολαρχίαν μας. Ας είναι. Ευτυχώς που μας ξεύρει ο άλλος στρατός» (Παπαδήμας ό.π.: 103).

Παρόλο που η στρατιωτική πειθαρχία απαιτούσε να μην εκφράσουν άμεσα την συχνά έντονη εχθρότητα που ένιωθαν γι' αυτούς που τους διέταζαν, τους ανώτερους Αξιωματικούς και το γενικό επιτελείο, φαίνεται πως επιβεβαιώνεται η θέση του Ashplant (2007: 78), ότι καθώς ο πόλεμος προχωρά, ευρύτερες μορφές «φαντασιακής κοινότητας» όπως το έθνος, έγιναν λιγότερο πιθανές ως «τόποι αφοσίωσης». Υπήρξε μια μείωση της εστίασης (ακόμα και σε μικρότερο επίπεδο από ένα σύνταγμα ή ένα τάγμα) στο επίπεδο της άμεσης πρόσωπο με πρόσωπο συλλογικότητας, όπως ο Λόχος ή η Διμοιρία, που ζούσε και πολεμούσε μαζί. Ο αξιωματικός του μετώπου έβλεπε το καθήκον του προς τους άντρες του, που θα τους προστάτευε από τον εχθρό, αλλά και από όσους βρίσκονταν στα μετόπισθεν.

Η εμπειρία των χαρακωμάτων για τους νέους Αξιωματικούς είχε κάποια από τα χαρακτηριστικά της μεθοριακότητας. Από τη μια υπάρχει η ιεραρχική δομή του

⁴⁸ Αντιτίθεται δηλαδή στον «*θρύλο του Ανζακίτη*», σύμφωνα με τον οποίο, οι σχέσεις αξιωματικών και στρατιωτών ήταν φιλικές (Thomson ό.π.:74).

Στρατού, από την άλλη μεταξύ των κατώτερων Αξιωματικών και των στρατιωτών τους, μέχρι κάποιον βαθμό, υπάρχουν κάποια στοιχεία μέθεξης (στο ίδιο: 80). Συχνά οι αξιωματικοί που ήταν στην πρώτη γραμμή, λειτουργούσαν ως προστάτες για τους άνδρες τους, αναλαμβάνοντας έναν πατρικό ρόλο:

«Θέλω να σας φυλάξω. Θέλω να σας πάω πάλι στις μανάδες σας και στις γυναίκες σας και δακρύζει ο λοχαγός» (Καραγιάννης ό.π.: 227).

Συχνά, οι Αξιωματικοί εκφράζουν την διαφωνία τους για τον προβιβασμό κάποιων συναδέλφων τους, όπως σημειώνει ο Βάσσος, λίγο πριν ξεσπάσει ο Β΄ Βαλκανικός Πόλεμος:

«23, 24 Μαΐου [1913] : (...) Σήμερα εμάθαμε εκ των εφημερίδων τα των προβιβασμών. Αισχίστην εντύπωσιν επροξένησαν γενικώς εις τους αξιωματικούς, διότι πλείστοι τελείως ανίκανοι αξιωματικοί επροβιβάσθησαν(...) Πάντοτε αστείον κράτος. Διά των προαγωγών αυτών οπισθοδρομεί το στράτευμα κατά έτη» (Βάσσος ό.π.: 196).

Αυτές οι παθογένειες που περιγράφει ο Βάσσος την περίοδο των Βαλκανικών Πολέμων εξακολούθησαν να υφίστανται και στην Μικρασιατική Εκστρατεία. Να μην ξεχνάμε ότι διανύουμε την περίοδο του Διχασμού, όπου τα πολιτικά πάθη καθόριζαν σε σημαντικό βαθμό την συμπεριφορά των Αξιωματικών και αντίστοιχα τις απόψεις των ημερολογιογράφων μας, όπως σημειώνει ο Καραγιάννης τον Μάρτιο του 1922:

«Μερικοί αξιωματικοί δεν στάθηκαν στο ύψος τους και στο καθήκον της πατρίδας μας, αλλά διαιρέθηκαν, κομματίζονται, πιέζουν στους στρατιώτες. Ένας εκδηλώνεται υπέρ του βασιλιά, άλλος υπέρ του Βενιζέλου» (Καραγιάννης ό.π.: 252).

Ο Λεφτέρης Παρασκευαΐδης σημειώνει την γνώμη του για τους βασιλικούς Αξιωματικούς που αντικατέστησαν τους βενιζελικούς, μετά τις εκλογές του 1920:

«Το Συνταγματάρχη μας Παλαιολόγου αντικατέστησε ο απότακτος Σπαρτινός. Δεν είχε καθόλου ιδέα για τη νέα πολεμική σύνθεση του στρατού ούτε τα νέα όπλα κλπ.(...) Αυτό δείχνει ποιοι θα είναι οι αξιωματικοί μας που θα μας οδηγήσουν σε νέες εξορμήσεις.» (Παρασκευαΐδης ό.π.: 122).

Κάποιοι ανώτεροι Αξιωματικοί φαίνεται πως ήταν αντιπαθείς για όλους τους βαθμούς:

«Είναι απερίγραπτη η χαρά στρατιωτών και αξιωματικών για την αντικατάσταση του φρουράρχου» (Καραγιάννης ό.π.: 200).

Είναι στα ενδιαφέροντα του Στρατού η ανάπτυξη μεταξύ των στρατιωτών της ομαδικής αλληλεγγύης, συγχωνεύοντας το άτομο με την στρατιωτική Μονάδα του, κάτι το οποίο κυρίως πραγματοποιείται μέσω της πειθαρχίας, «σπάζοντας» το άτομο ώστε να συγχωνευτεί μέσα στην ομάδα.

Μεταξύ όσων πολέμησαν όμως κυριαρχεί μια περισσότερο πρακτική έννοια συναδελφικότητας, καθώς στον συμπολεμιστή του, ο στρατιώτης μπορεί να βασιστεί για την επιβίωση του, υπάρχει δηλαδή μία σχέση αλληλεξάρτησης, όπου πράγματι κάποιος μπορεί να απορροφηθεί από το πνεύμα της ομάδας και να θυσιαστεί γι' αυτήν. Αυτό δεν σημαίνει ότι δεν υπάρχουν περιπτώσεις όπου απλά ο καθένας σώζει τον εαυτό του, όπως έδειξε σε σημαντικό βαθμό η άτακτη υποχώρηση στην Μικρά Ασία, όπου πολλοί κατηγόρησαν κυρίως τους Αξιωματικούς τους, όπως ο Καραγιάννης, ο οποίος καταγράφει τα συναισθήματα του για τους Αξιωματικούς κατά την διάρκεια της υποχώρησης:

«όλοι οι αξιωματικοί από τις πρώτες μέρες είχαν εξαφανιστεί(...)Όλος ο στρατός μισεί θανάσιμα τους αξιωματικούς(...) όλοι είναι ερεθισμένοι κι αυτή η ποχώρηση κι ίσως τελεία καταστροφή που πάθαμε, να οφείλεται στους αξιωματικούς που παραδόθηκαν στους τούρκους και πολλοί άλλοι ξήλωσαν τα διακριτικά τους και γίνανε απλοί στρατιώτες» (στο ίδιο: 304 – 305).

Και τους επιρρίπτει ευθύνες για την καταστροφή:

«μπορώ να πιστέψω και να επιρρίψω πολλές ευθύνες στους Έλληνες αξιωματικούς που οργιάζανε με τόσες νέες κι όμορφες χανούμισες κατασκοπίνες» (στο ίδιο: 331).

Παρόλα αυτά, την ώρα της μάχης, τα προσωπικά ξεχνιόνταν, καθώς υπερίσχυε η ανδρική αλληλεγγύη μεταξύ των συμπολεμιστών. Ο Καραγιάννης περιγράφει το πώς ενώ είχε μαλώσει με έναν Λοχία, την ώρα της μάχης όταν ο Λοχίας τραυματίστηκε σοβαρά, εκείνος τον φρόντισε:

«όταν τον έδειρα ήταν άλλη ώρα κι όταν τον βοηθώ άλλη ώρα» (στο ίδιο: 194).

Το Πένθος για τους Χαμένους Συντρόφους

Ο πόλεμος ως πεδίο επίδειξης ανδρισμού, επιβεβαιώνει την άποψη ότι ως συνέπεια του φύλου, της ηλικίας και της φυσικής κατάστασης, το αντρικό σώμα εκτίθονταν σε μεγαλύτερους κινδύνους. Στο επίκεντρο των ιδεολογιών του ανδρισμού υπήρχε η αποδοχή του γεγονότος ότι το αντρικό σώμα μπορούσε να καταστεί άσχημο ή και να καταστραφεί (Bourke 1996: 76 – 77).

Τα σώματα επηρεάζονται από τις κοινωνικές διαδικασίες (Connell 2006: 98) καθώς είναι φορείς κοινωνικής δράσης και κατασκευάζονται κοινωνικά (στο ίδιο: 127). Εφόσον η εμπλοκή του σώματος στις έμφυλες σχέσεις είναι μια κοινωνική διαδικασία, μπορεί να υπάρξουν σωματικές συνέπειες, π.χ. η διεκδίκηση του ανδρισμού σε ένα πεδίο μάχης να καταλήξει στον ακρωτηριασμό του (στο ίδιο: 185). Ο πόλεμος θέτει σε αμφισβήτηση την ιδέα της σωματικής τελειότητας ως συμβόλου του ηρωικού ανδρισμού. Τα σώματα καταστρέφονταν από τις σφαίρες και τις βόμβες, ενώ ζούσαν

σε λασπωμένα χαρακώματα, κάτι το οποίο ήταν εντελώς αντίθετο με το ιδεώδες του στρατιωτικού ηγεμονικού ανδρισμού (Meyer ό.π.: 149 – 150) και την έμφαση που δίνει στην σωματική αντοχή, την πειθαρχία και μια αίσθηση συμμετοχής στην ελίτ (Gilmore ό.π.: 317).

Στα ημερολόγια, οι στρατιώτες δεν έβρισκαν απλά τον χώρο για να καταγράψουν τις απώλειες που είχαν παρατηρήσει, αλλά και χώρους όπου οι θάνατοι καταγράφονταν ως μια τελετή πένθους.

Για τον Άντερσον, *«το να πεθαίνει κανείς για την πατρίδα του, την οποία συνήθως δεν έχει επιλέξει, περικλείει ένα μοναδικό ηθικό μεγαλείο»* (Άντερσον ό.π.: 216). Αυτή η «θυσία» κατά τον Banti λειτουργεί ως παράδειγμα για όλη την εθνική κοινότητα (Banti 2008: 52). Υπάρχουν καταγραφές όπου οι ημερολογιογράφοι τιμούν τους πεσόντες και εκφράζουν ένα είδος «ζήλιας» για αυτούς, καθώς έγιναν παράδειγμα για τους υπόλοιπους μέσω της θυσίας τους για την πατρίδα. Ο Βάσσος σημειώνει στο ημερολόγιο του, μετά την λήξη του Β΄ Βαλκανικού Πολέμου:

«26 Ιουλίου [1913]: (...) Κατά την μεγάλην αυτήν στιγμήν δεν διαφεύγουν της μνήμης μας οι ένδοξοι νεκροί μας. Λυπούμεθα ότι δεν παρίστανται και αυτοί εις την επιβλητικήν αυτήν τελετήν και τους ζηλεύομεν διότι διά του αίματος αυτών έγινεν το μέγα τούτο οικοδόμημα όπερ αποκαλούμεν «Μεγάλη Ελλάδα» αιωνία η μνήμη αυτών» (Βάσσος ό.π.: 215).

Κάποιες φορές οι ημερολογιογράφοι απλά κρατούσαν μία λίστα όσων από την Μονάδα τους είχαν πεθάνει:

«27 [Οκτωβρίου 1912] (...) Περί την 10^{ην} π.μ. αρχίσαμεν την μάχην διαρκέσασα μέχρι της νυκτός(...) Έκ του λόχου μου τραυματίσθηκαν 11 (οι εκ της διμοιρίας μου ως και μάλλον βαρέως)» (Πετροπουλάκης ό.π.: 152 – 153).

Ενώ άλλες έμπαιναν σε περισσότερες λεπτομέρειες, όπως τον τρόπο θανάτου ή τον χαρακτήρα του νεκρού όταν ζούσε. Για παράδειγμα, ο Υπολοχαγός Παπαδήμας, κατά τον Α΄ Βαλκανικό Πόλεμο αναφέρει τον τρόπο θανάτου και τα ονόματα νεκρών συμπολεμιστών του:

«27 Νοεμβρίου [1912] (...) μία βολιδοφόρος τουρκική ολόσωμος διαπεράσασα το ασπίδιον ενός πυροβόλου εφόνευσε κατακερματίσασα τον σκοπευτήν και τον γεμιστήν(...)Τους καλύπτομεν με κουβέρτες και προσευχόμεθα σιωπηλώς υπέρ της ψυχής των(...) σκοπευτής Αναστόπουλος, γεμιστής Πατσαβός» (Παπαδήμας ό.π.: 89).

Και ο Μεντζάλης περιγράφει με λεπτομέρεια τους νεκρούς συντρόφους του:

«φονευθείς εις το Κουζάλ Κουγιαντή Λοχίας Ρούσκας Δημήτριος. Εφονεύθει στις 15 Αυγούστου 1921 καταγόμενης εξ υπάτης Λαμίας φέρον τραύμα κεφαλής, ίτο στενός φίλος μου και κουμπάρος μου + στάς μάχας επολέμεισαι ατρόμιτος ως ίρως. Θάνατον δεν εψήφισε μέχρι που εφονεύθη. Πικρώ βολή τον χτύπησαι σταστέρ (στο αστέρι) μετωπικός

και έπεσε πρηνης χωρίς να ωμοιλήσει. Ο χάρστου και η τίχη του γίνηκαν θεριά να του αφερέσουν την ζωή σε τέτοια ιλοικία» (Μεντζάλης ό.π.: 21).

Ωστόσο, οι μαζικοί θάνατοι είχαν τον μεγαλύτερο συναισθηματικό αντίκτυπο (Meyer ό.π.: 60). Για παράδειγμα, η αναφορά του Δημήτρη Κεφαλογιάννη στην ολοσχερή καταστροφή του 3^{ου} Τάγματος, του 33^{ου} Συντάγματος της Μεραρχίας Κυδωνιών. Από αυτή την καταγραφή προκύπτει ότι οι στρατιώτες του Τάγματος αυτού, αιφνιδιάστηκαν και πριν σκοτωθούν βασανίστηκαν από τους Τούρκους στρατιώτες. Ο Κεφαλογιάννης πέρασε από τον τόπο της καταστροφής και έγινε μάρτυρας της πραγματικότητας του πολέμου σε όλο το «μεγαλείο» της και περιγράφει τα φρικτά αποτελέσματα του:

«23 Ιουλίου (1920), Πέμπτη (...) Οι νεκροί ήσαν άλλος γυμνός, άλλος ημίγυμνος και ούτω καθ' εξής. (...) Εδώ ένα σώβρακο μαζί βγαλμένο με το παντελόνι, εκεί εν κράνος συντροφεύει μίαν παλάσκαν ή ένα αντίσκηνο. Έν γένει εσώρουχα τήδε κακέισε αιματωμένα και παντός είδους ιματισμός: αντίσκηνα, κράνη, πάσσαλοι, κιβώτια παντοειδή, χλαίνας περισσότεραι, υποκόπανοι όπλων, κατεστραμμένα σάγματα, πηλήκια, αμπέχωνα κ.τ.λ δείχνουν ότι η λαίλαψη του πολέμου έκαμεν εκεί αρκετάς επιτυχίας». (...) Τι φρικτόν θέαμα ο άνθρωπος! Εάν τους έβλεπον αί δεσποινίδες έτσι γυμνούς, πρησμένους και κατάμαυρους από τον ήλιο, ορισμένους, για μια στιγμή, θα απεχθάνοντο τον κόσμον και τα μάτια πάθη του ανθρώπου και πρώτα πρώτα τον εαυτον του; ώ άνθρωπε! Αί δύστηνοι μητέρας περιμένουν, και τί περιμένουν; (...) Δυστυχείς, αν ηξέρατε πως είναι σαν σκυλιά ψοφισμένοι στο δρόμο γυμνοί, ματωμένοι, σκονισμένοι, βορά των όρνένων. Κλαίεται και σεις ψυχές των νεκρών. Θρηνείτε την θηριωδιάν του εχθρού και την αναλγησίαν του αδελφού σας Πέρασαν, ξαναπέρασαν και όμως εσείς μένετε άταφοι.(..) Τί φρίκη, τί ανατριχίλα!» (Κεφαλογιάννης ό.π.: 38).

Αναφορά στην στην ολοσχερή καταστροφή αυτής της Μονάδας κάνει και ο Γιάννης Κουτσονικόλας, παρότι δεν μάχεται κοντά της. Φαίνεται ότι τα τραγικά αποτελέσματα του αιφνιδιασμού που υπέστη αυτή η Μονάδα είχαν κάνει μεγάλη αίσθηση στους Έλληνες στρατιώτες. Η δική του περιγραφή είναι περισσότερο τηλεγραφική:

«Είς τας 17+18 ιδίου (Ιουλίου 1920) κατεστράφη το 3^{ον} Τάγμα του 33^{ου} Πεζ. Συντάγ. της Μεραρχίας Κυδωνιών» (Κουτσονικόλας ό.π.: 155).

Άσχημη ήταν και η πρώτη εντύπωση από την Μικρά Ασία του Παρασκευαΐδη, όταν είδε νεκρούς Έλληνες στρατιώτες, λίγο έξω από την Πέργαμο, τον Ιούλιο του 1919:

«Έξω από την πόλη, μέσα στα χωράφια κοίπονταν πολλά πτώματα φαντάρων, άλλα μπρούμυτα και άλλα ανάσκελα ξαπλωμένα κατάμαυρα απ' το λιοπύρι, που άρχισαν να βρωμάνε. Δεν ξέρω, γιατί τ' άφησαν άταφα τόσες μέρες. Έμαθα ότι ήταν του 8^{ου}

Συντάγματος Κρητών, που έπαθε τον αιφνιδιασμό από τον εχθρό, μέσα στην Πέργαμο. Η πρώτη εντύπωση μου δεν ήταν και τόσο καλή. Σκέφτηκα: Καλά ξεμπερδέματα» (Παρασκευαΐδης ό.π.: 26).

Παρόμοιες καταγραφές έχουμε και στους Βαλκανικούς Πολέμους, όπως αυτή του Βελισσάριου:

«7 Τετάρτη [Νοεμβρίου 1912] (...) ένθα έγινε ο αιφνιδιασμός κατά της 5^{ης} μεραρχίας, ήτοι κάτωθι Μπανίτσης πυρποληθείσης υπό των Τούρκων. Εύρομεν τους νεκρούς οικτρώς ακρωτηριασμένους της 5ης μεραρχίας» (Βελισσάριος ό.π.: 61).

Τέτοιες καταγραφές απομυθοποιούν την εικόνα του ηρωικού πολεμιστή την οποία προωθούν τα κράτη στην προσπάθειά τους να διαμορφώσουν την επίσημη μνήμη. Στην επίσημη ιστορία, υπάρχουν εμφανείς αποσιωπήσεις και σπάνια συμπεριλαμβάνονται τέτοιες τρομακτικές περιγραφές θανάτου και απογοήτευσης στην μάχη, όπως τις αποκαλύπτουν τα ημερολόγια των πολεμιστών, ενώ στις στρατιωτικές ιστορικές εκδόσεις κυρίως αναφέρονται οι αριθμοί των νεκρών και τραυματιών, παρά οι συνθήκες θανάτου τους.

Άλλη μια περιγραφή η οποία μας κάνει να ξεχάσουμε τελείως τις όποιες σκέψεις για ρομαντικότητα στον πόλεμο, είναι αυτή του Καραγιάννη:

«κατά τύχη πάτησα τη κοιλιά ενός σκοτωμένου και καθώς είχε φουσκώσει κι είχε γίνει τύμπανο η κοιλιά του μακαρίτη από 2 – 3 μέρες έσκασε. Η μυρωδιά του δεν περιγράφεται με ζαλίζει τόσο που μούρχεται να πέσω χάμω από ασφυξία. Και ασφιξιόγνο νάτανε δεν θα με πείραζε τόσο πολύ κι όσο ζήσω δεν θα την ξεχάσω ποτέ» (Καραγιάννης ό.π.: 223 – 224).

Οι μαζικοί θάνατοι έριχναν επίσης και το ηθικό μιας Μονάδας, καθώς διασπούσαν την συνοχή της ομάδας – Μονάδας (Meyer ό.π.: 60). Ο Καραγιάννης σημειώνει τον Αύγουστο του 1921:

«πήρε ο επιλοχίας το βιβλίο κι αρχίζει να φωνάζει προσκλητήριο κι εκφώνησε τα ονόματα των στρατιωτών και στον κάθε απόντα διαβεβαίωναν οι άλλοι την τύχη που ακολούθησε ο απών. Ναι κύριε επιλοχία αυτός σκοτώθηκε τον είδα γω, ή τραυματίστηκε κι ούτ' καθ' εξής. Στο κάθε σκοτωμένο, όλοι μας δακρύζαμε για την απώλεια 28 αντρών» (Καραγιάννης ό.π.: 172).

Παρόμοια περιγραφή δίνει και ο Δημήτριος Υφαντής:

«29-5-21 (...) εσκοτώθηκαν κατά την ώρα που κάνανε γυμνάσια και έσκασε μια οβίδα και σκότωσε πέντε και δεκαπέντε τραυμάτισε. Οι κηδεύόμενοι ήτουνε ένας συνταγματάρχης από την Κάρυστο Ρήγας ένας ανθυπολοχαγός και τρεις στρατιώται ακολουθούσαν την κηδεία δύο στρατηγοί όλοι οι αξωματικοί του σώματος όλος ο στρατός όπου ήτο ελεύθερος υπηρεσίας και πολίτες πολλοί και τους κηδεύανε και τους πέντε μαζί

και όπου περνούσαμε και βλέπανε τα νεκρά προπάντος γυναίκες Ελληνίδες κλαίγανε αμερολήπτως και να παιανίζει η μουσική συγκίνησης απερίγραπτος» (Υφαντής: 22).

Συχνά, γράφουν στιχάκια για τους νεκρούς συντρόφους τους:

«Νίκη για πλέξε στέφανα και ράντισε τα δάκρυ (...) Αθάνατη η μνήμη σας, Παιδιά του εικοσιένα» (Μεντζάλης ό.π.: 61).

Ο Υφαντής πάλι, αντιγράφει έναν στίχο που είδε γραμμένο πάνω στο μνημείο ενός στρατιώτη:

«4-8-1921 εις μάχη Τουλουμπουνάρ. Διακοπή δια εν ποίημα στρατώτου μνημείον, το οποίον είχε σκοτωθεί και το έγγραφε η γυναίκα του και το είχανε εις τον σταυρόν. Χάρε του κόσμου θεριστή, τον Άδη να χορτάσεις. Όλο τον κόσμο γύρισες για να τονε δοξάσεις. Όλον τον κόσμο γύρισες να βρεις ψυχή να λάβεις. Λουσμένη, μόλα τα προτερήματα να είναι στολισμένη. Την ήβρες σένα πρόχωμα εις το Τουλουμπονάρι (...) Αντί λοιπόν με το σπαθί Χάρε το ιδικό σου. Να αρπάξεις την ψυχούλα του και να γενεί δικός σου. Έβαλες για αντίχαρο άλλον αντί για σένα. Και με μια σφαίρα εχθρική επότισες με αίμα. Αν Χάρε και με σκότωσες με σφαίρα του Κεμάλη. Ξέυρε για την πατρίδα μας μένουν ακόμα άλλοι...» (Υφαντής: 35).

Βέβαια συχνά, οι θάνατοι σε έναν μαζικό, ολοκληρωτικό πόλεμο, γίνονται αμέτρητοι και απλώς καταγράφεται το αποτέλεσμα τους όπως για παράδειγμα μετά από μια μεγάλη μάχη. Σε τέτοιες περιπτώσεις συνήθως σημειώνονται και οι απώλειες του εχθρού. Στον Α΄ Βαλκανικό Πόλεμο ο Πετροπουλάκης καταγράφει:

«8 [Δεκεμβρίου 1912] Η πρωϊά μας απεκάλυψε σωρείαν εχθρικών πτωμάτων και ημετέρων» (Πετροπουλάκης ό.π.: 161).

Και στην Μικρασιατική Εκστρατεία, ο Κουτσοκόλας σημειώνει:

«17 [Αυγούστου 1921] Απώλεια σοβαρά είχαν η Ιη η ΧΙΙη η Vη η ΙΧ και όλαι σχεδόν αι Μεραρχίαι απεδεκατίσθησαν, τα πτώματα σωρηδόν εις όλο το μέρος, αλλά του εχθρού ήσαν πάμπολα των ημετέρων» (Κουτσοκόλας ό.π.: 187).

Η θέαση τόσων πολλών νεκρών, ίσως να έκανε τους άντρες να γίνουν παθητικοί στην θέα του θανάτου, όμως η θέα του ατομικού θανάτου, ειδικά όταν γνώριζαν τον νεκρό, τους κινητοποιούσε ώστε να τον καταγράψουν, δείχνοντας την ανάγκη να ονομάσουν τον νεκρό, κάτι τόσο κεντρικό και στα μνημεία μετά τον Α΄ Π. Π, γεγονός το οποίο ίσως τους έκανε να νιώθουν ότι δεν έχασαν εντελώς την ανθρωπιά τους.

Για την Meyer (2009: 58), όταν οι ημερολογιογράφοι καταγράφουν τα συναισθήματα τους για τον θάνατο ενός συναδέλφου τους, ένιωθαν ότι βοηθούν στο να αναδομηθούν οι νεκροί ως άντρες με ταυτότητες που ενσάρκωναν την συντροφικότητα και το θάρρος, όσο και το γεγονός της φυσικής καταστροφής του σώματος τους. Έτσι οι νεκροί διατηρούσαν το στάτους τους, ως άντρες.

Μπορούμε να προσθέσουμε ότι η καταγραφή των πεσόντων στα ημερολόγια, λειτουργεί και ως μια μεταχρονολογημένη κηδεία, η οποία πιθανόν να υποκαθιστούσε την πραγματική κηδεία, καθώς πολλοί από τους πεσόντες έπεσαν στο πεδίο της μάχης (για παράδειγμα στον Σαγγάριο) και δεν θα τάφηκαν. Σε αυτές τις εγγραφές η *λατρεία του πεσόντα* παίρνει τις πραγματικές της διαστάσεις, με όλη την φρίκη που εμπεριέχει μια πολεμική αναμέτρηση, να παρουσιάζεται μέσα στις γραμμές ενός ημερολογίου.

Η έννοια της αυτοθυσίας ήταν κεντρική στην ανατροφή τους. Ο μεγάλος αριθμός των νεκρών συναδέλφων που είδαν έθεσε υπό αμφισβήτηση την φαντασίωση περί αθανασίας μέσω του θανάτου σε συνθήκες όπου ήταν τα αντικείμενα σφαγής και όχι ηρωικής δράσης. Παράλληλα όμως, το να αντισταθείς στις αξίες του καθήκοντος και της τιμής που η κοινωνία απαιτούσε από αυτούς πρέπει να ήταν εξαιρετικά δύσκολο.

Μίσος και Ηρωισμός

Για τον Mosse (1996: 110), στον πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμος ο εθνικισμός με τον ανδρισμό ήρθαν πιο κοντά από ποτέ. Αυτό υποστηρίζει πως συνέβη, καθώς ο πόλεμος των χαρακωμάτων απελευθέρωσε την επιθετικότητα των ανδρών, όταν επιτίθονταν για να καταλάβουν το εχθρικό χαρακωμα. Η Bourke (1999: 155), υποστηρίζει ότι συνήθως η μάχη σε πεδία όπου ο εχθρός ανήκε σε άλλη φυλή, είναι ιδιαίτερα εχθρική και είναι πιθανότερο να συμπεριλάβει θηριωδίες. Για να υπάρχει μίσος έπρεπε να εμπλέκεσαι συναισθηματικά.

Ο Mosse επίσης υποστηρίζει ότι οι στρατιώτες που πολεμούσαν στην πρώτη γραμμή, επειδή ανέπτυξαν την συντροφικότητα μεταξύ τους και όχι το μίσος, τοποθετούν την ομάδα στο επίκεντρο της διήγησης και έτσι δεν μετατρέπονταν σε βαρβάρους (Mosse 1996: 112). Εδώ όμως θα υποστηριχθεί ότι στα ημερολόγια των Ελλήνων στρατιωτών φαίνεται πως καθώς ακριβώς αυτή η απορρόφηση μέσα στην ομάδα, την βάζει πάνω από όλα, κάνοντας τον ατομικό άνδρα – δρώντα να ακολουθεί τις πράξεις της ομάδας, πράξεις που συχνά περιλαμβάνουν ακρότητες.

Ισχύει έτσι περισσότερο το επιχείρημα της Bourke (1999: 141), ότι οι στρατιώτες σκότωναν περισσότερο από αγάπη για την ομάδα, παρά από μίσος. Η αγάπη για τους συντρόφους θεωρούνταν ως το δυνατότερο κίνητρο για την δολοφονική επιθετικότητα εναντίον ενός εχθρού που απειλούσε αυτή την σχέση.

Έτσι, μπορούμε επίσης να ισχυριστούμε ότι υπάρχει μια μείωση στην εστίαση: από το έθνος – κράτος και την φαντασιακή του αδελφότητα, με την θέληση για αυτοθυσία την οποία εμπνέει, οι στρατιώτες εστιάζουν στην οικεία ομάδα – μονάδα τους, τους συντρόφους με τους οποίους τους συνδέει ο κοινός κίνδυνος. Από εκεί

προέρχεται αυτή η αγάπη η οποία τους καθιστά ικανούς να θυσιαστούν, αλλά και να σκοτώσουν.

Απόδειξη για το ότι το μίσος κυρίως απευθύνεται εναντίον ενός εχθρού που απειλούσε την σχέση συντροφικότητας, είναι η περιγραφή του Βάσσου του μίσους των Ελλήνων στρατιωτών εναντίον των Βούλγαρων αιχμαλώτων, καθώς οι μάχες του Β΄ Βαλκανικού Πολέμου ήταν ιδιαίτερα αιματηρές και οι απώλειες του Ελληνικού Στρατού μεγάλες:

«22 Ιουνίου [1912] Μένομεν εις Λαχανάν αναμένοντες διαταγάς. Η νίκη μας είναι περίλαμπρος. Πλήθος αιχμαλώτων συλλαμβάνονταν. Το μίσος των στρατιωτών μας είναι απερίγραπτο δεν ενοοούν να περιποιηθούν ούτε έναν Βούλγαρον πληγωμένον και τη επεμβάσει των αξιωματικών κατορθούται μόνον τούτο» (Βάσσος ό.π.: 202).

Οι περισσότεροι πάντως, αντιμετωπίζουν τον θάνατο του εχθρού νιώθοντας ότι επιτελούσαν μια απαραίτητη δουλειά. Θεωρούσαν τους εαυτούς τους ως συνηθισμένους άντρες που επιτελούσαν το καθήκον τους (Bourke 1996: 98) και πολλοί αρνούσαν να μισήσουν τον εχθρό. Για παράδειγμα ο στρατιώτης Καραγιάννης τον Ιούλιο του 1920 σε μια μάχη πυροβολεί έναν Τούρκο, αλλά χαίρεται που δεν τον σκότωσε:

«προτού με χτυπήσει, τον χτύπησα εγώ κατάστηθα και το όπλο του έπεσε απ' τα χέρια του. άπλωσε τα πόδια του κει μέσα και με κοίταζε παρακλητικά. Φοβήθηκε μήπως τον αποτελειώσω (...) Μόνο παρατήρησα πως με τη σφαίρα που του φύτεψα τον είχε βρει στην πλάτη πιο πάνω απ' τη μασχάλη κι από κει τρέχει αίμα κι αυτό μ' ευχαρίστησε γιατί είχε ελπίδες ζωής για την ανοησία του» (Καραγιάννης ό.π.: 151).

Άλλοι όμως σιχαίνονταν τον εχθρό, όπως φανερώνουν οι περιγραφές τους:

«Τη 15^η Αυγούστου [1921], την Κυριακή της Παναγίας (...) Μας είδαν τα σκυλιά και μας άρχισαν με όπλα και με πολυβόλα και κανόνια» (Δομουχτσής ό.π.: 75).

Υπήρχε επίσης η κατανόηση του γεγονότος ότι και ο αντίπαλος υπέφερε με τον ίδιο τρόπο (Bourke 1999: 167). Στην μάχη του Σαγγάριου, ο Καραγιάννης περιγράφει:

«Λίγα μέτρα μακριά απ' το ποτάμι καθώς βάδιζα βρέθηκε κρυμμένος ένας τούρκος τραυματίας (...) Πήγα και γέμισα το παγούρι του νερό και του τόδωσα (...) Τι κάνεις εκεί Καραγιάννη; Ποτίζεις τον εχθρό σου; Ναι του απαντώ, τι φταίει αυτός και μείς, φταίνε οι μεγάλοι που μας οδηγούν εδώ και σκοτωνόμαστε, τον λυπήθηκα» (Καραγιάννης ό.π.: 233).

Στην μελέτη της η Bourke (1999: 132), υποστηρίζει ότι ο ηρωισμός δεν ήταν τόσο ελκυστικός στους άντρες της πρώτης γραμμής. Κατακρίνονταν οι αξιωματικοί όταν ρίσκαραν τις ζωές των στρατιωτών τους αναίτια για να κερδίσουν μετάλλια. Αυτό φαίνεται να ίσχυε στην περίπτωση του Καραγιάννη, που αν και εμπειροπόλεμος δεν είδε με καλό μάτι την επιχείρηση που ανέλαβε το σύνταγμα του να φέρει εις πέρας:

«Την άλλη μέρα μαθεύτηκε το θλιβερό και δυσάρεστο γεγονός πως το σύνταγμα μας ανέλαβε κι έχει σειρά να προπορευτεί στη καταδίωξη του εχθρού» (Καραγιάννης ό.π.: 192).

Άλλες φορές γίνονταν ηρωικές πράξεις όχι από άντρες που είχαν κουράγιο, αλλά που φοβόταν μέχρι θανάτου. Ο ηρωισμός σε αυτό το πλαίσιο είναι αμφιλεγόμενος και η απόσταση μεταξύ ήρωα και αντιήρωα μικρή. Υπήρχε φόβος και μανιώδης απορρόφηση του εαυτού μέσα στο χάος (Bourke 1999:134 – 137):

«το ένστικτο της πειθαρχίας, νικάει και τραβάει μπρός» (Καραγιάννης ό.π.: 214).

Η αλληλενέργεια εθνικισμού – ανδρισμού, κάποιες φορές αναδεικνύει «αντί – ηγεμονικούς ανδρισμούς» τους οποίους μπορούμε να δούμε στα λόγια ή τα συμφραζόμενα των ημερολογιακών καταγραφών των στρατιωτών. Εκεί όπου συχνά κυριαρχεί μια περισσότερο πραγματιστική θέαση των πραγμάτων και συχνά αποδομείται το πατριωτικό ιδανικό, ενώ κυριαρχεί η ειρωνεία και γενικά το αντιηρωικό στοιχείο.

Ο Φόνος στην Μάχη

Η Bourke (1999) υποστηρίζει, ότι η δομή του πολέμου ενθαρρύνει την απόλαυση που δίνει ο φόνος στην μάχη και πώς συνηθισμένοι άνθρωποι μπορούν να πράξουν αποτρόπαιες πράξεις βίας, γιατί μπορούν να βρουν τρόπους να δημιουργούν νόημα από το χάος του πολέμου κι ένας τρόπος είναι να βρίσκουν μεγάλη ικανοποίηση σε αυτόν, ειδικά στην πρωτογενή πράξη της «εξόντωσης» του εχθρού.

Πριν την μάχη οι άντρες φαντάζονταν πως θα είναι να σκοτώσεις έναν άνθρωπο και ο Στρατός προσπαθούσε να τους προετοιμάσει ώστε να δράσουν επιθετικά. Το να σκοτώσεις έναν άνθρωπο δεν είναι μια φυσιολογική δραστηριότητα. Οι άνδρες πρέπει να υποστούν πλύση εγκεφάλου για να πειστούν να το κάνουν και κατηγορίες δειλίας εάν αρνηθούν (Horrocks ό.π.: 61).

Η αφήγηση του προσωποποιημένου φόνου παραμένει κεντρική στο βίωμα του πολέμου, αφού γίνονταν από ιστορικά υποκείμενα, εξοπλισμένα με γλώσσα, συναισθήματα και επιθυμίες (Bourke 1999: 11 – 12).

Σύμφωνα με τον Αντώνη Λιάκο, υπάρχει η σιωπή που παράγεται από την γραφή και το γραπτό κείμενο, κάποιες εμπειρίες και μνήμες τις διασώζει, ενώ άλλες τις εξαφανίζει (Λιάκος ό.π.: 275). Μπαίνει εδώ το ερώτημα εάν ο φόνος αποσιωπάται, στις ημερολογιακές καταγραφές των στρατιωτών. Φαίνεται πως είναι σπάνιες, αλλά υπάρχουν καταγραφές φόνου. Όμως ένα χαρακτηριστικό στις αφηγήσεις τους είναι ότι χρησιμοποιούν πάντα την ομάδα τους ως υποκείμενο της πράξης του φόνου, λένε πάντα «σκοτώσαμε» και όχι «σκότωσα».

Αυτή η επιμονή στην προσωπική ηθική ακεραιότητα, υποδηλώνει ότι ο μαχητής δεν ήταν κάποιο μεμονωμένο άτομο καθώς οι πράξεις του γίνονταν υπέρ του έθνους, της ιεραρχικής στρατιωτικής δομής και της στρατιωτικής του μονάδας. Αυτό διακρίνει την μάχη από τον φόνο (Bourke 1999: 7), γι' αυτό κι εδώ θα μιλήσουμε για φόνο στην μάχη.

Για παράδειγμα, ο Δομουχτσής αφηγείται το πως σκοτώσανε έναν Τούρκο προπαγανδιστή και τα αντίποινα που έκαναν σε αμάχους, όταν σκοτώθηκε στρατιώτης από την Μονάδα του:

«Την 28^η [Ιουνίου 1921], την Δευτέρα το πρωί, ήρθε ένα Τούρκος προπαγανδιστής, τον πιάσαμε, τον βάλαμε έσκαψε τον τάφον του, τον σκοτώσαμε και τον παραχώσαμε. Ξεκινήσαμε και από εκεί βαδίζαμε με δίχως αντίστασιν και περνώντας από ένα χωρίων τούρκικο σκοτώσανε έναν στρατιώτη μας από το παράθυρον και εκάψαμε το χωριό» (Δομουχτσής ό.π.: 53).

Οι στρατιώτες προσπαθούν να βρουν τρόπους να δικαιολογήσουν τον φόνο στον πόλεμο. οι σκόπιμες ενέργειες των υποκειμένων, είναι κεντρικές στην αφήγηση των πολεμικών τους ιστοριών (Bourke 1999: 8). Ο Καραγιάννης αφηγείται ένα περιστατικό όπου σκοτώνουν ως αντίποινα τούρκους χωρικούς που σκότωσαν Έλληνες τραυματίες:

«Τους βάλαμε τότε και κάτσανε χάμω πάνω στους σκοτωμένους και τους σκοτώσαμε και τους 6. Στην υποχώρηση κάθε ώρα και στιγμή δίνουμε τροφή στο θάνατο» (Καραγιάννης ό.π.: 307).

Η διήγηση του επίσης φανερώνει ότι ο φόνος αν και γίνεται υπέρ της ομάδας όπως παραπάνω, μπορεί να προκαλέσει άσχημα συναισθήματα.⁴⁹ Όμως η συναδελφικότητα μαζί με την απορρόφηση του εαυτού μέσα στην ομάδα και της δύναμης που ο πόλεμος προσέδιδε στο άτομο μπορεί να προκαλέσει και συναισθήματα ευχαρίστησης (Bourke 1999: 13). Ο Καραγιάννης και πάλι, διηγείται την καταδίωξη ενός Τούρκου ένοπλου με την ομάδα του:

«Χωρίς όμως να μας αντιληφθεί που τον παρακολουθούμε από τον τοίχο της μάντρας τον πυροβολούμε κι οι 3 μαζί» (Καραγιάννης ό.π.: 320).

Η αιματοχυσία ήταν μέρος της εμπειρίας των στρατιωτών. Ακόμα και οι στρατιώτες που γενικά δεν υπηρετούσαν κοντά στο μέτωπο, δίνουν έμφαση στις

⁴⁹ Όπως είχε γράψει η Σιμόν Βέλ σε γράμμα της το 1938, σχετικά με τον Ισπανικό εμφύλιο, εκφράζοντας την φρίκη της για τις ανώφελες σφαγές: «Αν κατά τύχη γεννιέται στην αρχή κάποια αποστροφή, κρύβεται στα κατάβραθα και πνίγεται, από φόβο μήπως φανεί πως λείπει ο ανδρισμός» (Silone 1964: 14).

σπάνιες στιγμές που βρέθηκαν σε αιματοχυσία (Bourke 1999: 3). Ο στρατιώτης Δημήτριος Υφαντής, ενώ υπηρετούσε ως οδηγός, περιγράφει μια τέτοια σκηνή:

«8-7-21 (...) φτάσαμε εις Εσκή Σεχίρ γινότανε μάχη (...) Ετοιμαζόμεθα και εμείς με τα αυτοκίνητα να φύγουμε δια πίσω και μας έρχεται ένας λοχαγός του πεζικού και μας λέγει τι κάνετε εσείς εδώ; τι να κάνουμε του λέμε δια δρόμο ετοιμαζόμεθα. εμπρός μας λέγει πάρτε τα όπλα σας και πάμε να βαστήξουμε άμυνα έως ότου φτάσει η 9^η Μεραρχία την οποία είχαμε αφήσει εμείς πιο πίσω και πηγαίνουμε και αρχίσαμε μάχη 1 ½ της ώρας» (Υφαντής: 21).

Η Λογχομαχία

«Όλα τα Ελληνόπουλα Εφόπλου λόγχη βάλαν και κάνανε την Έφοδω και τον σαγκάρη πιάσαν»

(Ιωάννης Μεντζάλης Ενθύμιον Πολέμου Εκστρατείας Μικράς Ασίας)

Ιδιαίτερη βαρύτητα δείχνουν οι μαχητές στις διηγήσεις τους, στην μάχη με ξιφολόγχες. Η λογχομαχία αποτελούσε το υψηλότερο επίτευγμα της κουλτούρας του πολεμιστή, ειδικά κατά τον Α΄ Π. Π και τα μεταπολεμικά χρόνια. Οι εφορμήσεις με ξιφολόγχη ήταν ένα κεντρικό μοτίβο των πολεμικών ιστοριών στις πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα (Bourke 1999: 53). Οι εμπειρίες τους από τον «φόνο εξ επαφής», αποκαλύπτουν έναν εαυτό που παρακινείται από αγάπη για τους συμπολεμιστές και την μονάδα τους, όπως και από τον φόβο και το αίσθημα αυτοσυντήρησης που έχουν, όταν αντιμετωπίζουν αντίστοιχη επίθεση από τον εχθρό. Ο στρατιώτης Βασίλειος Σουρραπάς, σημειώνει στον Β΄ Βαλκανικό:

«Το πύρ εμαίνετο μετά λύσσης και πείσματος και η λόγχη εθαυματοουργεί. Οι βούλγαροι επιχειρούν ανόδους, αλλά απεκρούοντο μετά γενναιότητος(...) Πρώτος εγώ, εις δεκαενύς και εις Κύπριος εθελοντής, εισήλθομεν εις το μονόξυλον υπό χάλαζαν εχθρικών σφαιρών και διήλθομεν εις το απέναντι μέρος» (Σουρραπάς 1993: 188).

Στον Α΄ Π. Π, η εκπαίδευση στην λογχομαχία ήταν ένας τρόπος ενθάρρυνσης της επιθετικότητας των ανδρών στην μάχη, παρόλο που η χρήση πυροβολικού, πολυβόλων και αερίων μείωσε την χρησιμότητα της (Bourke 1999: 89). Για πολλούς άντρες η λογχομαχία ήταν η πιο αληθινή μορφή μάχης, λόγω της εγγύτητας της με τον αντίπαλο. Η ξιφολόγχη απέπνεε το αίσθημα του φόβου στον εχθρό και ήταν ένα σύμβολο ατομικής ανδρείας μέσα σε έναν ανώνυμο μηχανοποιημένο πόλεμο (Bourke 1999: 55 – 60). Φαίνεται από τις περιγραφές των Ελλήνων στρατιωτών ότι γίνονταν μεγάλες μάχες εκ του σύνεγγυς με χρήση ξιφολόγχης, μάχες που επειδή ήταν σώμα με σώμα και οι αντίπαλοι άντρες πολεμούσαν με συγκρίσιμα όπλα, τους καθόριζαν ως ηρωικούς.

Ταυτόχρονα, αναγνωρίζονταν και η αξία του αντιπάλου άνδρα, άρα η νίκη επί ενός ισάξιου αντιπάλου η οποία επιβεβαίωνε την δική τους ανωτερότητα. Στον Α΄ Βαλκανικό Πόλεμο, κοντά στο οχυρό του Μπιζανίου, ο Πετροπουλάκης αναγνωρίζει την γενναιότητα του εχθρού στην λογχομαχία:

«7 [Δεκεμβρίου 1912] Ο αγών συνεχίσθη καθ' ολόκληρον την νύκτα, η επίθεσις του αντιπάλου υπήρξε λυσώδης και ανωτέρα πάσης περιγραφής η τόλμη του, διότι ούτος καθ' όλην την νύκτα προσήγγιζε με τας λόγχας προς τας προχείρους λίθινους οχυρώσεις μας(...) Ο υποδεκαετής Μπαϊρακτάρης διά της λόγχης διέτριπεν ανθυπολοχαγόν(...) Ο αγών καθ' όλην την νύκτα υπήρξε τρομερός, διότι οι άνδρες ελόγγιζον και επιυροβόλουν εις βημάτων απόστασιν τους διαρκώς επιτιθέμενους εχθρούς» (Πετροπουλάκης ό.π.: 160 – 161).

Το ίδιο κάνει και ο Κουτσουνικόλας στην Μικρασιατική Εκστρατεία:

«Εις τας 7 ιδίου Ιουλίου [1921] βαδίζαμε με κατεύθυνση Σεϊντί Γαζί (...) Τότε έγινε αλληλοσπαραγμός σώμα προς σώμα με εφ' όπλου λόγχη (...) ο εχθρός εγκατέλειπεν πλείστους νεκρούς και τραυματίας και πολλούς αιχμαλώτους» (Κουτσουνικόλας ό.π.: 177).

Με το να αναγνωρίζουν ότι και ο εχθρός μπορεί να είναι ένας γενναίος άνδρας, πάνω στον οποίο κατάφεραν να επιβληθούν, οι στρατιώτες αναγνωρίζουν ταυτόχρονα την δική τους γενναιότητα και επιβεβαιώνουν ότι ο δικός τους ανδρισμός υπερίσχυσε του αντίπαλου ανδρισμού.

Οι Αξιωματικοί επέμεναν ότι η λογχομαχία ήταν ένας καθοριστικός παράγοντας στην μάχη, γιατί με την λόγχη οι πεζικάριοι μπορούσαν να καταλάβουν τις εχθρικές θέσεις και όχι με το πυροβολικό (ακόμα και σήμερα πιστεύεται ότι οι πόλεμοι κερδίζονται από πεζικάριους εκπαιδευμένους στην ξιφολόγχη και το τουφέκι).

Οι άντρες καλύπτονταν όταν χρησιμοποιούσαν τυφέκια, ενώ αντίθετα, όταν εφομούσαν με τις ξιφολόγχες τους, αναγκάζονταν να βγουν από τα χαρακώματα ώστε να επιτεθούν στον εχθρό, κάτι που τους καθιστούσε ικανούς να σκοτώσουν εκ του σύνεγγυς (Bourke 1999: 90 – 92).

Μια τέτοια μαρτυρία μας δίνει η καταγραφή του Δομουχτση:

«Τη 15^η Αυγούστου [1921] (...) εβάλαμε εφ' όπλου λόγχη, μπήκαμε στα χαρακώματα και βρήκαμε τρεις πολυβολητάς δεμένους και τους σκοτώσαμε» (Δομουχτσης ό.π.: 77).

Για την Bourke (1999: 4) οι στιγμές που θα σκότωναν έναν εχθρό από κοντά έχουν σημαντική προσωπική σημασία για τους στρατιώτες και συχνά υπερβάλλουν στις διηγήσεις τους αυτές. Ο Κουτσουνικόλας αφηγείται:

Εις τας 10 του μηνός (Ιούνιος 1920) η ώρα 11 μεσημ. (...) Ως αετοί επήδησαν από τα χαρακώματα και εβάδιζον προς το μέρος της μάχης. Έγινεν δε όλεθρος, 20 δικά μας

Πυροβόλα και 16 Τουρκικά έβαλον, αλλά οι Τούρκοι δεν ηδυνήθησαν να ανθέξουν εις τας λόγχας των ημετέρων και οπισθοχώρησαν...» (Κουτσονικόλας ό.π.: 151).

Η εφόρμηση με ξιφολόγχη προκαλεί τον τρόμο στον αντίπαλο, όπως περιγράφει ο Παρασκευαΐδης τον Μάρτιο του 1921:

«...το Τάγμα αρχίζει εξόρμηση "εφ όπλου λόγχη" και με φωνές "αέρα! αέρα!" προς την κορυφή του λόφου. Ο αιφνιδιασμός μας αυτός τρόμαξε τους Τούρκους και η επίθεση μας είναι τόσο ακατάσχετη, που μέχρι να σκοτεινιάσει, κατελήφθη πάλι ο λόφος και στήσαμε προφυλακές.» (Παρασκευαΐδης ό.π.: 149)

Αντίστοιχα, η εφόρμηση του αντιπάλου με την ξιφολόγχη, τους προκαλούσε φόβο και τους έκανε να υποχωρήσουν, κάτι που επίσης καταγράφεται. Ο Καραγιάννης γράφει κατά την διάρκεια της εκστρατείας στην μεσημβρινή Ρωσία:

«Τότε όμως είδαμε τους επαναστάτες να μας επιτίθενται με τις λόγχες τους. Ο λόχος σύσσωμος υποχωρεί το βάλαμε στα πόδια χωρίς διαταγή» (Καραγιάννης ό.π.: 73).

Ενώ σημειώνει τα αποτελέσματα μιας τέτοιας τουρκικής επίθεσης τον Αύγουστο του 1922:

«Έτυχε να μας επιτεθούν οι Τούρκοι κι όλη η δύναμη του φυλακίου είχε καρφωθεί απ' τα ξίφη του εχθρού όπως οι ψαράδες που μπήχνουν και καρφώνουν μέσα στα ριχά νερά της θάλασσας τα χταπόδια» (στο ίδιο: 286).

Ενώ άλλες φορές δεν έχουν όλοι το θάρρος να ακολουθήσουν μια τέτοια επίθεση, όπως περιγράφει ο Μεντζάλης στην μάχη του Σαγγάριου:

«Ίδον λοιπόν συνταγματάρχης Καραθανάσης ότι πηγέναμαι καιμένοι όλοι πήρε ένα όπλον και τον ακολούθησαν μόνον 30 άνδρες και εύθασαι στα χαρακόματα και ελόγησαι 2 τούρκους και κατόπιν ελογγεύθει και αυτός παρά τον Τούρκον». (Μεντζάλης ό.π.: 73)

Πέρα από τις κακουχίες του μετώπου, τον φόβο και την συντροφικότητα, όσοι πολέμησαν στο μέτωπο έπρεπε αναγκαστικά να σκοτώσουν. Πίσω από την έμφαση που τα εθνικά κράτη δίνουν στην αυτοθυσία, όπως αναπαραστάθηκε κατά την διάρκεια του Α΄ Π. Π σε μνημεία και στα μνημεία του *Άγνωστου Στρατιώτη* μεταπολεμικά, κρύβονταν ο φόνος που την συνόδευε (Ashplant 2007: 197). Αυτό φανερώνεται στα ημερολόγια των πολεμιστών, αποκρύπτεται όμως ο φόνος ως ατομική πράξη, καθώς καταγράφεται ως μια δραστηριότητα της ομάδας η οποία συχνά προκαλείται ως αντίποινα για την αφαίρεση της ζωής ενός μέλους της από τον αντίπαλο.

Εγκλήματα Πολέμου

Μια ακόμα παράμετρος την οποία πρέπει να διερευνήσουμε είναι τα εγκλήματα πολέμου, στις αφηγήσεις των στρατιωτών. Είναι κοινός τόπος η επίκληση του «*απλά υπάκουα σε διαταγές*» (*respondeat superior*) (Bourke 1999: 177). Οι ένοπλες δυνάμεις κάθε κράτους για να δημιουργήσουν τους πολεμιστές τους πρέπει να συνθλίψουν τον

άνδρα – υποκείμενο στην στρατιωτική εκπαίδευση, όπου μέσω μιας διαδικασίας εξουτελισμού και αποπροσωποποίησης, ο άνδρας παύει να αναζητά τα κίνητρα για τις πράξεις του. Μαθαίνει απλά να εκτελεί διαταγές και υπόκειται σε πλήση εγκεφάλου, για να συσχετίζει την κτηνωδία με τον ανδρισμό (Hogrocks ό.π.: 140).

Τα εγκλήματα πολέμου χωρίζονται σε αυτά εναντίον του ένοπλου αντίπαλου στρατού και εναντίων των αμάχων. Θεωρητικά, όταν ο αντίπαλος παραδοθεί υπόκειται στο δίκαιο του αιχμαλώτου πολέμου και προστατεύεται από αυτό. Παρόλα αυτά, ο φόνος αιχμαλώτων στρατιωτών ήταν πάντα ένα μέρος του βιώματος του πολέμου. Κατά τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο, καλός στρατιώτης θεωρούταν αυτός που δεν έπαιρνε αιχμαλώτους (Bourke 1999: 182). Και ο Ελληνικός Στρατός την δεκαετία 1912 – 1922, αποτέλεσε και ο ίδιος θύμα και θύτη τέτοιων περιστάσεων, οι οποίες συχνά περιλάμβαναν την ομαδική εκτέλεση αιχμαλώτων. Ο Σουρράπας περιγράφει στον Β΄ Βαλκανικό Πόλεμο:

«εν τάγμα του 21^{ου} συνέλαβεν το 19^{ον} Βουλγαρικών σύνταγμα, κατέσφαξεν το πλείστον εξ αυτών. Μόνον 7.700 παρέδωσαν εις Σταυρόν (χωριό) Τους παρέλαβον τα πλοία» (Σουρραπάς ό.π.: 187).

Αυτή η πρακτική συνεχίζονταν και στο μικρασιατικό μέτωπο. Ο Κουτσονικόλας κατά τις επιχειρήσεις προς Ουσάκ τον Αύγουστο του 1920, δεν διστάζει να σημειώσει στο ημερολόγιο του:

«Επιτέλους, εκάμαμε αντεπίθεσιν (...) και τους καταδιώξαμε μέχρι το Τσεντίζ. Η μάχη διήρκεσεν επί 48 ώρας, σφόδρα μεγάλη, γιόμισαν οι χαράδρες από πτώματα και πολλούς αιχμαλώτους, τους οποίους σφάξαμε» (Κουτσονικόλας ό.π.: 161).

Ο ρατσισμός, έπαιξε σημαντικό ρόλο στην διάπραξη θηριωδιών, ειδικά όταν ο εχθρός θεωρούνταν ως φυλετικά διαφορετικός. Κατατάσσοντας τον εχθρό ως μη – άνθρωπο, γίνεται μια δίκαιη λεία (Bourke 1999: 204). Ήδη από τους Βαλκανικούς Πολέμους οι Έλληνες γαλουχούντο με την ιδέα περί της πολιτιστικής ανωτερότητας τους σε σχέση με τους Τούρκους:

«Κύρηξις του Πολέμου 5 Οκτωβρίου [1912]. Ή λοχαγός μας μας είπε μερικά λόγια είπων ότι καθήκον είναι εις την παρούσαν περίπτωσιν να πολεμήσωμεν υπέρ του πολιτισμού και ότι εσφαλμένη η ιδέα μερικών λεγόντων ότι και ο εχθρός είναι όμοιος μας διότι εις την παρούσαν περίπτωσιν είναι υπέρ του πολιτισμού» (Πουλόπουλος ό.π.: 40).

Ο Καραγιάννης ήταν μάρτυρας σε φόνο αιχμαλώτου από άλλον Έλληνα στρατιώτη:

«άρχισε με τη σπάθα του να δίνει αλύπητα χτυπήματα. Σαν τον είδε ο λοχαγός μας τον μάλωσε. – Τι κάνεις εκεί δεκανέα, σκοτώνεις τους σκοτωμένους; (...) Ο δεκανέας όμως δεν έδωσε σημασία το λοχαγό (...) του κάρφωσε με τη σπάθα του το λαιμό του τραυματία και

με μια σπιρουινιά στον ίππο του λέγοντας στο λοχαγό αί κλάσε κυρ λογαχέ χάθηκε καλπάζοντας τ' αλογα του» (Καραγιάννης ό.π.: 154).

Η άλλη κατηγορία εγκλημάτων πολέμου είναι αυτή εναντίον αμάχων πολιτών.⁵⁰ Κατά την διάρκεια του Α΄ Βαλκανικού Πολέμου, ο στρατιώτης Βελισσάριος καταγράφει τους φόνους εναντίον Τούρκων αμάχων:

«7 Παρασκευή Δεκεμβρίου [1912]. Παραμονή Συν/τος μας ίδιον χωριόν (Πλιάσσα). Σήμερον αντελήφθην όλην την αγριότητα του πολέμου. Χανούμισες και παιδιά έκλαιγαν. Κάτοικοι ευτυφεκίζοντο ωσάν να ήσαν τρυγώνια. Τα σπίτια απ' ακρου εις άκρον αικάγοντο. Φρίκη φρίκη! (Βελισσάριος ό.π.: 63 – 64).

Πέρα από τους φόνους, συχνές είναι οι περιγραφές βιαιοπραγιών στις ημερολογιακές καταγραφές των στρατιωτών. Το κάψιμο χωριών και το πλιάτσικο από τους υποσιτιζόμενους στρατιώτες, εξαιτίας της κακής διοικητικής μέριμνας του Ελληνικού Στρατού, είναι καταγραφές που βρίσκουμε αρκετά συχνά.

Ο στρατιώτης Πουλόπουλος καταγράφει το κάψιμο των Γιαννιτσών, μετά την κατάληψη τους από τον Ε.Σ, κατά την διάρκεια των Βαλκανικών Πολέμων:

«20-10-12 (...) Κατάληψις Γιαννιτσών 10 π.μ και αμέσως πορεία υπό βροχήν. Διέλευσις διά της πόλεως ή οποία εν ριπή οφθαλμού παραδίδεται εις τας φλόγας και την διαρπαγήν» (Πουλόπουλος ό.π.: 48).

Την αμφισημία των ημερολογιακών εγγραφών και την πολλαπλότητα των εμπειριών ενός στρατιώτη στο μέτωπο, καταδεικνύουν και οι καταχωρήσεις του στρατιώτη των Βαλκανικών Σουρραπά. Ενώ γράφει ότι:

«διήλομεν δύο μικρά βουλγαρικά χωρία, χωρίς να θίξωμεν το παραμικρόν» (Σουρραπάς ό.π.: 187).

Λίγο αργότερα όμως, κοντά στην περιοχή της Νιγρίτας, σημειώνει:

«διήλομεν από εν βουλγαρικών χωριόν. Εκεί ήτο πλήθος ορνίθων, παπιών, γάλων, χηνών. Εφορμήσαμε άλλοι με πέτρας, άλλοι με ξίφη και εντός ολίγου όλο το τάγμα, άλλοι με δύο και τρεις όρνιθες και άλλοι εις χείρας αυγά και άλλα(...)Θέαμα φιά κινηματογράφον εξαίσιον (...) ανάψαμε πυράς και καθένας έψηνεν το πλιάτσικο» (στο ίδιο: 187).

⁵⁰ Ο φόνος αμάχων και αιχμαλώτων θεωρούνταν ως μια αναπόφευκτη πράξη. Οι διοικητές θεωρούσαν τους νόμους του πολέμου ως μη ρεαλιστικούς και συχνά αποδέχονταν ότι θηριωδίες απλά θα γίνονται, ενώ οι ανώτεροι αξιωματικοί πίστευαν ότι οι θηριωδίες ήταν μια αποτελεσματική τακτική που ενισχύει το επιθετικό πνεύμα. Στον Α΄ Π. Π υποστηρίχθηκε ότι: «δεν μπορείς να βγάλεις το ζώο από τον άντρα και μετά να περιμένεις να το ξαναβάλεις στο κλουβί αμέσως» (Bourke 1999:187 – 189). Βασανιστήρια και στρατηγικές εκτελέσεις ήταν ιδιαίτερα συνηθισμένες στον ανταρτοπόλεμο και η μικρασιατική εκστρατεία είχε και το στοιχείο του αντί – ανταρτοπόλεμου, καθώς ο Ελληνικός Στρατός μάχονταν εναντίων των Τσετών, οπότε τέτοιες μέθοδοι μπορούσαν να είναι χρήσιμοι εναντίων τους.

Στην Μικρασιατική Εκστρατεία, ο Καραγιάννης, εξομολογείται το πλιάτσικο στο χωριό Χαμουδιά και την δική του συμμετοχή σε αυτό:

«Αυτό το χωριό τόχαν λεηλατήσει οι φαντάροι μέχρις αηδίας. Οι καρποί τους χύθηκαν έξω απ' τις αυλές των σπιτιών τους και τους τρώνε τα ζώα. Οι προίκες των κοριτσιών ήταν κλωτσοπατημένες έξω στους δρόμους. Εγώ όλη τη ζημιά που έκανα σ' αυτό το χωριό ήταν η αφαίρεση ενός χάνδρινου πορτοφολιού. Τη 2η μέρα οι διοικητές μας πήραν αυστηρά μέτρα και βάλαν φρουρά και δεν ζύγωσε κανένας για πλιατσικολόγημα στο χωριό» (Καραγιάννης ό.π.: 197).

Όπως και ο Δημήτρης Κεφαλογιάννης, ο οποίος σημειώνει τον Αύγουστο του 1920:

«Είχε γίνει αφάνταστος καταστροφή εις τα ζώα ως και τους κήπους των Δερμισιωτών. Μήλα, απίδια, πεπόναι, σταφύλια, καρπούζια διά μίαν στιγμὴν με κρέας οπτόν απελέτεσαν τη αληθεία λουκούλειον γεύμα, πρωτοφανές διά τον στρατόν μας» (Κεφαλογιάννης ό.π.: 51).

Αλλά και ο Δημήτριος Υφαντής:

«30-6-21 (...) φτάσαμε εις τας 9μ.μ. εις το Δερέκιουϊ ή Ηρέτ όπου είχε βάλει φωτιά ο στρατός και καιγότανε το χωριό αρχίσαμε πλιάτσικο κότες βρίσκουμε ένα δαμαλάκι μικρό το πιάνουμε και το σφάζουμε και το βάλουμε μέσα εις το αυτοκίνητον δια να μην μας δούνε και το γδάραμε» (Υφαντής: 14).

Ακόμα και εδώ μπορούμε να βρούμε καταγραφές όπου η οικιακή ταυτότητα των ανδρών επανέρχεται στο προσκήνιο. Ο Καραγιάννης που ως πολίτης ήταν βοσκός, συμμερίζεται τον πόνο του Τούρκου βοσκού, παρότι συμμετείχε στο πλιάτσικο του κοπαδιού του:

«του αφαιρέσαμε ολόκληρο το κοπάδι του από 300 κασίκες (...) τούμινε μόνο η κάπα του (...)Εγώ που είχα γεννηθεί στο μαντρί μαζί με τα πρόβατα και μεγάλωσα μέχρι πύγινα 17 χρονών και σήμερα, συμμετέχω σ'ένα τέτοιο αδίκημα, αυτό που κάναμε τώρα είμαι λυπημένος και συγκινημένος» (Καραγιάννης ό.π.: 238).

Ενώ ο στρατιωτικός ιατρός Μακκάς, δεν μπορεί να αναγνωρίσει τον εαυτό του κάνοντας τέτοιες πράξεις, παρόλο που αποσκοπούν στον εξοπλισμό του στρατιωτικού νοσοκομείου στην Ελασσόνα. Ενώ η πολιτική του και η στρατιωτική του ιδιότητα δεν διαχωρίζονται εντελώς καθότι ουσιαστικά συνεχίζει να ασκεί το επάγγελμα του ιατρού στο μέτωπο, δεν μπορεί να τις συνδυάσει επαρκώς, νιώθοντας να χάνει τελείως τον εαυτό του:

«9 Οκτωβρίου [1912] Δεν ανεγνώριζα τον εαυτόν μου όταν επήγαινα στα τουρκικά σπήτια με αγκαρείαν από το φρουραρείον και 4-5 κάρρα για να μαζέψωμεν είδη για το νοσοκομείον» (Μακκάς ό.π.: 128).

Πολλές καταγραφές τους, μιλούν για συστηματικό κάψιμο τουρκικών χωριών:

«Τετάρτη 23 -9 -1920. Λέγουν ότι θα φύγομε στις 10, λοιπόν έχομε καιρόν να πάμε έως την πόλιν για βολτίτσα, εγείναμε καλή παρέα και επήγαμε, μέσα όμως οι φαντάροι είχαν δουλειά πολλή, έβαζαν φωτιά στην Νίκαια και από τα δεκατέσσερά της σημεία, αμέσως και εμείς τους βοηθούμε, σπέρτα είχαμε αρκετά, αλλά έως ότου την κανονίσουμε, είδαμε και πάθαμε, ο ίδρωσ έτρεχε ποτάμι. Μετά καθήσαμε κάπου υψηλά και καμαρώναμε, όπως ο Νέων μια φορά, όπου έκαυσε την Ρώμην (...) στα πλάγια μας καίονται δύο χωριά, παρακάτω πηγαίνη ο 10^{ος} λόχος να κάψη άλλο ένα, λέγουν ότι θα κάψωμε πολλά χωριά, έως ότου να γυρείσομε στην Κίον» (Πληζιώτης 1991: 81).

Και ο Κεφαλογιάννης:

«Την 12 [Αυγούστου 1920], ήτοι μετά 9,5 ωρών συνεχή πορείαν, εσταθμεύσαμεν εις τι χωρίων εμπρησμένον έντευθεν του Δερμιτζί. (...) Ανεχωρήσαμεν την 5 π.μ. έκ Τσάκ-Τσιφλίκ, χωρίου εκ τινων οικιών, νυν δ' ερειπίων, επειδή το έκαψαν οι δικοί μας, καθώς και άλλο ένα προς [δυσ.] του Δερμιτζί (Κεφαλογιάννης ό.π.: 51 – 52).

Ο Κουτσονικόλας δεν διστάζει να σημειώσει στις μάχες του Ιουλίου του 1921, ότι:

«Λοιπόν, όσα χωριά τα είχαν εγκαταλείψει οι κάτοικοι τα κάψαμεν, εκαίετο ο κόσμος» (Κουτσονικόλας ό.π.: 173).

Στην Μικρασιατική Εκστρατεία, σύμφωνα με την μελέτη του Κωστόπουλου (2008: 122), το 1921 εφαρμόστηκε η στρατηγική του ολοκληρωτικού πολέμου και καταστροφής της μικρασιατικής ενδοχώρας, ώστε να αποδεχτούν οι κεμαλικόί ένα ευνοϊκό για τα ελληνικά συμφέροντα διακανονισμό. Οι εμπρησμοί τουρκικών χωριών, ήταν επίσημη διαταγή, γεγονός που δεν συνάδει με την «εκπολιτιστική αποστολή» την οποία υποτίθεται θα εκτελούσε ο Ε.Σ και με την οποία ανδρώθηκαν οι Έλληνες πολεμιστές:

«Η διαταγή λέει: Καταστρέψτε δια πυρός και τελείως όλα τα χωριά που θα συναντήσετε και τις κωμοπόλεις. Ποιμνιοστάσια, νερόμυλους, και ανεμόμυλους. Κάθε εξοχικό και απομονωμένο σπίτι» (Καραγιάννης ό.π.: 270).

Είναι επόμενο, όπως καταγράφουν τα έκτροπα του Ε.Σ, οι στρατιώτες να καταγράφουν και τις αντίστοιχες τουρκικές θηριωδίες:

«15 Οκτωβρίου [1912] (...) οι Τούρκοι συλλαβόντες 25 νέους πριν φυγώσιν εκ Κουμζάδων τους ετουφέκισαν κατά διαταγήν των αξιωματικών των (...) εις Κουμζάδες η εκκλησία πυρπολημένη, τα μνήματα ανεσκαμμένα, η αγία τράπεζα, αι εικόνες των αγίων, τα πάντα κατεστραμμένα και εξυβρισμένα. Τα θηρία! (...) Οι Τούρκοι φεύγοντες έκαυσαν τα χωρία Μουλιανά και Ανώγι» (Παπαδήμας ό.π.: 76).

Ο Καραγιάννης γράφει στον Α΄ Π. Π:

«28 Μάρτη [1918] (...) Τα είχαν κάψει οι βούλγαροι τα χωριά, που έχουν σαρώσει όλη τη Μακεδονία» (Καραγιάννης ό.π.: 13).

Ενώ ο Κεφαλογιάννης καταγράφει τις θηριωδίες των Τσετών:

27 Σεπτεμβρίου, Κυριακή [1920] (...) Μίαν και μισήν ώραν πρίν φθάσωμεν εις Αρμάσαν συνηντήσαμεν έξι Αρμένηδες με παρουσιαστικό καλό, ερχόμενοι εξ Αδά-Παζάρ εις ήν είχαν εισέλθει οι τσέτες και ελεηλάτησαν και κατέστρεψαν τον κόσμον. Πλησίον δε του χωρίου είδομεν ολόκληρον φάλαγγα από γυναικόπαιδα(..) είχαν όλοι ζωγραφισμένα εις τα πρόσωπα τον πρόσφατο τρόπον την απελλισίαν, την δυστυχίαν» (Κεφαλογιάννης ό.π.: 76).

Στην πρώτη φάση της Μικρασιατικής Εκστρατείας, από την εγκατάσταση στην Σμύρνη τον Μάιο του 1919 μέχρι το καλοκαίρι του 1920 και σε μια διευρυμένη ζώνη κατοχής που περιλαμβάνει την Προύσα, την Νικομήδεια και το Ουσάκ, κύρια δραστηριότητα του ΕΣ ήταν η καταστολή του κεμαλικού κινήματος και όχι η γενικευμένη εθνοκάθαρση (Κωστόπουλος 2008: 97 – 98).

Σε αυτή την περίοδο, βρίσκουμε καταγραφές όπου γίνεται προσπάθεια τήρησης των Συνθηκών:

«22 Αυγούστου, [1920] Σάββατο (..) Σήμερα το πρωί εγένετο επιθεώρησις των ξιφών, διότι ευρέθη Οθωμανός φονευμένος» (Κεφαλογιάννης ό.π.: 59).

Όπως και:

«16 Σεπτεμβρίου, [1920] Τετάρτη(..) Σήμερα ήλθον Οθωμανοί έκ χωρίων του εσωτερικού και παρεπονείησαν δια τας καταπιέσεις και καταδίωξιν των υπό Αρμενίων και Ελλήνων πολιτών» (στο ίδιο: 69).

Υπάρχουν και καταγραφές όπου ο Ε.Σ δεν έκαιγε χωριά στα οποία έμεναν αντικεμαλικοί:

«...εκαίοντο περί τα 20 χωριά όσο βλέπαμε, διέβημεν το χωρίον (Μπαλιτσίκ – Χισάρ), το οποίον ήσαν Κούρδοι αντικεμαλικοί, δεν το κάψαμε, διότι περιέθαλπε ημετέρους τραυματίας...» (Κουτσονικόλας ό.π.: 193).

Τέτοια χωριά όμως τα έκαιγαν με την σειρά τους οι Κεμαλικοί και εκτελούσαν όσους αμάχους Τούρκους που τους θεωρούσαν προδότες:

«Ο εχθρός μας οχυρώνεται εδώ κοντά. Μάλιστα, οι ίδιοι οι Τούρκοι άνοιξαν πυρ σ' ένα τουρκικό χωριό και τόκαψαν. Επίσης εκτέλεσαν δι' αγχόνης 3 τούρκους πολίτες. Τους χαρακτήρισαν σαν ελληνόφιλους» (Καραγιάννης ό.π.: 169).

Γενικά, θα συμφωνήσουμε με την Bourke (1999: 213), όταν λέει ότι οι μαχητές ξεχωρίζουν τον συνηθισμένο φόνο στην μάχη, από τις ακραίες πράξεις σφαγής, τις οποίες δεν μετατρέπουν σε μια ευχάριστη αφήγηση από τον πόλεμο.

Η Έκφραση των Συναισθημάτων

«Φιληθήκαμε και κλάψαμε μαζί»

(Το Ημερολόγιον Χρήστου Καραγιάννη 1918 – 1922)

Αν και μία από τις αρχές του ηγεμονικού ανδρισμού της εποχής ήταν η μη έκφραση των συναισθημάτων, καθώς οι άνδρες υποτίθεται ότι θεωρούν τα

συναισθήματα ως επικίνδυνα, τα φοβούνται και τα αποφεύγουν (Horrocks ό.π.: 30), καθώς αυτό θεωρούνταν ότι είναι μια πλευρά του γυναικείου εαυτού, βλέπουμε ότι στα ημερολόγια τους αυτοί εκφράζουν συχνά τα συναισθήματα τους. Παρόλη την πλύση εγκεφάλου που μπορεί ένας στρατιώτης να υποστεί, για να μετατραπεί σε μαχητή και τις πολεμικές εμπειρίες του, οι οποίες μπορούν να βγάλουν στην επιφάνεια έναν εαυτό ικανό να σκοτώσει και να διεξάγει αποτρόπαιες πράξεις, εκείνοι καταφέρνουν να εκφράζουν τα συναισθήματα τους μέσα στον προσωπικό χώρο των ημερολογίων, διατηρώντας έτσι τον ανθρωπισμό τους.

Το κρυφό μήνυμα του ανδρισμού είναι το να κρύβεις την αδυναμία σου, τα δάκρυα σου, τον φόβο σου για τον θάνατο, την αγάπη σου για τους άλλους. Κρύψε την ανικανότητα σου. Υποτίμησε τις γυναίκες γιατί σου θυμίζουν την θηλυκή σου πλευρά,⁵¹ υποτίμησε και κυριάρχησε στους πιο αδύναμους για να πείσεις ότι είσαι δυνατός (στο ίδιο: 25).

Η Bourke, υποστηρίζει ότι η αποξένωση των ανδρών μεταξύ τους, είναι ένα κοινό θέμα στις ιστορίες ανδρισμού, ενώ οι πολεμικές εμπειρίες γενικώς, φαίνεται να ανατρέπουν αυτές τις ανδρικές αναστολές. Στην ιστορία του Α΄ Π. Π όπως υποστηρίζει, *«οι στρατιώτες “έδεναν” μεταξύ τους, ενωμένοι από τις καθορισμένες από το φύλο εμπειρίες των πολεμικών επιχειρήσεων»*. Για παράδειγμα εικόνες όπως δύο αδελφών να φιλιούνται μπροστά στους γονείς τους, είχαν «νομιμοποιηθεί» από τον πόλεμο (Bourke 1996: 126 – 127).

Ο Καραγιάννης (ό.π.: 286), περιγράφει την συνάντησή του με έναν Λοχαγό με τον οποίο είχε «προηγούμενα», λίγο πριν την τουρκική αντεπίθεση το 1922:

«Ήταν ο λοχαγός που τάχε ξεχάσει όλα και μ’ αγκάλιασε σαν ανταμώσαμε δυο χωρισμένα αδέρφια και με φίλησε».

Φαίνεται πως δεν έχουν ενδοιασμό στο να περιγράψουν τέτοιες στιγμές οικειότητας, καθώς ήταν επαρκές να είναι «άντρες» μέσα στην κοινή στρατιωτική τους εμπειρία.

Κάτι αντίστοιχο μπορούμε να δούμε στην ημερολογιακή καταγραφή του Λεφτέρη Παρασκευαΐδη, όταν περιγράφει την συνάντησή με τον αδελφό του, Στρατή:

«Στις 29/8 ήρθε η διαταγή της γενικής υποχώρησης.(...) Κείνη τη στιγμή ήρθε ο αποθηκάριος και συνόδευε έναν τσολιά, με κάσκα, αρβύλες, χιτώνιο μακρύ που κατέληγε

⁵¹ Ο άνδρας πρέπει να απομακρυνθεί από την θηλυκότητα για να αποδείξει τον ανδρισμό του, με τρόπους που ποικίλουν από πολιτισμό σε πολιτισμό. Υπάρχουν τελετές μύησης, επαγγέλματα, τρόποι ομιλίας, αθλήματα κ.α. ο ανδρισμός με αυτή την έννοια, καθορίζεται σε αντίθεση με την θηλυκότητα. (Horrocks ό.π.: 33) Το ένα φύλο καθορίζει το άλλο (στο ίδιο: 63).

σε φουστάνελα και πανταλόνι. Είναι αξύριστος, γλιτζιασμένος από τη σκόνη και τον ιδρώτα, σαν κι εμένα και με μακρύ στριφτό μουστάκι. Όπλο στον ώμο και ζωστήρα με μπαλάσκες. Ο αποθηκάριος μου λέει: Σου έφερα ένα φίλο σου, τον γνωρίζεις; Εγώ τον κοιτάζω καλά, αλλά συγκεκριμένα δεν μπόρεσα να θυμηθώ(...)Όμως η φυσιογνωμία του ήταν σαν συγγενικά μου.(...)Κείνος ύστερα χαμογέλασε και μου λέει: Δε με γνωρίζεις; Από το χαμόγελο και τη φωνή του τον αναγνώρισα ότι είναι ο αδελφός μου ο Στρατής. Δεν ήξερα ότι υπηρετούσε φαντάρος. Είχε επιστρατευθεί τώρα τελευταία, ως εξ αναβολής φοιτητής. Τον φίλεψα με ότι πρόχειρο είχα, μιλήσαμε για τις περιπέτειες μας και ύστερα από μια ώρα αποχωριστήκαμε.» (Παρασκευαΐδης ό.π.: 220).

Ενδιαφέρον εδώ θα έχει να δούμε αντίστοιχα, πως περιγράφει ο αδελφός του Στρατής, την ίδια συνάντηση σε γράμμα που έστειλε στους γονείς τους, την 2 Σεπτεμβρίου 1921:

«Σεβαστέ μου πατέρα. Η πιο ευτυχισμένη μέρα της ζωής μου εδώ στο στρατό, και ίσως της ζωής μου ολόκληρης, ήταν η προχτεσινή. Είδα το Λεφτέρη μας και τη χαρά μου τη μεγάλη που τον αντάμωσα θέλω να σας μεταδώσω μ' αυτό μου το γράμμα. (...) Το διάστημα που χώριζε τα Συντάγματα μας ήταν ως μιάμιση ώρα και περίμενα με ανυπομονησία πότε θα ησυχάσουμε, επιτέλους, λίγο απ' το τουφεκίδι, για να ζητήσω την άδεια να πά να τον δω. (...) Όπως ήμουνα με τα γένεια και με το κράνος στην αρχή δε με γνώρισε. Είμουνα κουρασμένος και νηστικός κι εκτός αυτού εμείς είχαμε υποφέρει κάπως από λίγη στέρηση. Του τόπα. Μου 'δωσε κι έφαγα, μου έκανε ένα ωραίο και μπόλικο τσαΐ και μ' εφοδίασε με κουραμάνα. Μου έδωσε και ασπρόρουχα που δεν είχα καθαρά για ν' αλλάξω τα εξοικονόμησε εκεί πέρα από τους βοηθούς του που χάρηκαν κι αυτοί που έβλεπαν τον αδερφό του σισιστού τους και εν γένει με περιποιήθηκαν τα παιδιά όπως μπορούσαν. Μου έδωσε και χρήματα που δεν είχα. Αυτός βλέπεις ο καμερός είναι σιπιστής, είναι και λοχίας αν και δεν φορεί τα γαλόνια του. Έχει μισθούς και όλα τα πράματα είναι άφθονα στη διάθεση του. περνά μπέικα και καθώς μου είπε δεν εστεναχωρήθηκε καθόλου ποτέ. Ενώ εγώ ήμουνα ένας απλός τσολιάς όπως όλοι οι απλοί στρατιώτες, χωρίς ναχω από πουθενά καμιά ευκολία ιδιαίτερη και βλέπεις, στην περίπτωση αυτή, είχα τόσο πολύ την ανάγκη του. πετούσαμε κι οι δυο από τη χαρά μας, που ξαναβλεπόμαστε ύστερα από τόσο πολύ καιρό και μέσα σε τόσο δύσκολες περιστάσεις.(...) Δόξα σοι ο Θεός, είμαστε και οι δύο πολύ καλά» (Παρασκευαΐδης Σ. 1973: 375 – 376).

Ο Λεφτέρης αν και μικρότερος, λόγω της θέσης του σιπιστή που κατέχει, αναλαμβάνει έναν οικιακό ρόλο και φροντίζει τον αδελφό του, συγχωνεύοντας τις δύο ταυτότητες, του στρατιώτη και του αδελφού που νοιάζεται και προστατεύει τον αδελφό του. Από την άλλη, ο Στρατής, αν και μέλος των επίλεκτων ευζώνων, μιλά με τρυφερότητα για τον αδελφό του και λέει πόσο ανυπομονούσε να τον συναντήσει. Δεν έχουν κανέναν ενδοιασμό στο να εκφράσουν τα συναισθήματα τους ως αδέρφια.

Συμπεράσματα

Οι ημερολογιακές καταγραφές των ανδρών στον πόλεμο, βγάζουν στην επιφάνεια αντιθέσεις στην ιδεολογία του έθνους – κράτους, οδηγώντας στην αμφισβήτηση εννοιών του εθνικισμού, όπως η αυτοθυσία και η απεικόνιση του έθνους ως οικογένεια.

Ενώ οι Βαλκανικοί Πόλεμοι έληξαν νικηφόρα και μετά το τέλος τους υπήρχε ακόμα η ελπίδα πλήρους επίτευξης των εθνικών στόχων, όπως εκφράζονταν μέσα από τον αλυτρωτισμό της *Μεγάλης Ιδέας*:

«17 Ιουλίου [1912]: Οι άνδρες μας είναι πολύ κακοπονακώτες και δικαίως διότι έχουν 10 μήνες τώρα, όπου εβρίσκονται εις αέναον σχεδόν πόλεμον, υποστάντες πολλές απωλείας και πολλές στερήσεις. Νομίζω ότι καιρός είναι να τελειώση πλέον το πράγμα διά να μη συμβεί τι το απευκαίον και αμαυρωθεί η Ελληνική φυλή. Ότι ονειρευόμεθα το πείραμα. Έχομεν καιρόν εις το μέλλον αναδιοργανούμενοι να ελευθερώσωμεν και τους υπολοίπους αδελφούς μας και να εισέλθωμεν στην Πόλι» (Βάσσος ό.π.: 211).

Μετά την τελευταία πράξη των πολέμων της περιόδου 1912 – 22, της Μικρασιατικής Εκστρατείας, τα συναισθήματα σαφώς αντικατοπτρίζουν την ρήξη με τις προηγούμενες εθνικιστικές συνταυτίσεις:

«Με πόση χαρά κι ενθουσιασμό, με τι όνειρα κι ελπίδες ξεκινήσαμε (...) και που καταντήσαμε!!!» (Παρασκευαϊδης ό.π.: 275).

Στον πόλεμο, ο αρχικός ενθουσιασμός για την απελευθέρωση των σκλαβωμένων αδελφών, μετατρέπεται σταδιακά σε πίστη και φροντίδα για πιο άμεσες ομαδοποιήσεις, όπως του Λόχου, ξεφεύγοντας από την «φαντασιακή κοινότητα» του έθνους – κράτους.

Και μέσα σε αυτές τις περισσότερο άμεσες ομαδοποιήσεις όμως, καταγράφεται μία σταδιακή μεταβολή συναισθημάτων. Το ηγεμονικό πρότυπο ανδρισμού, που την εποχή αυτή εκφράζει ο αξιωματικός, είναι ισχυρό αλλά σταδιακά χάνει μεγάλο μέρος της δύναμης του. Ενώ στους νικηφόρους Βαλκανικούς Πολέμους, αναγνωρίζεται από τους υφισταμένους του, η αξία του αξιωματικού, ο οποίος έχει και έναν πατρικό ρόλο, καθώς φροντίζει για αυτούς, στο τέλος της Μικρασιατικής Εκστρατείας, οι αξιωματικοί γίνονται αποδέκτες κατηγοριών ως υπεύθυνοι για την ήττα. Αυτή η μεταβολή συναισθημάτων είναι πολύ σημαντική για την μετέπειτα αντίληψη τους για την ιεραρχία, την εξουσία και την αμφισβήτηση της, γεγονός που πιθανόν να επηρέασε τις πολιτικές πεποιθήσεις τους κατά τον μεσοπόλεμο.

Παράλληλα, το βάρος της ήττας μπορεί να ρίχνεται και πάνω σε κάποιον «άλλο», ο οποίος μπορεί να εξυπηρετεί ως αποδιοπομπαίος τράγος:

«Αίτιοι της καταστάσεως είναι οι πονηροί σύμμαχοι μας οι Άγγλοι, συνάμα οι Εβραίοι αυτή διοικούνε την ανθρωπότητα. Αυτοί μολύνουνε την ατμόσφαιρα από την αναπνοή των. Αυτοί μολύνουνε την ατμόσφαιρα από την αναπνοή των. Αυτοί υπομιζούνε το αίμα μας, εις κάθε κακόν είναι αίτιοι οι εβραίοι. Οι κατηραμένοι φυλή» (Καραγιάννης ό.π.: 333).

Στα ημερολόγια τους οι άνδρες φανερώνουν τα συναισθήματα τους κατά τον πόλεμο, όπως την συντροφικότητα μεταξύ τους και τον φόβο που ένιωθαν. Φανερώνεται επίσης ο αντίκτυπος του πολέμου πάνω στο ανδρικό σώμα. Η συντροφικότητα ήταν απαραίτητη μέσα στην εμπειρία του πολέμου, καθώς η εξάρτηση από τους άλλους άντρες για τα απαραίτητα και για την ίδια τη ζωή, απαιτούσε εμπιστοσύνη και στοργή. Επιπλέον, αντιμέτωποι με την τρομακτική εμπειρία του θανάτου, οι συμβατικές συναισθηματικές απαντήσεις δεν επαρκούσαν πλέον. Έτσι οι άντρες μπορεί να έκλαιγαν καθώς η παρουσία του θανάτου έβγαζε στην επιφάνεια τα συναισθήματα τους.

Ένα άλλο στοιχείο είναι η διατήρηση της οικιακής τους ταυτότητας, η οποία παρόλη την στρατιωτική εκπαίδευση και τις πολεμικές εμπειρίες, παραμένει ισχυρή και συμπλέκεται με την ταυτότητα του στρατιώτη. Ως αποτέλεσμα η ιδεατή εικόνα του στρατιώτη – ήρωα συχνά μετατρέπεται σε κάτι περισσότερο «πρακτικό», το οποίο μπορεί να διατηρεί στοιχεία του οικιακού άνδρα, με την έννοια του άνδρα που φροντίζει για την οικογένεια του, η οποία τώρα είναι η στρατιωτική του Μονάδα και του άνδρα ο οποίος σε στιγμές τρόμου ή και οικιακής δημιουργικότητας, επιστρέφει σε μία πρώτο – θηλυκή ταυτότητα και μπορεί να εκφράζει τα συναισθήματα του. Σε τέτοιες περιστάσεις άνδρας θεωρείται αυτός που μαγειρεύει για τον εαυτό του και τους συμπολεμιστές του, ενώ αυτός που περιμένει το ανεπαρκές συσσίτιο, θεωρείται ως τεμπέλης.

Οι διαφορούμενες εμπειρίες του πολέμου όπως τις βίωσαν οι άντρες αυτοί, καταγράφονται στα ημερολόγια τους. Και οι πολεμικές ταυτότητες που οι άντρες κατασκεύαζαν μέσα σε αυτές τις εμπειρίες είναι εξίσου διαφορούμενες. Δεν είναι ούτε ήρωες, ούτε δειλοί, αλλά συνήθως ένας συνδυασμός τους.

Η στάση τους αλλάζει, σε συνάφεια με το επίπεδο του κινδύνου, τις καιρικές συνθήκες και την επάρκεια φαγητού. Ο φόβος που ο πόλεμος εμπεριέχει εκφράζονταν, όπως όμως καταγράφονταν και οι απολαύσεις. Στον προσωπικό χώρο των ημερολογίων τους, οι άντρες μπορούσαν να καταγράψουν τις αμφιβολίες τους για τον σκοπό του πολέμου και της διεξαγωγής του και τις δυσκολίες που αντιμετώπιζαν σωματικά και συναισθηματικά.

Τα ημερολόγια ήταν επίσης χώροι όπου καταγράφονταν πηγές υπερηφάνειας, όπως η προσαρμοστικότητα τους και η ικανότητα τους να υπομένουν και να αντέχουν. Οι άντρες καυχιόταν στα ημερολόγια τους όπως για μία επιτυχία τους στο πεδίο της μάχης, ή για την κατασκευή μίας «οικίας» στο μέτωπο. Τέτοιες καταγραφές καθρεπτίζουν τις περισσότερες οικιακές ταυτότητες τους.

Ένα άλλο στοιχείο είναι ότι ενώ καταγράφουν τις βιαιοπραγίες που διαπράττονται, δεν καταγράφουν ότι σκότωσαν κάποιον οι ίδιοι, κάτι πολύ πιθανόν ειδικά για όσους πολέμησαν στο πεζικό. Αυτό μπορεί να γίνεται ώστε να μην χαρακτηριστούν ως «βάρβαροι» από όσους πιθανόν διαβάσουν το ημερολόγιο τους αργότερα, αλλά και γιατί τουλάχιστον μέσα στα ημερολόγια τους, προσπαθούν να διατηρήσουν ένα στοιχείο ανθρωπιάς.

Ως γενικότερο συμπέρασμα, μπορούμε να πούμε πως έβλεπαν τον πόλεμο, ως μια δυσάρεστη δουλειά η οποία έπρεπε να γίνει. Όπως γράφει ο Κεφαλογιάννης: *«Είναι τούτο αναγκαίον δια την αγαπητήν πατρίδα και δι' αυτό το υποφέρομεν»* (Κεφαλογιάννης ό.π.: 103). Και ο Λεφτέρης Παρασκευαϊδης εξέφραζε τον φόβο του για την προέλαση στην Άγκυρα, έγραφε όμως ότι ο στρατός πολέμησε με μεγάλη ψυχραιμία και αυτοθυσία γιατί νόμιζαν ότι μετά την κατάληψη της θα τελείωναν τα βάσανα τους (Παρασκευαϊδης ό.π.: 194 – 195). Όπως υποστηρίζει και η Meyer (ό.π.: 67) μια τέτοια στάση δεν καθόριζε τους άντρες ως ηρωικούς αλλά ως στρατιώτες και ως εκ τούτου, ως άντρες.

Διαβάζοντας τα ημερολόγια που έγραψαν οι κατώτεροι αξιωματικοί και οι στρατιώτες, μπορούμε να ρίξουμε μια ματιά στο πως αντιμετώπιζαν τον πόλεμο οι ίδιοι ως υποκείμενα με αυτόβουλη σκέψη. Σίγουρα πάντως τα τεκμήρια αυτά μας δίνουν μια περισσότερο πραγματική εικόνα του πολέμου από αυτή που μας δίνουν οι εκάστοτε εορτασμοί εθνικών επετείων με τις τελετουργικό τους και την «ξύλινη γλώσσα» των αφηγήσεων που συνήθως βρίσκουμε στην επίσημη ιστοριογραφία.

Η Connell (1996: 84) υποστήριξε πως τάσεις κρίσης μέσα στην έμφυλη τάξη, μπορεί να προκαλέσουν προσπάθειες αποκατάστασης ενός κυρίαρχου ανδρισμού, όπως συνέβη με τα φασιστικά κινήματα μετά την ήττα των Κεντρικών δυνάμεων στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο. Έτσι, ίσως μπορούμε να θέσουμε ως ερώτημα περαιτέρω μελέτης το κατά πόσο τα κινήματα του Στρατού της περιόδου του μεσοπολέμου είχαν πέρα από τον πολιτικό τους χαρακτήρα και έναν χαρακτήρα αποκατάστασης του στρατιωτικού ηγεμονικού ανδρισμού των αξιωματικών του ηττημένου Ελληνικού Στρατού.

Βιβλιογραφία

- Αμπατζοπούλου, Φραγκίσκη, 1994. “Ιστορία και Μυθοπλασία: Οι αυτοβιογραφικές αφηγήσεις πολέμου”. Στο: Μπενβενίστε, Ρίκα και Παραδέλλης, Θεόδωρος. (επιμ.). *Αφηγηματικότητα, Ιστορία και Ανθρωπολογία. Πρακτικά Δημερίδας 1 – 2 Απριλίου 1994*. Μυτιλήνη: Πανεπιστήμιο Αιγαίου Τμήμα Κοινωνικής Ανθρωπολογίας.
- Αναστασιάδης, Γιώργος, (επιμ). 2018. *Η Μεγάλη Ιστορία του 20^{ου} Αιώνα. Ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος* (Τόμος 2). Αθήνα: Εκδόσεις ΠΕΔΙΟ.
- Άντερσον, Μπενεντικτ, 1997. *Φαντασιακές Κοινότητες. Στοχασμοί για τις Απαρχές και τη Διάδοση του Εθνικισμού*. Αθήνα: Εκδόσεις Νεφέλη (μτφρ. Ποθητή Χαντζαρούλα).
- Ashplant, Timothy G., 2007. *Fractured Loyalties. Masculinity, Class and Politics in Britain, 1900 – 30*. London: Rivers Oram Press.
- Ashplant Timothy G., Graham Dawson & Michael Roper (επιμ.), 2004 (2000). *Commemorating War: The politics of memory*. New Brunswick: Transaction Publishers.
- Assmann, Jan, 2017. *Η Πολιτισμική Μνήμη. Γραφή, Ανάμνηση και Πολιτική Ταυτότητα στους Πρώιμους Ανώτερους Πολιτισμούς*. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης (μτφρ. Διαμαντής Παναγιωτόπουλος).
- Βανδώρος, Σωτήρης, 2015. *Εισαγωγή στις Πολιτικές Ιδεολογίες*. Αθήνα: ΣΕΑΒ. Ανακτήθηκε στις 10 Απριλίου 2018 από την βάση δεδομένων του ηλεκτρονικού αποθετηρίου Κάλλιπος: <http://hdl.handle.net/11419/4733>
- Banti, Alberto, 2008. “Deep Images in Nineteenth – Century Nationalist Narrative”. *Historein*, 8: 54 – 62.
- Βασιλειάδου, Δήμητρα, 2009. “Ανδρική Κοινωνικότητα στην Αστική Αθήνα: Η Αθηνναϊκή Λέσχη (1875 – 1940)”. *Μνήμων*, 30: 179 – 211. doi: <http://dx.doi.org/1012681/mnimon.46>
- Bourke, Joanna, 1996. *Dismembering the Male. Men’s Bodies, Britain and the Great War*. London: Reaktion Books Ltd.
- Bourke, Joanna, 1999. *An Intimate History of Killing. Face to Face Killing in Twentieth Century Warfare*. London: Granta Books.
- Campbell, John, 1964. *Honour, Family, and Patronage: A Study of Institutions and Moral Values in a Greek Mountain Community*. New York and Oxford: Oxford University Press.
- Connell, R.W., 1996 (1995). *Masculinities*. Cambridge: Polity Press.
- Connell, R.W., 2006. *Το Κοινωνικό Φύλο*. Αθήνα: Επίκεντρο (μτφρ. Ελένη Κοτσιφού).

ΓΕΣ/ΔΙΣ, 1965. *Η Εκστρατεία εις την Μικράν Ασίαν 1919 – 1922* (Τόμος 4^{ος}). Αθήνα: Έκδοση Διεύθυνσης Ιστορίας Στρατού.

ΓΕΣ/ΔΙΣ, χ.χ. *Μνημείο του Άγνωστου Στρατιώτη*. Αθήνα: Έκδοση Διεύθυνσης Ιστορίας Στρατού.

ΓΕΣ/ΔΙΣ, 2012. *Μνήμες Πολέμου 1897 – 1974. Οι Αγώνες του Ελληνικού Έθνους μέσα από Προσωπικές Μαρτυρίες*. Αθήνα: Έκδοση Διεύθυνσης Ιστορίας Στρατού.

Γεωργιάδου – Κουντουρά, Ευθυμία, 2003. “Ελληνική Τέχνη. 1909 – 1922”. Στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770 – 2000* (Τόμος 6, σελ. 225 – 242). Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

Γιαννακόπουλος, Γιώργος, 2003. “Η Ελλάδα στη Μικρά Ασία. Το Χρονικό της Μικρασιατικής Περιπέτειας 1919 – 1922”. Στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770 – 2000* (Τόμος 6, σελ. 245 – 254). Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

Γιαννακόπουλος, Κώστας, (επιμ.). 2006. *Σεξουαλικότητα. Θεωρίες και Πολιτικές της Ανθρωπολογίας*. Αθήνα: Εκδόσεις Αλεξάνδρεια.

Γκότση, Γλαύκη, 2015. “Το Ανδρικό Γυμνό στην Ελληνική Τέχνη του 19^{ου} και των Αρχών του 20^{ου} Αιώνα”. Στο Γκότση Γλαύκη, Διαλέτη Ανδρονίκη & Φουρναράκη Ελένη, (επιμ.), *Το Φύλο στην Ιστορία. Αποτιμήσεις και Παραδείγματα*. Αθήνα: Εκδόσεις Ασίνη.

Δαλεζίου, Μαργαρίτα, 2010. *Κάθισα στο Αντίσκηνο και Έγραφα τα Πάθη μου. Αφηγήσεις του Ανδρικού Εαυτού σε Ημερολόγια Στρατιωτών του Μικρασιατικού Μετώπου (1919 – 1922)*. (Αδημοσίευτη Μεταπτυχιακή Εργασία Ειδίκευσης, Πανεπιστήμιο Αιγαίου). Ανακτήθηκε στις 22 Ιουλίου 2017 από: <http://hellanicus.lib.aegean.gr/bitstream/handle/11610/11753/file0.pdf?sequence=2>

Δημητρίου, Ελένη, 2007. *Ο Πόλεμος ως Προσωπικό Βίωμα: Ο Ελληνοϊταλικός Πόλεμος 1940 – 1941 Μέσα από τα Προσωπικά Ημερολόγια Ελλήνων Στρατιωτών*. (Αδημοσίευτη Διδακτορική Διατριβή, ΕΚΠΑ). Ανακτήθηκε στις 18 Νοεμβρίου 2017 από: <http://hdl.handle.net/10442/hedi/19816>

Gellner, Ernest, 1992 (1983). *Έθνη και Εθνικισμός*. Αθήνα: Εκδόσεις Αλεξάνδρεια (μτφρ. Δώρα Λαφαζάνη).

Gellner, Ernest, 2002 (1997). *Εθνικισμός. Πολιτισμός, Πίστη και Εξουσία*. Αθήνα: Εκδόσεις Αλεξάνδρεια (μτφρ. Λυδία Παπαδάκη).

Gillis, R., John. (επιμ.), 1996 (1994). *Commemorations. The Politics of National Identity*. Princeton: Princeton University Press.

Gilmore, D., David, 1990. *Manhood in the Making. Cultural Concepts of Masculinity*. New Haven & London: Yale University Press.

Hobsbawm, E.J., 1994. *Έθνη και Εθνικισμός. Από το 1780 Μέχρι Σήμερα. Πρόγραμμα, Μύθος, Πραγματικότητα*. Αθήνα: Ινστιτούτο του Βιβλίου – Μ. Καρδαμίτσα (μτφρ. Χρυσ. Νάντρις).

Horrocks, Roger, 1994. *Masculinity in Crisis*. London: Macmillan Press Ltd.

Κορώνης, Θανάσης, 1998. *Καθενοί. Χωριό της Εύβοιας στον Μύθο και στον Χρόνο*. Καθενοί: Εκπολιτιστικός Σύλλογος Καθενών.

Κουτσουραδής, Τιμολέων, 2009. *Ημερολόγια και Απομνημονεύματα Κατώτερων Αξιωματικών και Οπλιτών της Μικρασιατικής Εκστρατείας*. Αθήνα: Εκδόσεις συλλογές.

Κωστής, Κώστας, 2013. *Τα Κακομαθημένα Παιδιά της Ιστορίας. Η Διαμόρφωση του Νεοελληνικού Κράτους 18^{ος} – 21^{ος} αιώνας*. Αθήνα: Πόλις.

Κωστόπουλος, Τάσος, 2008 (2007), *Πόλεμος και Εθνοκάθαρση. Η Ξεχασμένη Πλευρά μιας Δεκαετούς Εθνικής Εξόρμησης, 1912 – 1922*. Αθήνα: Βιβλιόραμα.

Λαμπρινός, Φώτος, 2005. *Ισχύς μου η Αγάπη του Φακού. Τα Κινηματογραφικά Επίκαιρα ως Τεκμήρια της Ιστορίας (1895 – 1940)*. Αθήνα: Εκδόσεις Καστανιώτη.

Λεονταρίτης, Γεώργιος Β., 2000. *Η Ελλάδα στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο. 1917 – 1918*. Αθήνα: ΜΙΕΤ (μτφρ. Βασίλης Οικονομίδης).

Λιάκος, Αντώνης, 1994. “Προς Επισκευήν Ολομέλειας και Ενότητας. Η Δόμηση του Εθνικού Χρόνου”. Στο *Επιστημονική συνάντηση στη μνήμη του Κ.Θ. Δημαρά, Αθήνα 18 - 19 Φεβρουαρίου, 1993*. Αθήνα: Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών/Ε.Ι.Ε.

Λιάκος, Αντώνης, 2007. *Πως το Παρελθόν Γίνεται Ιστορία*. Αθήνα: Εκδόσεις Πόλις.

Laquer, Thomas, 2003. *Κατασκευάζοντας το Φύλο. Σώμα και Κοινωνικό Φύλο από τους Αρχαίους Έλληνες έως τον Φρόιντ*. Αθήνα: Εκδόσεις Πολύτροπον (μτφρ. Πελαγία Μαρκέτου).

Μαργαρίτης, Γιώργος, 1999. “Οι Πόλεμοι”. Στο *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} Αιώνα. Οι Απαρχές 1900 – 1922* (Τόμος Α΄, Μέρος 2^ο, σελ. 149 – 189). Αθήνα: Βιβλιόραμα.

Μαργαρίτης, Γιώργος, 2003. “Η Εμπόλεμη Ελλάδα. Βαλκανικοί Πόλεμοι, Μακεδονικό Μέτωπο, Ουκρανία”. Στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770 – 2000* (Τόμος 6, σελ. 63 – 82). Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

Μαρκέτος, Σπύρος, 2000. “Γ.Β. Λεονταρίτης, Η Ελλάδα στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο, 1917 – 1918”. *Μνήμων*, 22: 269 – 275.

Μαυρογορδάτος, Γιώργος, 2003. “Οι Πολιτικές Εξελίξεις. Από το Γουδί έως τη Μικρασιατική Καταστροφή”. Στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770 – 2000* (Τόμος 6, σελ. 9 – 30). Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

Meyer, Jessica, 2009. *Men of War. Masculinity and the First World War in Britain*. Hampshire : Palgrave Mcmillan.

Μήλλας, Ηρακλής, 2005 (2001). *Εικόνες Ελλήνων και Τούρκων. Σχολικά Βιβλία, Ιστοριογραφία, Λογοτεχνία και Εθνικά Στερεότυπα*. Αθήνα: Εκδόσεις Αλεξάνδρεια.

Mosse, L., George, 1991(1990). *Fallen Soldiers. Reshaping the Memory of the World Wars*. New York: Oxford University Press.

Mosse, L., George, 1996. *The Image of Man. The Creation of Modern Masculinity*. New York: Oxford University Press.

Μπενβενίστε, Ρίκα, 1994. “Αφήγηση και Ιστορία: Μια εισαγωγή στη συζήτηση περί αφηγηματικότητας στην Ιστορία”. Στο: Μπενβενίστε, Ρίκα και Παραδέλλης, Θεόδωρος. (επιμ.). *Αφηγηματικότητα, Ιστορία και Ανθρωπολογία. Πρακτικά Δημερίδας 1 – 2 Απριλίου 1994*. Μυτιλήνη: Πανεπιστήμιο Αιγαίου Τμήμα Κοινωνικής Ανθρωπολογίας.

Μπαμπινιώτης, Γεώργιος, 2002. *Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας*. Αθήνα: Κέντρο Λεξικολογίας.

Μυλωνάκη, Ιωάννα, 2007. “Τα Ημερολόγια του Γιώργου Σεφέρη και η Ημερολογιακή Γραφή στην Ευρώπη”. *Σύγκριση/Comparison*, vol 18, σσ. 28 – 46. Ανακτήθηκε στις 12 Μαΐου 2018 από το: <https://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/syngkrisi/article/viewFile/10317/10426>

Νικολακόπουλος, Ηλίας, 2003. “Οι Εκλογές 1910 – 1920. Ελευθέριος Βενιζέλος: Από το Θρίαμβο στην Ήττα”. Στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770 – 2000* (Τόμος 6, σελ. 31 – 40). Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

Παντουβάκης, Μιχάλης, 2016. *Στρατός και Εθνικό Ζήτημα στην Ελλάδα 1880 – 1909. Από την Αναδιοργάνωση στην Παρέμβαση. (Αδημοσίευτη Διδακτορική Διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο)*. Ανακτήθηκε στις 18 Μαρτίου 2018 από: <https://www.didaktorika.gr/eadd/bitstream/10442/37620/1/37620.pdf>

Παπακώστας, Γιάννης (επιμ.), 2007. *Προς την Αδελφήν Στρατιώτου. Γράμματα από το Μικρασιατικό Μέτωπο*. Αθήνα: Εκδόσεις Πατάκη.

Παρασκευαΐδης, Στρατής, *Ένα Γράμμα από το Μέτωπο. 2 Σεπτεμβρίου 1921*. (Ανάτυπο Από τα Αιολικά Γράμματα Σεπ – Οκτ 1973, Χρόνος Γ΄ τεύχος 17, σελ. 375 – 376).

Πατρίκιος, Τίτος, 2008. “Τρεις Σημειώσεις για τα Ημερολόγια”. Στο *Κρυσταλία Μακατού*

(επιμ.), *Ημερολόγια Ελλήνων Συγγραφέων*: Περιοδικό Διαβάζω, τεύχος 491, σελ. 127 – 146.

Ρεπούση, Μαρία, 2003. “Το Φύλο των Γυναικών. Έμφυλες Ομάδες και Γυναικείες Διεκδικήσεις”. Στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770 – 2000* (Τόμος 5, σελ. 187 – 196). Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

Silone, Ignazio, 1964. “Η Εκλογή Συντρόφων”. Στο *Εποχές*, 17: σελ. 9 – 15. Αθήνα: Εκδόσεις Χ.Δ. Λαμπράκης. (μτφρ. Π. Τρωγάδη).

Σκοπετέα, Έλλη, 1999. “Οι Έλληνες και οι Εχθροί τους. Η Κατάσταση του Έθνους στις Αρχές του Αιώνα”. Στο *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} Αιώνα. Οι Απαρχές 1900 – 1922* (Τόμος Α΄, Μέρος 2^ο, σελ. 9 – 36). Αθήνα: Βιβλιόραμα.

Σοφούλης, Μανώλης, 2007. *Ημερολόγιο Πολέμου. Σάμος, Βαλκανικοί Πόλεμοι, Μακεδονικό Μέτωπο, Μικρασιατική Εκστρατεία*. Αθήνα: Εκδόσεις Γρηγόρη.

Σπηλιωτοπούλου, Μαρία, 1992. “Χαράλαμπος Πληζιώτης, Αναμνήσεις του Μετώπου 1920-1921, Μικρά Ασία – Θράκη, εισαγωγή-επιμέλεια Ματούλα Ρίζου-Κουρουπού. Πίνδαρος – Δημήτριος Ανδρουλής, Το Ημερολόγιον ενός Στρατιώτου, ο Ελληνοβουλγαρικός Πόλεμος του 1913”. Μνήμων, τ.14, σελ. 327 – 330. <http://dx.doi.org/10.12681/mnimon.511/>

Σταυρίδη – Πατρικίου, Ρένα, 2003. “Ιδεολογικές Διαδρομές. Πολιτική, Γλώσσα και Κοινωνία 1871 – 1909”. Στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770 – 2000* (Τόμος 5, σελ. 171 – 186). Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

Σταυρίδη – Πατρικίου, Ρένα, 2003. “Η Πνευματική Ζωή και η Εθνική Ολοκλήρωση”. Στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770 – 2000* (Τόμος 6, σελ. 245 – 254). Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

Σχινά, Κατερίνα, 2008. “Τα Ημερολόγια των Άλλων”. Στο Κρυσταλία Μακατού (επιμ.), *Ημερολόγια Ελλήνων Συγγραφέων*: Περιοδικό Διαβάζω, τεύχος 491, σελ. 127 – 146.

Thomson, Alistair, 2003 (1996). *Αναμνήσεις Ανζακιτών. Ζώντας με το Θρύλο*. Αθήνα: Εκδόσεις Κατάρτι (μτφρ. Ελένη Οικονόμου).

Yunval – Davis, Nira, 2013. *Κοινωνικό Φύλο και Έθνος*. Θεσσαλονίκη: University Studio Press (μτφρ. Σοφία Τρομάρα).

Varikas, Eleni, 1993. “Gender and National Identity in Fin de Siecle Greece”. *Gender & History*, vol.5 No 2: 269 – 283.

Winter, Jay, 1998 (1995). *Sites of Memory, Sites of Mourning. The Great War in European Cultural History*. Cambridge: Cambridge University Press.

Φουρναράκη, Ελένη, 2015. “Κατασκευάζοντας το Ελληνοπρεπές Σώμα: Έμφυλες και Ταξικές Σηματοδοτήσεις της Άθλησης και της Εθνικής Ταυτότητας στη Συγκυρία των Ολυμπιακών Αγώνων του 1896”. Στο Γκότση Γλαύκη, Διαλέτη Ανδρονίκη & Φουρναράκη Ελένη, (επιμ.), *Το Φύλο στην Ιστορία. Αποτιμήσεις και Παραδείγματα*. Αθήνα: Εκδόσεις Ασίνη.

Χρυσανθόπουλος Μιχάλης, Βασίλης Βασιλειάδης, Γιάννα Δεληβοριά & Κατερίνα Τικτοπούλου, 2015. *Αυτοβιογραφία: μεταξύ Ιστορίας και Λογοτεχνίας στον 19^ο αιώνα*. Αθήνα: ΣΕΑΒ. Ανακτήθηκε στις 2 Φεβρουαρίου 2018 από το: <https://repository.kallipos.gr/handle/11419/3349>

Ψυχάρης, Γιάννης, 1993. *Το Ταξίδι μου*. Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της Εστίας.

Ημερολόγια

Βάσσης, Κωνσταντίνος, 1993. “Ημερολόγιο 8 Απριλίου 1913 – 11 Οκτωβρίου 1913”. Στο Λύντια Τρίχα (Επιμ.), *Ημερολόγια και Γράμματα από το Μέτωπο. Βαλκανικοί Πόλεμοι 1912 – 1913*. Αθήνα: Εταιρεία Ελληνικού Λογοτεχνικού και Ιστορικού Αρχείου.

Βελισσάριος, Βασίλειος, 1993. “20 Σεπτεμβρίου 1912 – 25 Δεκεμβρίου 1912”. Στο Λύντια Τρίχα (Επιμ.), *Ημερολόγια και Γράμματα από το Μέτωπο. Βαλκανικοί Πόλεμοι 1912 – 1913*. Αθήνα: Εταιρεία Ελληνικού Λογοτεχνικού και Ιστορικού Αρχείου.

Δημόπουλος, Παναγιώτης, 2002. *Προσωπικό Ημερολόγιο*. Τιμολέων Κουτσουραδής (επιμ.). Αθήνα: Ιδιωτική Έκδοση

Δομουχτσής, Σταύρος, 2008. *Σελίδες Εκστρατείας και Προσφυγιάς. Το Ημερολόγιο του Στρατιώτη στη Μικρασιατική Εκστρατεία Σταύρου Δομουχτσή*. Αθήνα: Εκδοτικός Οίκος Αδελφών Κυριακίδη α.ε.

Καραγιάννης, Χρήστος, 1976. *Το Ημερολόγιον Χρήστου Καραγιάννη 1918 – 1922*. Εκδόσεις Απόστολου Αποστολόπουλου.

Κατσιαπής, Ευθύμιος, 2012. *Το Ημερολόγιο του Ευθυμίου Κατσιαπή Στρατιώτη των Βαλκανικών Πολέμων 1912 – 1913*. Αθήνα: Historical Quest.

Κεφαλογιάννης, Δημήτριος, 2005. *Οδοιπορικό. Σμύρνη, Ιούνιος 1920 – Νικομήδεια, Ιανουάριος 1921*. Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της “ΕΣΤΙΑΣ”.

Κουτσονικόλας, Γιάννης, 2008. *Απ’ την Αράχωβα στα Κράσπεδα της Άγκυρας. Ημερολόγιο Εκστρατείας 1919 – 1922 του Δεκανέα Πυροβολικού Γιάννη Κουτσονικόλα*. Αθήνα: Δήμος Αράχωβας. Ανακτήθηκε στις 6 Ιουλίου 2017, από https://www.arachovamuseum.gr/pdfs/Gianni_Koutsonikola.pdf

Μακκάς, Μαθιός, 1993. “Ημερολόγιο 30 Σεπτεμβρίου 1912 – 29 Ιανουαρίου 1913”. Στο Λύντια Τρίχα (Επιμ.), *Ημερολόγια και Γράμματα από το Μέτωπο. Βαλκανικοί Πόλεμοι 1912 – 1913*. Αθήνα: Εταιρεία Ελληνικού Λογοτεχνικού και Ιστορικού Αρχείου.

Μεντζάλης, Γ. Ιωάννης, 1994. *Ενθύμιον Πολέμου Εκστρατείας Μικράς Ασίας από 1919 έως 1922*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

Παπαδήμας, Ιωάννης, 1993. “Ημερολόγιο 25 Σεπτεμβρίου 1912 – 1 Νοεμβρίου 1913”. Στο Λύντια Τρίχα (Επιμ.), *Ημερολόγια και Γράμματα από το Μέτωπο. Βαλκανικοί Πόλεμοι 1912 – 1913*. Αθήνα: Εταιρεία Ελληνικού Λογοτεχνικού και Ιστορικού Αρχείου.

Παρασκευαΐδης, Γ. Λεφτέρης, 2008. “*Αδελφή Στρατιώτου*” *Ημερολόγιο και Αλληλογραφία ενός Φαντάρου της Μικρασιατικής Εκστρατείας*. Θεσσαλονίκη: University Studio Press.

Πετροπουλάκης, Πετρόπουλος, 1993. “Ημερολόγιο 20 Οκτωβρίου 1912 – 18 Αυγούστου 1913”. Στο Λύντια Τρίχα (Επιμ.), *Ημερολόγια και Γράμματα από το Μέτωπο. Βαλκανικοί Πόλεμοι 1912 – 1913*. Αθήνα: Εταιρεία Ελληνικού Λογοτεχνικού και Ιστορικού Αρχείου.

Πληζιώτης, Χαράλαμπος, 1991. *Αναμνήσεις του Μετώπου 1920 – 1921 (Μικρά Ασία – Θράκη)*. Αθήνα: Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών.

Υφαντής, Δημήτριος, χ.χ. *Ημερολόγιον Εκστρατείας Μικράς Ασίας*. Ανέκδοτο Ημερολόγιο (Φωτοαντίγραφο).

Πουλόπουλος, Απόστολος, 1993. “Ημερολόγιο 18 Σεπτεμβρίου 1912 – 12 Φεβρουαρίου 1913”. Στο Λύντια Τρίχα (Επιμ.), *Ημερολόγια και Γράμματα από το Μέτωπο. Βαλκανικοί Πόλεμοι 1912 – 1913*. Αθήνα: Εταιρεία Ελληνικού Λογοτεχνικού και Ιστορικού Αρχείου.

Σουρραπάς, Βασίλειος, 1993. “Ημερολόγιο 22 Δεκεμβρίου 1912 – 5 Αυγούστου 1913”. Στο Λύντια Τρίχα (Επιμ.), *Ημερολόγια και Γράμματα από το Μέτωπο. Βαλκανικοί Πόλεμοι 1912 – 1913*. Αθήνα: Εταιρεία Ελληνικού Λογοτεχνικού και Ιστορικού Αρχείου.

Άλλες Πηγές

Ν. ΨΙΣΤ΄ (716)/1878. *Περί Στρατολογίας*. Εφημερίδα της Κυβερνήσεως του Βασιλείου της Ελλάδος.(ΦΕΚ 469/4 – 12 – 1878).

Ν. ΓΥΒ΄ (3402)/1909. *Περί Στρατιωτικής Προεκπαιδύσεως*. Εφημερίδα της Κυβερνήσεως του Βασιλείου της Ελλάδος. (ΦΕΚ 262/Α/11 – 11 – 1909).

“Η Ιστορία του Ελληνικού Στρατού”. (<http://www.army.gr/sites/default/files/main4d.pdf>). (Επίσκεψη 27 Μαΐου 2018).

“Ottomans didn't call themselves Turk”. <https://www.theapricity.com/forum/showthread.php?124409-Ottomans-didnt-call-themselve-Turk>. (Επίσκεψη 29 Μαΐου 2018).